

1907.

РІЧНИК Х.
КНИЖКА ІІІ.

ТОМ ХХХVІІ.
ЗА МАРТ.

ЗМІСТ.

ЗМІСТ ХХХVІІ тому	с. І—IV
ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА: Поезії І—ІІІ	385
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: З імпровізацій—Хай буде світ, Перше коханне, Герої вертають ся	386
МАРУСЯ ВОЛЕВАЧІВНА: Спомини української селянки — Моє дитяче життя	392
МІХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Справа українських катедр і наші наукові потреби (док.)	408
С. ЧЕРКАСЕНКО: На добраніч!	418
ІВАН ФЕДОРЧЕНКО: Хиба?!	419
КОЗАЧКА: Не гнівай ся!	428
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках — Оп. Мирний	429
Оповідання на діалектах:	
Е. ВАСИЛІВ: Зайди собі з ним!	440
Г. ГРИГОРІЄВИЧ: Я ся не бою	442
ІВАН ФРАНКО: Середні віки і їх поет	445
М. СТАРИЦЬКИЙ: З останніх віршів	461
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: З польсько-українських відносин. „Славянська політика“ — чи „історична Польща“?	463
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: В степу гуде, реве завія	473
БЕРНШТЕРНЕ БЕРНЗОН: Марі, роман (далі)	474
ТЕОФІЛЬ ГОТЬЄ: Не жалкуйте за тим, що покинули (поезія)	492
І. ФРАНКО: Джозуе Кардуччі	493
С. ФРУГ: Дві тройки	495
МІХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми. „О любови кь отечеству и народной гордости“	497
МІРІЯМ ГАРРІ: Здобутте Єрусалима, роман (далі)	506
ЧЕРНИГІВЕЦЬ: Королева	526
МІХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України — З боротьби за український університет	527
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З російського життя	537
ЗАКОРДОННИЙ: За границею — Розділ церкви від держави у Франції	552
БІБЛІОГРАФІЯ	556
НАДІСЛАНІ КНИЖКИ	569
ОГОЛОШЕННЯ	571

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Великеє сонце, зійди над землею
 Закутою в горе, сповитою в тьму...
 Великеє сонце, зійди над сльозами,
 Над морем страждання, над путами сну...
 Великеє сонце, збуди Україну,
 Невольників страждучих сьвітом залий,
 Та з ночі до ранку твори оту зміну,
 Незрячії очи збуди і розкрий!...
 Великеє сонце, до тебе взиваю! —
 Пошли своє сьвітло на землю до нас!...
 Зійди до нас, правдо, тебе я благаю,
 Прийди, щоб дух сонця у людях не вгас!...

— — —
 Чистий сніг на тих велитнях-горах,
 Байдужий до хмари,
 Квітки гірські, байдужі до снігу,
 Сповиті у чари,
 Тихі скелі над краєм поснулим,
 Байдужі до нього,
 Дух спокою, що в небі царює
 Превище усього,—
 Ви, холодні, з душею моєю
 Із однії криці!...

— — — —
 Як що є ще в душі моїї струни,
 Що хвилинами тихо тремтять,
 Як що є проти тьми в ній перуни,
 Як що в небо ще думи летять,—
 Знай,—то відгуки щастя останні,
 То останні спогоди снів;
 Близько ніч, і заснуть злототкані,
 Тихі струни, і змовкне мій спів!...
 Ти проніс ся по них і знесилив
 Наче вихор всю душу мою,
 Ти був владарь, ти сам не збезсилив,
 Лише арфу покинув свою...
 І вона ось тепер умирає,
 В ній лиш відгук булого брєнить,—
 Промінь сонця на ній догорає,
 Її недовго зостало ся жить...

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

З імпровізацій.

Хай буде світ!..

Я вірю в чоловіка, в необмежену силу його світлоносного духа, частини всесвітнього Великого Духа. Та віра держить мене на світі, гоїть, немов чудодійний бальзам, рани мого серця, і застилає тонким, прозорим серпанком безодню, над якою я провожу дні й ночі, поки б'ється моє серце.

Поки б'ється моє серце.

Бо поки воно б'ється, я живу, я можу жити і повинен жити сам і другим у тім допомагати.

Тільки, ох, як важко нам допомагати жити другим! Незрівнянно легше губити їх, спихати в темну безодню і, сівши на їх місці в осяйному повітрі, обтирати спітніле з напруження чоло і почувати себе переможцем... на краю безодні.

Так гарно бути переможцем!

Так гарно... але на одну, тільки на одну хвилину.

Як гостре, отруйне жало, зараз же в серце віп'ється жаль—тяжкий, пекучий, і вже не охолодить ясне повітря чола, і світ веселий здається сумним кладовищем.

То почне тужити іскра Великого Духа по зраженій, зневаженій сестрі своїй. І в тій тузі, у тому стражданні найтяжша кара за провину проти його, єдиного Великого Духа.

Але нащо страждання? Вони не повинні мати місця серед дітей Великого Духа. Вони зайві, вони непотрібні як тіни при сяєві світа. І я хотів би гукнуть на весь світ, до найкрайніх зорь і туманів космічних:

Єднайтеся, гуртуйтеся всі іскри Великого Духа!.. Збираймося до купи і освітлімо собою весь світ, і нехай не буде в йому й сліду п'єтми, або затінок скрізь, до кінця його краю! І легко нам буде тоді горіти чистим, нетлінним світлом і погасати, щоб нові іскри несли в нескінченність віків життя. І нехай вічно істнє й царює над світом він, єдиний нездоланий і невмирущий Великий Дух!..

Так я гукаю, поки б'ється моє серце. А як тільки воно замовкне, я, світлоносна іскра, впаду в безодню перегорілою попелиною...

Але не шкода.
Аби іскра перегоріла вся, до краю...
До останнього атома.

Перше кохання.

Ви питаєте мене про моє перше кохання?..
Ви порушаєте десь глибоко-глибоко в моїй душі забуті струни, і я чую, як ті струни задріжали... Я чую давні, дорогі мені звуки.
Слухайте.

* * *

Се було досить давно, так давно, як давно минув ся мій вік дитинний. Мені було тільки сім років, і серце моє було повне самим щирим, самим палким, ніжним і пахущим як перша весняна квітка коханням.

Я жив тоді в Донщині, в одній з її станиць, і вчив ся в школі з дітьми козаків. То були славні діти, зовсім непохожі на тих, що гарцюють кіньми по вулицях наших городів. То були гарні товариші, і я любив їх, хоч вони й дражнили мене „хахлом“.

А все-таки я журих ся за своїм селом, і очі мої що-дня звертались туди, на другий берег Дінця, де стояли рідні гори...

І ось тут, на чужині, розцвіло моє серце, немов у грудях моїх розпустила ніжно-пахучі листочки чудова квітка, розкрила свої солодко-жагучі губоньки і цілувала, цілувала їми мене в саму душу. Вона загріла мені груди, загріла всю мою істоту, наповнила її почуттям радості і таємного, невимовно-солодкого суму.

Моє кохання теж була Українка, хоч її звали Дунею.

Се була дівчина трохи старша за мене, смуглява, чорноока, худенька і смирна-смирна. Всі рухи її були поважні й непохопливі, і вона мов усе думала про щось, мов носила в своїй душі якусь тайну.

Тепер мені здаєть ся, що з неї власне малював Васнецов своїх дітей і ангелів.

Вона жила у своєї сестри, а та була замужем за регентом Бровкою, що був до того ще й дуже здатний швець і, як тала-новита людина, тяжко заживав горілки. Він нас учив у школі

співати, а на вулицях розказував нам веселі оповідання й байки, і з його був взагалі славний чоловік. У його були чорні, блискучі очі, кучеряве чорне волосся й борода і білі, дрібні зуби, на які я любив дивитись, коли слухав його оповідання.

Щось циганське прокидалось у його натурі.

Свою кар'єру життєву він скінчив босяком...

* * *

Так ото я любив Дуню.

Ви ждете, що я буду розказувати про свої страждання, про безумство своїх бажань?.. Ні. Мій ідеал був справжнім ідеалом і не мучив мене, а тільки підносив угору. Хоч як се дивно, та я мушу признатись, що я не сказав ні одного слова своїй коханці. Бо соромився заговорити до неї.

Я навіть не говорив їй „здраслуй“, коли зустрічався...

І все-таки я її кохав, і вона бачила моє кохання, і іноді я помічав у її містичних очах під довгими чорними віями якісь потаємні зірничі.

О, як я її кохав, і як мені хотілось хоч раз заговорити до неї!..

Та я не насьмілювався.

Мені хотілось чим-небудь догодити їй, але я не знав, чим саме і як.

Та й вона немов цуралась мене.

Я не спав ночі і думав про неї, а коли засипав, то уві сні вона приходила до мене, і гралась зо мною, і говорила мені, гладячи по голові: „Який ти чудний і смуглявий! Такий, як я. Може ти брат мені?“—„Ні, ні, я не брат твій, але я... я...“— і не міг я сказати їй своєї тайни... навіть уві сні.

Тоді я надумав другий шлях. Я порішив купити пряників, довгих пряників, знизу й в середині білих, а зверху червоно-рожевих, таких саме пряників, які бувають і коники, що продаються по базарах. Се я для неї так захожувався.

У мене було три копійки, і я купив на їх три пряники, завернув їх у чистий папірець, і носив у кипені, поки вони не перетерлись і не поламались,— і все-таки не насьмілювався дати їй.

Я хотів підкинути їх на сніг, на дорогу, коли вона йтиме.

Але я був певен, що вона не візьме їх з дороги, та що казати,—вона не взяла б їх і з рук моїх!

Так і пропали марно мої пряники, такі солодкі й такі червоно-рожеві!

* * *

А раз я був так близько біля мого щастя. Я міг заговорити й міг почути відповідь.

Вже заходила весна, сніг розтав і сусід-козак задумав перекрити свою хату. Він навозив із свого „гумна“ до двору цілу гору сьвіжої, пахучої соломи, і вона лежала і вигравала на сонці, мов золото. Гарно було лягти на неї проти сонечка й почувати на собі й на солomé ласку сонця, сьміятись, розмовляти і марити про щось ясне й радісне.

На тій солomé грали ся діти, і між ними була Дуня; був і я.

І я чув, як Дуня розмовляла з другими дітьми—дівчатками, і я бачив, як вона осьміхаєть ся, і чув її густий сьміх, мов він виходив у неї з грудей і колихав їх.

Але й тут я сплехував, як потім се траплялось в життю зо мною не раз. Я не підійшов до неї й не забалакав з обід до самого вечера, коли зайшло сонце, і з золотої соломи стала звичайна вохкувата й холодна солома, здатна тільки на те, щоб нею хати крити.

Потім того скоро регент Бровко посварив ся з попом, побив йому вікна, і його вислано з станиці.

З ним зникла й Дуня.

На тім і скінчилось моє перше кохання: мов закотилось сонечко за гору.

* * *

Але Дуню опісля того я бачив ще раз, уже через вісім років.

Бровко знов появив ся у наших місцях і став за регента в моєму рідному селі. І ось, коли я перед Великоднем приїхав із школи до дому і пішов до церкви „на страсті“, то побачив на крилосі якусь вродливу, але зовсім не виховану дівчину-дичку. То була Дуня.

Вона співала і поводи́ла себе зовсім вільно, як міщанка-городянка серед селян. Вона грала своїми вродливими очима, але зовсім, зовсім не так, як колись у станиці.

Ми упізнали одно одного, і серце моє обгорнуло щось гірке й холодне і стисло його. Мені стало так жалко колишньої Дуні... А коли вона заспівала „Разбойника“ і на високій ноті

стрельнула очима на мене, то немов якась отруєна голка пронизала мене всього наскрізь і я вийшов з церкви, почувши в серці своєму глибоку рану.

З тієї рани точилась кров, і сум розчарування обгорнув мене вкупі з холодною й вохкою темрявою весняної ночі.

Вся церква сьвітилась огнями, а я пішов у пільму до Дінця і довго сидів там над кручею, прислухаючись, як шумить і підмиває берег повідь, і думав... думав про неї і про своє коханне там, на тому другому березі...

* * *

Опісля того я більше ніколи не бачив її і не чув про неї.

Герої вертають ся.

Мої діти йшли поперед мене і разом зупинились, стиснувши одне одному руку і з жахом дивлячись то на мене, то на те, що вони побачили в юрбі людей.

Ще один мент, і старша дівчинка, кинувши меншу, біжить до мене.

— Ой!..—скрикнула вона, сплеснувши руками і притискуючись до мене.

— Що таке?

— Отам чоловік...

Вона не договорила, але я сам побачив.

То був не чоловік, а був птах і птах одноногий. Він то стояв, мов журавель, і щось говорив, то перестрибував далі до нас, і юрба людей тихо йшла поруч з ним і зупинялась, коли зупиняв ся він.

То був портартурець.

— Подайте, Христа ради, воїнові скаліченому, подайте, благодітелі Божі!..—благав він, той птах одноногий.

Він ще був молодий. Волосе йому, по салдатськи, коротко обстрижене і борода чисто виголена, молоді, русяві вусики чепурно закручені. Він мав тільки одну ліву ногу. Від правої ноги не зосталось нічого, обидві руки обірвано трохи не до самих плечей, і тільки якісь тоненькі колодочки, в четверть завдовжки, мов качани кукурузи, виглядали з засуканих рукавів сорочки. До лівої колодочки ремінцем привязано чашку з без-

міна, і люде кидали в ту чашку гроші—більше мідні, иноді срібні.

Було дуже душно і піт котив ся по обличчі чоловіка, і він підймав свою праву колодочку з рукавом сорочки, схиляв голову, мов птах під крило, і стирив піт з чола.

— Подайте, Христа ради!..

Мороз подрав у мене по спині.

Так ось він, наш сірий, безмовний герой!..

* * *

Народе мій, ти бачиш його? Се син твій. Він вернув ся з далекого краю, з бенкету кривавого. Батько, мати, брати, сестри, йдїть до його, нехай він пригорне вас своїми руками міцними до свого чулого серця! Він мучить ся від спраги, дайте йому води й рушник, злийте йому, нехай він умиєть ся. Він хоче їсти й пити, кличте його до столу, нехай іде й сідає на покуті, й бере хлїб і їсть, нехай наливає собі води холодної і пє... Кличте товаришів його, і нехай буде у вас радість велика—рідний ваш вернув ся додому, з далекого краю, з страшного кривавого пекла!..

— Подайте, Христа ради!..

Батько, мати, брати, сестри, де ви? Йдїть же сюди і радїйте, і нехай вашу радість подїлять усї близькі й знані!

Але їх немає.

А може отут в юрбі, оддалїк, стоїть його стара мати і серце її обкипає кровю, і кожен згук голоса її скаліченої дитини мечем проходить її серце і шепоче вона:

Що ви зробили з моєю дитиною? За що ви так назнущали ся над кровю моєю?.. О, краще б...

— Подайте, Христа ради!..

І чоловік-птах стрибає далі, і миска безміна за кожним рухом штовхає його в бік,—туди, де в його бєть ся серце.

О, краще б... бомба вирвала те серце з грудей у його!..

МАРУСЯ ВОЛЕВАЧІВНА

Спомини української селянки.

Моє дитяче життя.*)

Настала й зима, не кортить мене тепер на лід сковзати ся, як колись хотілось. Тепер почала просити маму, щоб вона оддала мене до школи письма учитись.

— Ні, — каже мати, — ти ще доню мала до школи, тільки дурно буду гроші платити дякови. Хай підбільшаеш, тоді й оддам. А тепер учи ся прясти та шити.

От я й почала прясти і вишивати мережки і деякі не трудні лиштви. Ото вже мені й девять год; я знов до матери: Оддайте мене до школи!

— Ні, не оддам, моя дитино, — одмовила мати, — бо дорого бере дяк: три рублі у місяць асигнації. Де його узяти? Тай на віщо воно тобі здало ся? Хай хлопчик, то друге діло, а письмо тебе хлібом не буде годувати. От і я чотири годи вчилась, а яка мені з того користь: що коли було там батько писульку пришле то се можна й без сього обійти ся.

А міні тоді так хотіло ся учити ся хоч чого небудь.

— Так оддайте мене, — кажу, — хоть у кравчихи.

— О доню, ти туди ще зовсім мала, тебе не приймуть.

Ото заговівши в Пилипівку їде мати чогось у Нову Водологу до тітки, я й собі з нею вчепила ся. „Поїду і я з вами!“ Приїхали туди, а я знаю, що там є кравчині. От і давай я там матір благати: „Ведіть та й ведіть мене, мамочко, до кравчині!“ Нічого було казати, повела мене мати до кравчині.

— Що ж, — каже кравчиня, — тьотушко, не візьму я вашу дівчину, вона ще дуже мала.

— Та вона у мене памятлива, — промовила мати.

— А котрий їй год?

— Ось в марті буде десять.

— Десять! — укнула кравчиня, — зовсім ще дитина. Ні, мала, привезіте годів через два, тоді візьму.

— Бач, — каже мати, — яж тобі казала, що ти ще мала.

*) Початок див. в кн. II.

Тепер збила собі оскому, не будеш більше намагатись. Ходім же до дому!

Лихо тай годі! Як наробила я там реву: — Не хочу іти до дому!

— Та оставте її, тьотушка, хай я на неї подивлю ся, а ви через тиждень навідаєтесь до нас, тоді й побалакаєм.

Отож дали мені зараз оборки підрублювати на шушуни та спідниці, далі іще де-що дали.

— Нічого, — каже кравчиня, — дівчина береть ся за роботу. Гарно, можно буде прийняти.

В неділю приїхала моя мати, поїднались з паньматкою, узяла мене кравчиня на чотири годи, а на кожний год мати буде привозити по дві четверті житнього борошна і десять рублів в год асигнаціями, бо тоді ще на срібло й чутки не було лічити гроші. Осе десять рублів за те, щоб мені давали чаю по празникам та по неділям. А тоді стояв сахар руб пять копійок за фунт. Ото паньматка дивить ся, що я так шпарко узялась за роботу, вона мене, спасибі їй, сама жалувала: посидю трошки з вечера, то й посила мене спати. І черги мені не було, а иньші челядниці то по черзі дежурили: котра пораєть ся біля печи, котра пшоно товче в ступі, а то й сорочки оджимають і прати до ставка возють. От уже мені й десять годів сповнило ся. Настало вже тепло і сухо на дворі, така бойка була весна, а я придала ся усіми мислями до роботи. Не тягне мене грати ся на двір як колись було, усе позабувала. Ну, тепер прийшла і до мене черга. Мені сказала паньматка, що я буду ходити кожний ранок на базар до перекупки за паляницею. Я мусіла ходити на базар поуз стан, де жив становий. А чула я ще зимою, що становий піймав вовка і держить його у погребі, а тепер його вивели у леваду із заду стана і припяли його до зелізного шпиня на довгім ланцюзі. Я купивши паляницю вертала до дому, а вовка вже давненько нагляділа, де він там прикований. Давай зайду до вовка, — блиснуло у моїй голові, та роздивлю ся близенько на його, який він є, а то де мені прийдець ся так близько подивити ся на живого, як не тут. Перелізла я кілька тинів, поки добрала ся до вовка. Глянула кругом, нема ніде ні лялечки. Ну, думаю, добре, а то може б і прогнали-б з відціля. Дивлю ся, деж вовк? А бач де! А він вигріб собі яму тай лежить там, тільки й видко одну голову, та ланцюг лежить біля його, на котрім він припятий. От

тобі й на, думаю собі, прийшла того, щоб подивитись, а він собі лежить і гадки не має! Ні, треба тебе зігнати, а то хиба дурно я лізла через тини! Ото я й давай на його рукою махати та кричати тихенько: тю, тю! А вона теж проклята звірюка на мене загляда, та так очима й проводить, куди я поверну ся. Отсе як махну рукою, то й він набік голову перехилить, а махну в друге, то й він на другий бік знов голову перехилить. А мені й чудно й боязно. Ач бісова звірюка, наче що небудь тямить, що так придивляється! Ну, як хочеш ти, вовче, а я тебе зжену! Так же точнісенько було, як з гадюкою. Тільки у мене тоді про гадюку і з голови вон, а то може як би згадала про те, то й вовка-б не згоняла. Ото метнула ся сюди-туди, назбирала повну пелену, що попало ся під руку, лівою рукою притулила до боку паляницю, тієюж держу і спідничину з черепками та камінцями, а правою давай шпурляти на вовка, та все ближче й ближче підступаю до його, а того й не знаю, на скільки у його простягнуть ся ланцюг, як він підхопить ся. Я то й боюсь трохи, щоб часом бува й не наздогнав мене, та ні, я тоді одскочу назад. Ото я там його раз і вдруге попала, а він усе клаца та й клаца зубами. Отож мабуть я й вовкови надоїла та надопекла, бо клацав-клацав, а далі як схопить ся та як кинець ся прожогом до мене, а я здригнула усім тілом, кинулась од його, а паляниця виприснула з під руки і впала на землю. Тепер уже я одбігла геть далеченько; ну, в мене усе тіпається, губи й голова. О, люточки добрі, як биж хто бачив, як та звірюка кидала ся до мене! Як рвануть ся, рвануть ся, а ланцюг його й сіпне назад.

Яб же вже давно втікла до дому, та паляниця лежить біля вовка, а він усе плига, не перестає, не гарчить, не скавучить, а тільки зубами клаца. Очі як сьвічки блищать, а шерсть настобурчила ся мов у свині щітина. Стою я як укопана: а що, боронь Боже, як він зрине, або ланцюг перерветь ся, розірве мене на шматки. А як же я верну ся до дому без паляниці? Не знаю, яка вже пройшла пора, а тепер вовк почав плигати рідше, і шерсть почала у його по троху прилягати, і очи не такі стали блискучі. Дивлю ся, вовк став трохи смирнійший: то пливав швидко й високо, а тепер якось то перекручував ся через ланцюг. Доси вовк не бачив, що край його лежить паляниця; тепер він потягнув ся до неї. У мене з ляку труситься усе, а тут аж чудно стало мені. Стривай же, думаю собі, — чи буде бісова зві-

рюка хліб їсти? Ото тягнув ся він, тягнув ся до тії паляниці, один пяд, та не достане. Уже він і так, і сяк приноровлював ся, — ні, ніяк не достане. Ач, — думаю, — бісова звірюка як ухитряєть ся. Тепер я й бачу, що він до паляниці не достане, так щож, дуже близько бою ся приступити. Далі почав він кругом шпиня бігати на всю простяж ланцюга, тошнісінько так, як ганяють коні на коргу. Бігав-бігав, далі почав тихенько ходити. Яб і взяла паляницю, так вовк прудко оббігав круги. Тепер дивлю ся, вовк по ту сторону до чогось то потягнув ся, над чимсь то там загаєв ся. Я тоді хопила швиденько за паляницю та навтікача додому. Прибігла до тину, а через тин ніяк не перелізу. Ненько, руки й ноги трусять ся, сили зовсім нема. Так сяк добрала ся я вже й до посліднього тину і так влучала, щоб вилізти як раз супротив своїх воріт. Спиною ся, спиною ся знов на тин, — сказано, нема сили й за комаря. Колиж гульк, а на хвїртці і паньматка стоїть. Мерщій кинулась до мене тай помогла мені перелізти через тин.

— Де ти була? — питаєть ся паньматка.

Я насупила брови, мовчу. Вона знову пита.

— У вовка, — прошепотїла.

— Де, де ти була? — Паньматка усе питає. Я знов прошепотїла: — Біля вовка. — Вона мукнула, взяла мене за руку і повела у хату. Тепер же, думаю, дадуть мені доброї волі. А вона мене й не лаяла, тільки розпитала, як воно було, тай почала скликати челядниць, котрих порозсилала мене одшукувати. За теж панотець як визвірив ся на паньматку, так і лихо. — Бач, каже, яких понабірала швачок, що ще треба до них няньок! Щоб ти оце робила, як би її розірвала звірюка, та як би попотягалиб тебе по судах, а може щєб закинули й в кутузку. О, тодіб і знала, як брати дітей в учення!

Отож написали письмо, а мати приїхала і взяла мене до дому.

Живу я дома, уже мені 12 год. Одпала у мене охота од всього: ні грати ся, ні учити ся нічого мені не хочеть ся. Старший брат уже жонатий. Пішла у хаті сварка та лайка. Подивлю ся на те господарство, що було, а що стало: там хлів стоїть безверхий, там комора вугол обідраний, там кінці дощок з забора повискакували, а з решіток тільки стовпчики стоять. І скотинка є, пара старих волів, а друга парка молодих, дві коровки. Ну,

тепер уже не мати хозяйка, а син. Дивлюся я, дивлюся, ні, не буде у нас путя! А тут уже й сестра ось-ось на відданні. Думаю: сестру оддамо за-між, брати порізнять ся, мати стара а я мала, що ми будемо робити? Рано не по годам почала я мізкувати про своє далеке майбутнє житє. От мені вже й чотирнадцятий год пішов, сестру за-між віддали, а брати порізнили ся, остали ся ми з матірю жити у батьківськїм домі, котрий достав ся менчому брату. Чим же ми будемо жити? Знаю, що у матери грошей нема, бо брати у неї повидурювали, і надїяти ся ні на віщо. Боже мій, як у мене на душі стало важко! Подумаю: куди я кчемна? Дома сидіти та й годі. Тай хати братові, а брат чоловік не надежний, живе в Харкові, напєть ся добре в один день і продасть хати або дурно підпише, як воно й лучилось. Бувало й так, що нічого мені не треба і ніщо мені не миле. Хочєть ся мені молити ся Богу та тих молитв мало що я вмю. Мені хочєть ся читати, молити ся по книжці, хочєть ся знати закон божий, як сотворив Бог небо й землю. Господи, як би оце я уміла читати, зроду б не пішла за-між, ходила б по монастирах та молила ся б Богу. І так у сім возрастї переплутували ся мислі у моїй голові одна за другою: то я вже черницею у монастирі, то я ходю старчихою, милостиню просю, то у мене чоловік буде п'яниця, і я сама нещасна людина у сьвітї. Не знаю чого воно мені здавало ся в ту пору таке страшне майбутнє моє життє і чого так моя молода душа лякала ся його. З початку чотирнадцятого года я була дуже хвора цілий місяць. Я тепер розумю, то була горячка, і так мені тоді хотїло ся умерти, що не чаяла, коли я дожду ся того часу. Ні зачим я не жалкувала на сьвітї, одно тільки просила Бога, щоб він прийняв мою душу, бо мені так не хотїло ся жити на сьвітї. Мені чогось то здало ся, що я завтра умру, і я так тоді радїла, що Господи дай мені таке жадання і в кінці послїдних днїв моїх, бо вмираючи з таким жаданням не жалко буде покидати білий сьвіт. Я попросила маму, щоб вона покликкала попа мене запричастити. Я в памяти, з вірою прийняла тайни Христові і зовсім уже зібрала ся до Господа Бога. Се було вечером, я попрощала ся з матірю і сестрою, та їм нічого не хотїла казати, бо знала, що будуть за мною плакати. Далі попрощала ся з білим сьвітом і заплакала, тільки не того, щоб за ним жалїти, а з радощів, що я йду на той сьвіт. І так мені стало легко то бойко і радїсно на душі! Я йду на той сьвіт перед лице Бога! Тільки все таки про-

су Бога: Господи, не остави мене на землі і не одвергни од царствія твого! З сими словами я кріпко заснула. Мислити, молитись і балакати мені ніхто на мішав, бо я лежала одна у хатині. А як же мені зробило ся важко на душі на другий день у ранці, як я лупнула очима і побачила сьвіт божий. — Боже мій, Боже, — шепчу собі тихенько. — Я знову жива! Зирнула на Бога, которий стояв на покуті, і почала Господа дорікати. Господи, яж тебе просила, щоб ти прийняв мене до себе. Тиж знаєш, що я не хочу більше жити на сьвіті! Тиж добрий, тиж милосердний, чому не прийняв мене до себе? Хиба я така велика грішниця, що недостойна твого милосердія, що ти не вчув мою молитву, котру я тобі принесла?

Придавила я руками свої груди, вткнула лице в подушки і хотіла плакати тихенько, щоб ніхто не чув. Не могла я стерпіти, все дужче й дужче зхлипувала, поки почала кричати. Позбігали ся усі до мене, давай мене христити та сьвяченою водою умивати, та допитують ся, що в мене болить? А я за плачем нічого не можу промовити. У мене тоді наче нічого не боліло, а як я переплакала, то знов заснула, і на другий день я попросила житного хліба, а дали й медяників тих, що зовуть їх подушечками. З того часу я й почала вихожуватись з хвороби, а то три неділі і рісочки не було у роті окрім сирівцю з сілю. Та ще як той сирівець солив ся: пів кружки цуркої соли насиплють, а тоді доллють сирівцем. Оце у мене такий був лімонад для пиття. Та не можна мені було його й не дати, бо усіх би з хати криком повиганяла. Плачу: „Як не дасте сирівцю, то умру до вечера!“ Так то мені його хотілось. З першого дня пила, поки й виздоровіла. Тільки в кінець хвороби я зробила ся пухла уся як колода. Се мабуть сирівчик з сілю мене так підпушив. Так за теж глистаків збавила ся я на весь вік. Ото ж через три, чотири місяці я так поправила ся після хвороби, що й думати не можна, що я була хвора. Тягну ся у гору, та повнію, розовію, скоро зробила ся така, мов той рожевий пупянок, которий почав розпукувати ся. Знов я почала матір прохати, щоб вона мене хоть сама вчила грамоти, бо монастир у мене з голови не виходить. Се було трошки вже пізніше, як я пишу, мені було вже п'ятнадцять год, як я присягала ся перед росп'ятієм Христа, що з роду заміж не піду, а буду странствовати по монастирях. А мене як почали сватати, то ще не було сповна й чотирнадцяти

год. Та ще як благали: «Зробіть милость, дайте слово, будемо ждати два года». А як п'ятнадцять було, то й балакати нічого. Ото у неділю мати знайшла десь то завалющу азбуку і почала мене учити грамоти: аз, буки, віде, глагол, добро. Оце вона мені у неділю прокаже трохи, то я за тиждень і вивчу. Ото знов у неділю та в неділю читаєм. Вивчила я азбуку, тепер почали: буки-азба, віде-азва, глагол-азга. „Тепер, кажу, мамо, учіть мене писати“.

— Геть к нечистій матери, бач яка проворна! — сердить ся на мене мати. — Учи лишень склади, пишуть тоді, як навчать ся читати.

— А ви, кажу, учіте мене швидче читати.

— Як же не так! Оце непременно покину для тебе діло, возьму указку тай буду з тобою читати. Адже кажу, що в неділю ще прокажу.

Пішла я до своїх родичів Королевцьових, а там дітей учать так: а бе ве ге. Я в другій хаті слухаю, тай питаю ся у тітки: По якому, кажу, то вчать дітей?

— Та по якому, — каже тітка, — по руськи.

— А мене, кажу, мама не так учить.

— А як же тебе учить мама?

— Аз, буки, — кажу.

— Тепер так уже не учать, як тоді учили.

— Повчіть, кажу, тітусю і мене, як тепер учать ся.

— Е, моя дитино, я бо й сама не розберу, як воно тепер учать ся, а я так училась, як і твоя мама.

Скінчили діти свої уроки, вхопили мене під руки та в садок тягнуть. Я почала просити, щоб і азбуку взяли з собою. Ото вони мені сяк так розтолкували, як вони читають, і що се читання лише швидче навчити ся читати. Я прожила у них днів три чи чотири, і вони мені проказали усю азбуку і склади. Вістимо діло, що після буки азба, мені лекше здало ся бе-а-ба. Вони й дальше мені проказали; ну, як я твердо не вивчила там, то й забула. Прийшла я додому і почала твердити: бе-а-ба, ве-а-ва, а мати слухала, слухала.

— Та що ти там товчеш та мелеш, діда свого лисого! Чорт батька зна, що плете, абиб тільки времня гаяти! Покинь, кажу, оту книжку та бери ся за діло, а то вона аж у печі опинить ся. Коли хочеш учитись, то учи ся як усї люде учать ся. Се тоді ще тільки що почали так учити у Харкові, а діти учи-

ли ся у пансіоні, от мати ще ніде й не чула такого учення, того вона й сердить ся.

— Чуєш, Маню, що я тобі кажу? Геть покинь книжку! Сказала, що у неділю іще прокажу!

Підійшла ло мене, вирвала книжку тай заховала кудись. Я розсердила ся на матір і більш не просила її проказувати.

Ось мені уже скоро чотирнадцять год сповнить ся, я знов почала матір благати, щоб мене повезла до Харкова до кравчині. А моє учення грамоти поки що сим і скінчило ся. Бачу, що моїй матері не хочеть ся мене везти до Харкова.

— Та ти вже, моя дитино, велика, навіщо тобі вчення? Он уже деякі люді питають ся, чи скоро тобі буде 16 літ.

— Ні, ні, — кажу, — мамочко, везіть мене учитись, а то Андрій як не дасть хати, то що ми тоді будемо робити?...

І так моя мати повезла мене у Харків. Приїхали ми до тітки. Повела мене мати до одної мадами, до другої, усе на шість то на сім год беруть мене в учення.

— Ні, — каже мати, — я так не оддам, вона вже велика та й к роботі пририта гаразд. Як би так годів на два або на три, то ще можно оддати. Ходім, доцю, до дому, тільки даром забрали ся сюда.

— Мамочко, оддайте, кажу, хоть на багато годів, абиб тільки я вивчила ся робити.

— Ні, не можно сього, тиж знаєш, моя дитино, що мені важко буде тебе зодягати. І щож ти будеш дурно робити стільки літ?

— Як же ми, мамочко, будемо жити?

— Та так, доцю, як Бог дасть.

Вернули ся ми до тітки. От тітка й каже: — Та ти, сестро, остав дівчину у нас, а ми їй питаємо міста. У моїх дочок єсть знайомі простенькі кравчині, там беруть на менче годів.

Ото й мати оставила мене у тітки. На другий день: Піду— кажу я — тітусю, та подивлю ся на Харків, який він є, бо вчора мені здавав ся Боже який хороший!

— Іди та гляди, а не заблуди, — додала тітка.

Тут зараз недалечко трапились мені на зустріч пан з панією. Пан такий високий та огрядний, в синій шинели і картуз з червоною околицею, а пані така собі мізерна, мала та худа, тільки й видко один ніс, що великий на все лице. Повисла панови на

руку тай висить, мов кішечка вчепилась. Ото ж мені се так показало ся в дивовижу, що я стала тай дивлюсь на них, та мабуть і рот роззявила, бо пані дивлячи ся на мене чогось сьміяла ся, далі й панови щось то сказала, бо й пан почав дивити ся на мене. Я була зодягнута в ту свитку, що з матиного халата, тошнісінько така була свитка мов з срібла скована, та ще кругом була оторочена чорним оксамитом шириною пальця в два. І зовсім уже була розминула ся з ними, а пан і загомонів до мене:

— Девочка, ти куда идьошь?

— На Харків, — кажу, — дивити ся.

— А разве ти не здешня?

— Ні, — кажу, — не тутешня.

— Что же ти пріехала наніматись, што лі?

— Ні, — кажу, — я хочу поступити до кравчих в учення.

— Что же у тебя нікаво нет з родних?

— Батька, — кажу, — нема, а мати є.

— А откуда ти сама?

— З Черемошної, — кажу.

Ото розказала я їм де чого багато, розказала й те, що як мене мати водила до мадамів і що мати не хоче мене оддавати на багато годів.

— А котрий тебе год? — знов питає пан.

— Скоро буде чотирнадцять.

Пані щось то сказала панови не по наському.

— Как тебя зовуть? — знов почав пан.

— Маня, — кажу.

— Хочеш з нами Харков смотреть? Ми тебе ево покажем, — додав пан.

— Добре, — кажу, — ходімте.

Ми пройшли кілька вулиць, далі зупинили ся біля якихось то воріт. От пан і каже:

— Что ж, Маня, зайдеш до нас у гості?

— Ні, — кажу, — спасибі вам, бою ся, що заблудю, не втраплю до дому, бо й так далеко зайшла.

— А з того места втрапиш, где ми тебя встретілі?

— Звідтіля утраплю.

— Так ми тебя проводим туда.

— Ну, добре, — кажу, — зайду. Увійшли ми у горницю, а на зустріч нам трапила ся якась то жінка, та й каже: — Звідкіля се ви таку собі хорошу гостю достали?

— Вгадай, — каже пан — з відкілья?

— Та яка у неї бойка свитка.

— Е, — каже пан, — а тиб думала, яку ми собі гостю приведемо.

Жінка яхидно усьміхнулася, а міні Боже як то стало соромно й обидно. Бач, думаю собі, лакузка, тай та мене на сьміх підійма. Чи сьміяв ся б з мене хто дома? А се дивлюсь, пані несе мені конфетів.

— Ось на тобі гостинця!

Я взяла, подякувала і хотіла було йти до дому.

— Постой, — каже пані, — ми тебе ще й чаєм напоїм.

Ото вони пьють чай і міні наливають, та все зо мною балакають. Далі почали мене підмовляти з собою.

— Поїдем, — кажуть, — з нами в Петенбурх, в учення. Се запевне, що ти велика.

— Як же, — кажу, — я з вами поїду?

— Поступиш до нас, ми тебе вивчимо всього, ти будеш хороша горнишна.

При слові „горнишна“ в мене кров уся кинула ся у лице.

— Як, — кажу, — я в найми не наймусь, а хочу вивчити ся робити.

— Ти і в нас вивчиш ся всього, будеш получать в Петенбурзі більше жалування, як в Харкові модистка.

— Ні, ні, — кажу, — мені наймичкою стидно бути. Мій батя був писарь, ми й сами мали у себе тоді наймички, а тепер я буду горнишна? Се тільки бувають з крепачок горнишні. Он у наших родичів у Королевцьових і у Панкратевих усе горнишні з крепачок. А я не хочу бути крепачкою-лакузкою.

Пан і пані зареготали.

— Та хиба ти будеш кріпачкою, коли ти вільна? Ти ще Маню, нічого не знаєш. І дворянки бувають горнишними.

— Брешеш, пане, — думаю собі, — се ти мене піддурюєш. Дарма, — кажу, — хай бувають, а я хочу учити ся у портних.

— А ти думаєш, твій батя великий чиновник був — писарь, — знов пан додав сьміючи ся.

— Дарма, що не чиновник, а я наймичкою все таки не хочу бути. Тай хотіла йти з хати.

— Постой, постой, Маня, — пан почав мене завертати. — Так ти непременно хочеш портною бути?

— Еге, — кажу.

— Ти поїзжай з нами в Петербург, поживеш у нас годика два, ми тебе там оддамо у портні на год, заплатимо за тебе свої гроші і ти будеш портна.

— Ми тебе будем бойко зодягати, — підхопила пані.

Я мовчу та все більше і більше брови насуваю, бо це все було не по мині.

— Ти грамотна? — питає пан.

— Ні, — кажу, — мама почала мене вчити читати, а я тільки й вивчила азбуку, а складів не знаю. Почали було вчити буки—азба, а тут треба було їхати сюда. А міні Боже як хочеться учитись грамоти.

— От і прекрасно, — сказав пан. — Моя жона тебе-б і грамоти вивчила.

При слові „грамота“ брови мої підняли ся в верх і лице усміхнулось. — Е, як би б то, — кажу, — ви вивчили мене читанню!

— Ну вот, поїзжай з нами, то й вивчу, — знов промовила пані.

— Можеб я й поїхала, а як же я маму оставлю?

— А ми гроші вишлемо то й мама твоя приїде.

— Ні, — кажу, — вона не поїде. А далеко Петенбурх із відсіля?

— О, да, далеко, — каже пан.

— Як, — кажу, — за три дні можна доїхати тудя?

— Ні, — каже пан, — і за неділю не доїдеш.

— І ненько, — кажу, — як далеко!

— А ти чула коли небудь про залізну дорогу?

— Ні, — кажу.

— Еге, — каже пан, — а ми будемо по ній їхати.

— Яка ж — кажу — вона?

— Така, що сидиш у вагоні мов у хаті, а вона летить без коней, як муха.

— А далеко ж, — кажу, — та дорога?

— За Москвою, — каже пан.

— Хиба ви і у Москві будете?

— Будемо, — підхопила пані. — Ми там може неділі дві проживемо.

— А що, — кажу, — Москва лучче як Харків, чи ні?

— А як же, — каже пан, — Москва столицний город. Ти чула коли про Кремль?

— Ні, — кажу.

— А про царь-пушку?

— Се, — кажу — чула.

— А про колокол-великан ти не чула?

— Ні, — кажу.

— Поїжжай з нами, усе будеш бачити.

— А який, — кажу, — город лучче, Москва чи Петенбурх?

— Розумієть ся, — каже пан, — Петенбурх лучче. Там і царь живе.

— Кажуть, що він там і по вулиці ходить, так що можно його всякому бачити?

— Не тільки його можно бачити одного, а й царицю і цареняток усі бачуть.

От, думаю, де можно б було надивити ся на царів, як би поїхати! При сій мисли у мойй голові усе вмісті стовпилось: Москва, Кремль, царь - пушка, залізна дорога, Петенбурх і царі. Хиба справді поїхати? — шибнула мене охота.

— Яб може й поїхала, а як же мама останеть ся?

— Вістимо діло, — каже пан, — що се не близько, не можна часто бачить ся. А поживеш трохи, як скучиш дуже, то тоді й приїдеш.

— А ви, — кажу, — скоро вернете ся в Харків?

— Нет, — каже пан, — ми сюда не вернемось, я їду туду на службу. А ти не бой ся сього, що ми не вернемось, ми тебе на свій щот отпраavimo сюда, тільки не так скоро, не ранше, як через год або через два.

А пані й каже:

— Ми тебе б і зодягали, а ти своє жалування складала-б.

— А скільки ви б дали мені жалування?

— А ти скільки хочеш?

— Я нічого не знаю, зроду не наймалась і не думала наймати ся, а се мені дуже бажаєть ся оте усе побачити, що ви казали.

— І прекрасно, — каже пан, — усе й побачиш, а служити,

душенька, нікому не соромно. Ми там собі наймемо велику прислугу, котра буде усе робити, а ти будеш біля пані прислужувати, будеш все з панією. Їй там ходити ні до кого, я буду цілий день на службі.

— А я того тебе й хочу з собою узяти, — почала пані, — що там нікого не знаю і ти будеш мені як своя рідна. Я тебе буду вчити читати, а нам того тебе хочеться узяти, що ти ще ніде не жила окрім своєї мами. Ну, так щож, Маня, поїдеш з нами? Ми тобі положимо жалування на перше время 3 рублі сребром у місяць.

Тоді уже почали на срібло лічити гроші.

— А скільки се, — кажу, — виходе рублів на асігнації? Бо я тоді на срібло ще не тямала лічити.

— Десять рублів з половиною, — каже пан.

— Десять рублів з копою, — думаю собі, — у один місяць такі великі гроші, та ще казали, що й прибавлять. А у нас год служила нянька, дівчина більша од мене, за 12 рублів на нашій одежі, так щож, то ж таки год. Та ще те все буду бачити, що другий чоловік зроду не побаче! Та ще й читати вивчать, робити може й не оддадуть до портних, так за теж десять рублів з копою жалування! А що вже я буду лакейкою, батрачкою, хто ж буде знати у Черемушні? За те ж побачу Москву й Петенбурх. Тільки ось що: мати буде дуже плакати.

Сидю собі, дуже замислилась, а пани вийшли собі у другу горницю. Лихо, що його робити? Тепер мені дуже хочеться поїхати, і жалко матери. А ось прийшли і пани до мене.

— Ну, что же, Маня, ти надумала?

— Їду, — кажу, — з вами.

— В самом деле едеш? — промовила пані.

— Далєбі, кажу, що поїду.

— Бумага у тебе єсть?

— Єсть, — кажу тай витягла з кешені свій білет, узятий на один місяць про случай, як би прийшло ся де будь мене засторчити, то щоб було по чім контракт зробити. Пан прочитав тай каже:

— Та се такий білет, що поки доїдемо, то й срок вийде. А не можно завтра тобі, Маня, поїхати та взяти на год?

Я кажу: як поїду, то більш не приїду, мене мати не пустить. А коли ви поїдете?

— Після завтрього, — каже пан.

— Так, — кажу я, — можна успіти.

— Ну, — каже пан, — не треба, ми візьмемо й так. А коли ж ти до нас прийдеш?

— Завтра, — кажу.

Вернула ся я до тїтки, розказала усе, що завтра їду в Петенбурх, а тїтка каже, що вона заявить у поліцію і не пустить мене без матери, бо я не совершеннолітня, і тому достанеть ся, хто мене зманює.

— Та я, кажу, сама їду, вони люди хороші, ось ходїмте завтра до них.

— Не піду я і тебе не пустю.

— А я, — кажу, — уже й білет оддала.

— Та я й тебе у поліцію посаду. Як ти сміла білет оддавати? Що тоді твоя мати мені скаже? Та вони тебе завезуть та там і покинуть, що ти тоді будеш робити на чужій стороні? Хто його зна, що воно й за люди.

На другий день у ранці пішли ми з тїткою до тїї пань-матки, де квартирували пани.

— Скажіте, зділайте милость, що воно за пани у вас квартирують?

— А навіщо вам, бабусю? — одмовила пань-матка.

— Та ось дівчину збивають їхати з ними. Що, пан жонатий чи холостий?

— Ні, — каже пань-матка, — жонатий. А щож се за дівчина?

— Се моя племінниця, воно ще дурне і Харкова не бачило, та пішло учора подивитись, та бач куди попало.

— Що ж вона, і хоче їхати у Петенбурх?

— Аджеж що хоче, — одмовила тїтка.

— І ти, дівчино, не боїш ся їхати так далеко?

— Та чого-ж, кажу, бояти ся?

— Та що воно за люди? — питає тїтка.

— Та він пан нічого, а вона жінка погана. Він не дуже давно й женив ся, так вона ж ним вередує добре. Сердита та ревнива так, що в них ніхто й не живе.

— Чуєш Маню, що кажуть! — промовила тїтка

— Чую, — кажу.

— Отож то й є, слухай!

Що то за ревність, то я сього не тямилася, а що сердита, то се, думаю, бреше пань-матка. За віщо вона буде мене лаять, коли я буду добре робити? Прийшли ми й до панів.

— Оце, — каже пан, — добре, що ви прийшли, бабусю. От ми з вами й поговоримо.

— Нічого, — каже тітка, — нам з вами балакати, а оддайте дівчині білет. Я її рідна тітка і не пустю без матери нікуди. Воно дурне, не совершеннолітне, а ви її збиваєте їхати, Бог знає, куди. Ви в бумазі бачите, що воно ще дитина нерозумна, а ви її дурите, що й матери гроші пришлете. Вона її не того сюди привела, щоб у найми наймати.

— Бабусю, бабусю, — кричить пан, — ми її не дурим, а усе зробимо так, як кажемо.

— Ні, ні, я не хочу й слухати, отдавайте білет назад, а то я у поліцію заявлю.

Я стою, мовчу, а у мене тисяча думок у голові вертиться. Справді як завезуть та покинуть. І матери жалко. А колиж мені прийдесть ся поїхати? Ніколи. А що кажуть далеко, аджеж люди їздять туди і відти. В сю пору пан промовив до пані: — Оддай бумагу.—Пані підійшла до мене, взяла мене за підбородок.— Жаль, — каже, — що Маня сьогодні роздумала з нами їхати. А ти мені так понравилася!

В миг на мині усе затремтіло.

— Я не хочу брати бумагу назад, поїду з вами у Петенбурх!

Як грім ударив мою тітку, так вона здивувалася моїм словом. — Ох ти, непокірна дівчино, сьмієш ти се казати, — закричала моя тітка несамовитим голосом.

— Бачите, бабусю, — промовив пан, — вона сама має охоту з нами їхати.

— Не сердьтесь тітусю на мене, я сама мамі скажу, що ви не хотіли мене пустити. Я сама їду, мені хочеть ся побачити більше сьвіту.—Подивилася тітка на мене, похитала головою. — Пожалкуеш ти, Маню, та буде пізно. Далі повернулась до пана тай каже: — Напишіть же ви хоть пісьмо, хто ви такий і де ви будете служити, і що ви обов'язуетесь доставити її на свій щот сюди в Харків. Пан написав те все, що тітка казала, потім узяв свій документ, приступив до тітки.

— Бабусю, ви грамотна?

— Грамотна, — каже.

— Так давайте ж прочитаємо мій документ, щоб ви не думали, що я вас у письмі обманю. А оце бачите бумага, що я їду на службу в воєнний департамент, начальник мій генерал Булаков, рідний дядько моєї жінки.

Тітка взяла письмо як виправку перед моєю матір'ю і відходячи сказала: — Не прогнівайте ся ж тоді, господа, як моя сестра наробить вам у Петенбурсі шелесту за дівчину, бо вона не совершеннолітня і ви не повинні були брати її без согласія матери. Потім повернула ся до мене:

— Тиж прийди до нас, я тебе поблагословлю іконкою на місто матери.

Як я боролася тоді з собою, виложити на бумагу сього не можно.

На другий день у ранці приїхала пошта, задзвенів колокольчик, ямщик закричав: З Богом, лошади! і тарантас заторохтів по кам'яній дорозі. Куди і як ми їхали, я нічого не знаю. Мені здається тепер, що буцім би то ми їхали поуз Соборову дачу, бо тоді шоссе ще не було до Харкова. Я опам'яталася вже геть-геть далеченько за Харковом. Я останній раз скинула очима на Харків і вперше в своєму життю почула щось дуже важке на серці: мені стало жалко і Харкова, хоть я його й не знала; я згадала матір і Черемушну, думаю: я все, все покинула рідне і кривне, і куди їду й чого?

Груди мої здавило, мені зробило ся душно і сльози з очей покапали одна за другою. Ямщик посвистує на коні і помахує батіжком, тарантас стукотить по дорозі, а сірая кіптяга скоро покрила все.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Справа українських катедр і наші наукові потреби.*)

(Докінченне).

Аргументують дуже часто против домагання українських викладів тим, що в університетах Росії виклади мусять іти тільки на державній — російській мові і заведенням ріжнорозичних викладів нарушаєть ся універсальний характер університетської науки. Університетські виклади, мовляв, мусять бути приступні для всіх студентів, а се можливо тільки при державній, російській мові. Склад студентів по університетах України не одностайний український, а мішаний, і се ставить непоборені перешкоди українським викладам.

Я умисно навів сі аргументи вкупі, так як звичайно їх висловляють, один одним підпираючи. Очевидно, самі їх речники відчувають, що аргументи слабкі, тому подають їх не поодинокі, окремими прутами, а звязані в пучок, з тою надією, що так їх тяжше буде переломити. І що сі аргументи так часто повторяють ся, коли заходить мова про українські виклади, найліпше показує, як трудно знайти який небудь важкий аргумент против них, коли приходиться ся помагати собі аж такими несеріозними, нестійними аргументами.

Справді, що варт аргумент, що наука в університеті мусять вести ся на мові державній, спеціально — в Росії на російській? Хиба в часах найбільшого напруження абсолютизма в Росії, в другій чверти і в середині XIX в. не було німецького університета в Дерпті, польського в Вильні й Варшаві? Сі иноязычні виклади покасовано, коли на школу взагалі в бюрократичних кругах стали дивити ся як на зняряд „обрусенія“, національної нівеляційної політики. Але мабуть ніхто не буде доводити, що такий погляд на школу, се невідмінний атрибут державности. І коли в правительственных поглядах на школу і шкільній системі взагалі тепер попущено досить багато з давнійшої системи абсолютної одноформности, з виключення місцевих

*) Див. кн. I і II Літ.-Наукового Вістника.

мов і місцевих дисциплін, то чому-ж в приложенню до вищої школи не можна говорити зовсім серіозно і резонно про заведенне викладів українських, польських чи яких иньших? Говорити, що університетська наука мусить вести ся тільки на державній мові — се хиба показувати повне власне незнання або рахувати на незнання публіки. Чи ж не бачимо цілих університетів, де наука ведеть ся на місцевих мовах, а не на державній? В сусідній Австрії державна мова німецька, але Чехи мають чеський державний університет, Поляки польські, Русини й Румуни виклади ріжних курсів по українськи, румунськи. Справа викладової мови школи чи низшої чи вищої не залежить від питання про державну мову й мусить рішати ся з становища освітніх і культурних інтересів місцевої людности.

Що до універсалїзма університетської науки, то з формального боку, що до викладової мови, вона втратила сей універсальний характер давно-давно, з того часу, як місце одної універсальної наукової мови — латинської зайняли ріжні культурні язики. В середніх віках студент слухав науку на одній, латинській мові однаково в Англії, Німеччині, Італії й по західно-словянських землях. Тепер їдучи в Німеччину, він слухає викладів німецьких, у Франції французьких, і не буде нічого дивного, коли і в границях тої самої держави не буде одностайности в університетській науці, в викладовій мові. Одностайність політична не звязана зовсім з одностайністю культурною, а шкільна мова, очевидно, належить до сфери культури. Нічого не дивує і не вражає, коли студент, прослухавши один два роки українські або польські виклади у Львові, їде на рік до Праги й слухає викладів чеських, їде до Відня й слухає німецьких, так само як поїхавши до Парижа слухав би французьких, а в Петербурзі російських. Се його діло — їде туди, куди тягнуть його якісь інтереси чи справи, і коли він розуміє викладову мову тамошню, то не має ніяких трудностей, а ні — то їде туди, де порозуміє. З того часу, як універсальну наукову мову заступили ріжні культурні мови, від самої людини залежить се — знанням культурних мов розширяти сфери, з яких збирає вона для себе культурний матеріал, і сим осягаєть ся універсалїзм, а не піклуванням про одноформність в границях якоїсь держави, і штучне розвивання в них державної культури чи мови.

Різноязичні виклади, як певного рода компроміс культурних потреб різних народностей, що залюднюють певний край, або компроміс культурних потреб місцевої народности з інтересами державної народности, державної культури, поставленої під особливу опіку правительством,—практикують ся тепер дуже часто. Компроміс першого порядку неминучий, коли певну країну залюднює кілька народностей в досить сильно вираженій пропорції, а нема спромоги завести для них осібні університети. Компроміс інтересів державних з культурними інтересами місцевої людности виходить з хибного принципу особливої протекції державній культурі коштом розвою культури народностей недержавних, і тому не має такої реальної потреби під собою, як компроміс в інтересах місцевих народностей. Але чи з тих чи з сих мотивів, різноязичність університетських викладів — явище практиковане широко, і само по собі ані не шкодить інтересам університетської науки ані не вносить якогось небажаного ферменту в студентські чи професорські круги. Вона, що правда, не завсіди може неутралізувати національні ферменти, коли заступники одної національности і в університетській сфері штучно держать „в чорнім тілі“ заступників другої, противлять ся відокремленню иноязичних катедр в осібні факультети і т. п., але не різноязичність викликає сей фермент.

І в практичнім своїм переведенню вона зовсім не така страшна. Допускають ся до університетських видкладів різні місцеві мови, або місцева мова — чи кілька місцевих мов поруч державної. Місцевим людям, при спільнім житю, в нормальних обставинах, місцеві мови до певної міри звисні. Коли нема якоїсь спеціальної ворожнечі, умисного нехтовання одної народности другою,—місцеві студенти можуть користати з викладів на різних місцевих мовах. Звичайно ж на практиці буває, що всі головні, обовязкові предмети факультетських програм викладають ся на якійсь одній мові — чи то буде державна мова, чи одна з місцевих, котра з якихось причин зайняла місце основної університетської мови. Поруч сеї основної мови викладають ся на другій мові певні курси — чи то присвячені дисциплінам, так би сказати, національним (мові, літературі, історії, праву даної народности), чи то паралельні курси з найбільш основних предметів програми,—щоб студент другої народности міг вислухати на своїй мові бодай головніші предмети з своєї спеціальности.

Таким чином, коли студент не має сам охоти слухати викладів на другій викладовій мові, а тільки на основній, так би сказати, то ніщо й не приневолює його до того. Він може цілком обійти ся тими викладами, які викладають ся на основній мові, і се діло його доброї волі й охоти, коли він хоче слухати якісь курси на другій університетській мові. А хоче слухати, то се вже його діло розуміти,—таж само як би схотів вислухати кілька курсів в иньшій иноязичній університеті. Та, повторяю, для людей місцевих звичайно й та друга університетська викладова мова завсїди буває до певної міри знана.

З огляду на сказане видко нестійність і того аргумента, що мовляв — університетські виклади завсїди повинні бути зрозумілі для кожного студента, і коли склад студентів даного університетане одноцільний, то не може бути иньшої викладової мови, як тільки всім приступна мова державна. Коли отже по університетах України тільки частина студентів Українці, а иньші иньших народностей, то, кажуть, не може бути викладів українських, бо вони иньшим студентам будуть неприступні. Та ми бачимо, що можливі цілі університети з мовою місцевою, а не державною, не то що поодинокі катедри й виклади на місцевій мові поруч викладів на державній мові. В сїм разі всі обовязкові предмети викладають ся на державній мові, а поруч них є певні спеціальні або паралельні курси на мові місцевій; коли та мова робить труднощі якомусь студентови, то він може пройти свій загально-університетський курс і без них, так само як може не вислухати того або иньшого спеціального, необовязкового курса і на приступній йому мові. Коли на якимсь університеті України будуть заведені українські виклади історії, мови й літератури України, студенти, яким українська мова незрозуміла, так само можуть переходити через університет, не слухаючи сих предметів, як і досі їх не слухали. Цілі віки стояли сї університети, й професорські корпорації не завважали, що їх студенти повинні прослухати курс історії України, чи курс української мови, чи історію української літератури. Аж тепер, коли поставлено жаданне, щоб сї предмети викладали ся на українській мові, з тих професорських кругів виходять побоювання: ану-ж знайдуть ся студенти, що не вміють української мови, а схотіли-б слухати сих предметів?

Річ очевидна, що коли сей „ану-ж“ серіозно интересуєть ся українськими дісциплінами, то він потрапить присвоїти собі укра-

їнську мову на стільки, щоб розуміти українські виклади — так само як присвоїть собі чеську мову той студент, який схоче послухати якихось чеських дисциплін, або польських на котрімсь чужім університеті. З тою тільки різницею, що місцеві люде між студентами і так мають звичайно деяке знання української мови. А коли сей інтерес не так серйозний, щоб для нього хотіти розширити своє знання української мови, то очевидно, що такими несерйозними інтересами зовсім не потрібує трудити собі голову професорська корпорація. Як вона й досі не трівожила ся тим, що її студенти всі не могли слухати українських дисциплін, нехай не трівожить її, що декому з студентів українські дисципліни будуть не досить приступні. А як би справді виявило ся, що українські дисципліни слухало-б багато таких студентів, для яких українська мова мало приступна, то на те инший спосіб — поруч українських викладів певних українських дисциплін, завести також по великоруськи виклади тих курсів, на які є багато охочих. Але трохи сьмішно говорити про се, коли досі тих дисциплін не вважали потрібним давати зовсім, а тепер би так хотіли забезпечити можливість їх слухання не-Українцям.

Не можна в кождім разі стати на таким становищі, яке зайняла одеська професорська корпорація в своїй відповіді на студентські петиції в справі українських кафедр, що про мову викладу рішає склад аудиторії: коли більшість буде Українців — виклади мають бути українські, коли більшість буде не-Українців — виклади мають бути російські. Я мав нагоду зазначити тодіж*) нераціональність такої умови. Ставити діло так, значить не розуміти значіння домагань українських викладів та мішати їх з домаганнем викладів українських дисциплін взагалі, незалежно від мови. З сказанного вище зовсім ясно, що се дві річі зовсім осібні. Викладанне українською мовою певних університетських курсів — се постулят культурно-національного українського розвитку. Коли університет хоче бути лояльним супроти сього постуляту місцевої української народности і признає в принципі потребу і бажанність українських викладів,—він не повинен ставити їх в залежність від того, чи не знайдуть ся серед студентів такі, що схотіли-б слухати той самий український курс по російськи. Коли-б рішено було завести виклад української літе-

*) Статя „Українські кафедри“ — Громадська Думка ч. 23.

ратури по українськи, і знайшло ся на те певне число слухачів, а знов иньші заявили бажанне вислухати той курс літератури по російськи, то ніяк не можна пожертвувати для тих останніх українськими викладами. Хоч би навіть їх було й більше, як охочих до викладів на українській мові, а не тільки що яких дватри (бо й такі голоси доводило ся чути, що хоч би два три заявили, що вони по українськи не розуміють, а хочуть слухати по російськи, то вже не можна по українськи викладати). Коли-б університет хотів вдоволити бажанне їх, то міг би завести паралельний курс по російськи. Але ніяк не годило ся-б позбавляти Українців українських викладів на котрімсь університеті України для того, аби вдоволити бажанне тих, що хотіли-б прослухати той самий курс по російськи.

Повторяю ще раз те, що зазначив був на вступі сеї статі: се дві річі ріжні — виклади українських дисциплін, незалежно від викладової мови, і викладання мовою українською. Перше — се постулят не тільки український, а й загально-науковий, друге — се домаганне українського культурно-національного розвою. Кождий Українець свідомий культурно-національних інтересів свого народа повинен в принципі обстоювати за тим, щоб університети на українській території мали виклади на українській мові всього університетського курсу. Але треба, щоб ідеї свобідного національного розвою недержавних народностей зробили ще великі поступи в Росії, аби ставити жаданне українських університетів як домаганне нинішньої хвилі, готове до здійснення зараз, в теперішнім моменті. Політична криза затягаєть ся, і з тим затягаєть ся принципіальне рішення національної справи взагалі. Не дотикаючи принципіальної сторони, Українці в університетській справі виставляють на чергу ті мінімальні домагання, які так сказати-б мають служити пробним камінем доброї волі університетських чи иньших професорських корпорацій супроти культурних потреб української народности. Се жаданне заведення українських викладів по вищих школах України, в першій лінії по університетах, певних предметів, найбільше інтересних і цінних з становища українського культурного життя.

З другого боку в інтересах не тільки студентів-Українців, а і в інтересах університетської науки та наукового поступу й розвою взагалі потрібне утворенне кафедр для ріжних українських дисциплін. Не претендуючи на абсолютну повноту, я на

підставі тих помічень, які робив над університетською практикою й науковим рухом, уважав би потрібним заведення таких кафедр і викладів по університетах України — як не в кождім з окрема, то так, щоб бодай всі разом вони мали регулярні виклади з тих предметів:

Українська мова — фонетика, морфологія, синтаксис, історія мови, діалектологія, історія української фільології.

Українська література — історія письменства і книжності на Україні від найдавніших часів, історія усної творчости, розвій національної літератури.

Український фольклор, — його історія, в тісній звязи з історією письменства (як вище) і культури, й фольклор сучасний. Коли б на практиці показало ся можливим лучити його в одну катедру з літературою — добре. Але се досить сумнівно, і безпечнійше було-б, в інтересах сеї дісципліни, її відлучити, бодай по деяких університетах, бо предмет незвичайно важний, широкий і нерівно оброблений.

Історія українського народу й української території з найдавніших часів. З огляду на самий характер української народности як недержавної, історія її повинна все класти головну вагу на історію суспільну, економічну й культурну, навіть для часів її державного житя. Огляди джерел. Історіографія.

Помічні історичні науки: палеографія, дипломатика, сфрагістика і т. и. в приложенню до українських рукописей і актового матеріалу. Огляди бібліотек і архивів важних для української історії й фільології.

Історія української штуки — в курси її повинні бути включені огляди артистичних елементів в сучаснім українськім народнім житю.

Археологія України, етнологія й антропологія української людности. Сі три дісципліни в сучаснім науковім руху стоять в тіснім і нероздільнім звязку й так мусять бути трактовані. В сумі дають величезне поле для дослїду й мають високий інтерес для історика культури і всякого, хто интересуєть ся житем українського народу; коли не можуть бути представлені одним професором, мусять бути поділені ним з доцентами.

Українське право кодифіковане й звичаєве — історія права кодифікованого і звичаєвого; кодифікації українські; чужі кодекси, уживані на Україні; кодифікації, що стояли під впливом укра-

їнського права і його традицій; сучасне звичаєве право. При тіснім звязку права офіційного з звичаєвим (законодавство дуже часто виходить з норм звичаєвого права, і навпаки — звичаєре заховує норми давнійших законів, потім як вони вже стратили свою обовязкову силу) їх дослід мусить іти паралельно, як в історії так і в сучасности.

Не знаю, чи можливо буде на практиці звязати з соєю катедрою, чи прийшло ся-б виділити в осібну катедру ще оден дуже потрібний курс: про політичний та адміністраційний устрій ріжних частей української території, що входять в склад ріжних держав, та про ті ріжні законодавства, які мають силу в них.

Географія (фізична) української території. Кліматологія. Метеорологія.

Економіка й статистика України, з оглядом на економічну історію й економічну географію.

Статистика і географія медична: народне жите з медично-санітарного становища; медична кліматологія України.

Повторяю, я не претендую ані на повноту, ані докладну систему і класифікацію сих дісціплін — я висловляю сі дезідерати, як результат моїх помічень. Але може мині треба скорше оборонити ся від иньшого закиду — не те, що мій реестр неповний, а що я натворив масу дісціплін, і між ними навіть нечувані катедри, незвісні взагалі в університетській практиці?

Одначе приглянувши ся ближше, в сім ряді дісціплін не знайдемо ні одної, яка-б не входила бодай як частина, як не просто то боком в університетські курси, або яка-б не втискала ся до них тепер, під натиском нових напрямів в науці, в сучасній культурі, не являла ся дезідератом сучасної університетської науки, або не подавала ся в поміч університетським програмам иншими спеціальними інституціями — як напр. антропологічні школи, археологічні інститути і т. и. Нема потреби держати ся університетських шаблонів в творенню такої нової сфери, як отся система українських дісціплін, навпаки—треба використати ті вказівки на нові сфери дослїду й науки, які дає сучасне культурне жите. З другого боку — з огляду на еволюцію самого українства, як течії недержавної і в основі глибоко демократичної, звязаної всіма нервами з народнім житем, українознавство повинно йти далі за ті рами, в яких держать ся традиційні системи університетських дісціплін, що виресли на ґрунті жита

державного й привикли слідити передовсім його прояви, сторони жита офіціальні, показні.

Далі, виходячи з того погляду, що університети України повинні дати суму українознавства, я поставив їм оті дезідерати — ало се не значить, що то має бути зараз ряд з 12 (чи скільки там) кафедр. Деякі з показаних українських дисциплін правдоподібно знайдуть своє місце як спеціальні курси при кафедрах загальних. Осібні кафедри треба творити для них тоді, як покажуть ся, що в злуці з загальними курсами вони занедбують ся. Але треба, щоб сї курси були, і се вже річ факультетів подбати про їх забезпеченне й вилученне в осібні кафедри, коли покажуть ся неможливим дати їм певне і трівке місце в злуці з загальними курсами. Потім, як я сказав вище, на перший початок університети України могли-б поділити між собою дисципліни менше дозрілі, менше пильні — одні дисципліни мали-б свої кафедри чи запевнені курси в однім університеті, иньші в другім. Так що на практиці для кожного університета діло зводило ся-б на заведенне чотирох — пяти кафедр (чи доцентур) та запевненне деяких курсів через поручення особам, що займають иньші, готові вже кафедри.

Актом лояльности супроти домагань української суспільности й української молодіжи буде, коли університетські корпорації зараз таки попіклують ся й про те, щоб хоч деякі з сих українських дисциплін викладали ся на українській мові. В першій лівії—ті найбільше цінні й інтересні з національного становища дисципліни: українська мова, література, історія.

Практичні перешкоди у всім тім зовсім не так значні, щоб спиняти ся перед ними, а в кождім разї вони неповинні й не можуть здержувати університетські корпорації від заходів у сїм напрямі.

Кафедри творить міністерство, але ініціатива, проекти, пляни належать до університетів, до факультетів, і від них повинні йти. Коли всі університети України поведуть заходи в сїм напрямі, то певно міністерство не буде робити опозиції довго, як би й робило з початку. Але чекати, щоб воно само забрало ся до сеї справи, й ухилати ся від ініціативи в сій справі університетам в високій мірі не випадає.

Ще більше можуть професорські корпорації зробити, коли йде мова тільки про вилученне певних дисциплін з дотеперіш-

ніх університетських курсів і поручення їх окремим особам. Наприклад коли з руської історії тільки „вилучають“ історія України, з „русского языка“ мова українська, і т. и. Або коли при котрійсь кафедрі творить ся доцентура для української галузі сеї науки. З формального боку тут університет має далеко вільнішу руку, а тим часом такі „вилучені“ курси стають завязком осібних, самостійних кафедр. Навіть і певні засоби для винагородитих, що викладатимуть українські дисципліни, університет звичайно має, в виді остатків „от содержания личного состава“. Так що при добрій волі університетські корпорації безперечно можуть зробити дуже багато, щоб пустити справу в рух — щоб мати як не кафедри, то доцентури, або курси з різних українських предметів і навіть — на українській мові. І всякі перешкоди з сього боку мусять упасти, коли університети справді щиро й енергічно заходять ся коло сього.

Ще менше можна говорити про перешкоду, яка виникає з браку відповідно приготованих професорських сил. Переглядаючи вище поданий, досить довгий реєстр пожаданих кафедр, я не можу вишукати ані одної, до якої-б зараз не можна було знайти відповідної сили, навіть з українським викладом. Не кажу вже про ті дисципліни, які ставлять ся на першу чергу — як мова, література і історія: сил до них знайдець ся подостатком. Знайдуть їх і в Росії, не кажучи про заграницю. І поруч тих, яких ми знаємо, які у всіх на очах, знайдець ся не мало людей, яких се заохотить до спеціальних занять в тім чи иньшій напрямі, коли стане звістно, що для сеї чи тої дисципліни потрібні професори, що така або иньша кафедра порішена, хоч би в принципі, й шукають для неї професорської сили. Той плян кафедр, який начеркнув я вище, се завдання не одного дня, і поки він дійде повної своєї реалізації, буде час і розглянути ся за силами, і приготувати ся кандидатам до них. А прогалини в самім науковім обробленню дисциплін будуть зовсім заповнені тільки з уведенням їх в круг академічних занять. На стільки вони вже всі приготовлені, щоб думати про їх уведення в програму університетів та иньших вищих шкіл, „а прочее приложится“.

І взагалі все „прочее приложится“, коли університетські корпорації України покажуть добру волю в сій справі, виявлять щире співчуття до неї — приймуть ухвали в справі заведення курсів українських і по українськи, та ужиють всіх заходів, щоб

здійснити сі ухвали. Чи катедри, чи доцентури, чи спеціальні курси при теперішніх катедрах, головне діло—щоб курси були. Які можна — по українськи, де не можна справді — хоч по російськи тим часом. Тільки доброї, щирої волі! Неможливого не жадає від університетських корпорацій ані українська суспільність, ані українська академічна молодіж.

І професорські корпорації повинні дати докази того, що вони приймають до серця сі бажання і піклують ся ними. Се лежить в інтересі самої вищої школи, щоб сі професорські корпорації не були бюрократичними присутствіями по університетським ділам, а живими органами наукових потреб і культурних домагань місцевого громадянства. Школа, що тратить живу звязь з житем, з громадою, неминуче засуджує себе на мертвоту, занепад, безсилність, утрату всяких впливів на сю громаду й жите.

Надіємо ся, що сього не буде з вищою школою України, і в сій критичній справі українських катедр вона кінець кінцем вийде з своєї нерішучости й вагань та задокументує свою живу звязь з ґрунтом, на яким стоїть.

16 II (1 III.) 1907.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

На добра-ніч!

Сонце в-останне землі усміхаєть ся
 И тихо за гори далекі ховаєть ся, —
 Сьвіте, засни, відпочинь!
 Спіте, потомлені, спіте, заплакані,
 Спіте, задурені, спіте, залякані! —
 Ночи насунулась тїнь...
 Доля суворая з ранком прокинєть ся
 Хижим шулікою на люд накинєть ся, —
 Думки про щастя покинь!..
 Доки-ж ніч матінка ласкава, темная
 Тягнєть ся тихо, мов казка приемлея,
 Потї засни, відпочинь.
 Хай хоч ві сні тобі щастя всміхаєть ся,
 Серце замучене сном навітшаєть ся, —
 Доле проклятая, згинь!..

ІВАН ФЕДОРЧЕНКО.

Хиба?!

Травень стояв на дворі. Соловейко в гаї над річкою тьохать починав вечерами свою веселу мельодію. Чарівні пахощі весни розливали ся в повітрі. Природа одягала ся в шлюбні убрання і святкувала свої дівич-вечері, де громадила ся надзвичайна сила недоторканої енергії життя.

Великодні свята проходили. Наступали проводи.

Битим шляхом, на елегантнім кабріолеті, запряженим породистим румаком, їхала пара людей. Він—гусарський офіцер, одягнутий як на показ, — в доломані, з ментіком за плечима, в ефектнім кивері, котрий його ставну, гарну, випещену та викохану фігуру робив подібною до лицаря могутого; вона одягнута в зелену сукню, з цілим водоспадом темно-русявих кіс, що обхмарювали обличчя, з широким солом'яним уквітчаним розкішно квітами брилем на голові, подібна була до квітки привезеної з чужих земель, з під тропіків, чи до русалки, дочки ліса, до котрого вони повернули з битої дороги.

Він зліз з кабріолета і поміг злізти їй. Вона злазючи оперлась лівою своєю рукою об його праву, свою-ж праву, мов шукаючи підпори, мов ненавмисне, поклала йому на плече, а коли зіскакувала, то на одну мить прислонилась високими своїми грудьми до його грудей, і водоспадом пахучого волосся ледві торкнула ся його лица. Він задержав глибокий віддих, вона зчервоніла і очи їх засіяли од внутрішнього полум'я.

Прив'язавши коня до берези, він подав їй руку і вони поруч пройшли в глибину ліса. Там дійшли вони до високого обриву, під котрим текла річка. Далі, за річкою стелили ся луки, за ними маячили села, а на обрії витикали ся темними хмарами дерева далеких лісів.

— Гарно тут! — сказала вона. — Який простір широкий. Яка чудесна гармонія кольорів: в горі блакить прозїрна, в низу — зелень, далі сіро-масакова смуга по над обрієм, а тут шафірова лента річки, котра далі робить ся блискучою, мов шліфована сталь.

— Сядьмо тут, — промовив він. І вони сіли. Мовчали якусь

хвилю, затоплюючи очі в простору далечінь, а думки — одно в душу другого. Нарешті він зважився промовити до неї.

— Олено Петровна! Сьогодні ми останній день вдвох. Завтра я їду до Петербурга! Скажіть мені одно слово, чи ви згодні стати моєю?

Вона мовчала. Душа її бентежилась і кров біла хвилями. Не могла заговорити, бо її обгорнув такий трепет, що зуби зацокотіли б, як би зважилась розкрити уста, промовити слово. Щоб заховати той трепет, що не вість де взяв ся, вона пильно вдвляла ся в далечінь, де нічого вже не бачила. А серце її билось і солодко замірало.

— Ви мовчите, — казав він далі, — а я так вас кохаю, як ніколи нікого в світі. Я кохаю вас всею силою першого мого кохання. Моє серце вільне було до сього часу, а тепер, коли побачив вас, коли почув вашу чарівну мову, коли погляд ваших дивних карих очей пронизав мою душу, я уміраю без вас. Я тільки живу в ті хвилі, коли я з вами; решта часу для мене не істніє. Скажіть одно слово, молю вас!

Вона повернула до його своє лице. Її щоки залив густий румянець, а очі світились чудовним, гарним, солодким сяєвом; блискавки їх зору, пронизуючи як електрична течія, схрестились, по устах її, мов від легесенького подиху вітру, проковзнув ледве помітний трепет, і вона прошепотіла:

— Так...

— Моя! серце моє! богине моя! мій перл найдорожший! Ти воскрешаєш мене, — говорив він уривчасто голосом, що збурював до дна всю душу. Його зуби, білі як перлини, блиснули з під чорних пушистих вусів, і потягнуті непереможною силою, він і вона зілляли свої губи в довгій, опянюючій цілунку...

По кількох хвилях сиділи вони, він обнявши її за стан правцею і міцно пригорнувши до себе, вона свій повний закохання взір опинивши на його гарному обличчі. Він розповідав їй свої пляни на будуче.

— Літом скінчу академію і вийду в полк штаб-ротмістром. Там добуду значну посаду і в осени, після лагерів, ми побере- мось, моє серденько. Так? моя любя.

— Так, мій лицарю! Ах, як би мені хотіло ся жити в тім див- ній Петербурзі; там така сила нових вражін, там такий вир життя! То не те, що наш Чернигів.

— О, запевне! — відповідав він. — Наш полк стоїть в самім Петербурзі. Часто трапляється, що запрошують нас, офіцерів, на придворні балі. Жонаті офіцери беруть з собою туди своїх жінок...

— То і я там буду? — радісно спитала вона.

— А якже? — запевнив він. — Хиба ж то можно інакше?

І вона простягла до його складені до поцілунка червоні губоньки. І вони знову цілувались і цілувались, забувши на світі все...

Сонце повернуло на вечір і блиском своїм вдарило їм в очі. Вони отямилась, що час вже вертатись, устали і ще раз сплелись руками і зіллялись устами.

Закувала зозуля.

— Жоржику! — каже вона — запитай зозулю, скільки тобі год жить?

— Ну, на що такі забобони бабські? — запротестував він.

— Але ж бо, ну що то тобі коштує? я ж тебе прошу, — ласкаючись до його і ваблючи очима приставала вона.

— Ну, добре. Як же питати? — згодився він.

— Кажі так: „Зозуле, княгине, скажи скільки мені год жить?“

Він повторив її слова.

Зозуля спершу вмовкла, потім почала кукать і на першій же „куку“ поперхнулась, а далі закукала без кінця.

Закохані лічили-лічили та й лік згубили.

Вона забила в ладки, рада, мов малеє дитя.

— Мій Жоржик житиме довго, довго! А ну, скільки я? Зозуле, княгине! скажи, скільки мені год жить? — з якоюсь тривогою проголосила вона.

Зозуля кукала без кінця.

Раді, веселі, повні рожевих надій, усміхаючись, зі слізми щастя на очах цілувались вони ще раз, за тим ще останній раз, нарешті маленький разочок на додаток. Нарешті до слуха їх долетіло іржанне коня, котрому час був до водопою і він нагадував людям свою потребу. Вони схаменулись і обнявши одно одного пішли до кабріолета. Привязаний кінь бив копитами землю і з докором дивився розумними очима на своїх забудькуватих господарів.

Вони сіли і поїхали тою ж самою дорогою назад.

* * *

Вагон першої класи. Пассажирів в нім майже нікого. В куточку на дивані сидить якийсь гусар і не то дримає, не то так задумався, обіперши голову об спинку. Вечір. Ліхтарні скупно посилають світло, а до того вони ще й позавішувані фіранками, так що в вагоні півтемно. Самотний офіцер сидить і мріє. Він мріє про свою любу, з якою сьогодні рано попрощався. Пригадує собі її сльози на очах, її поцілунок гарячий, даний на прощання. Вимальовує собі в уяві її постать, розкішно гарну, прекрасну голівоньку з палаючими коханням очима, з водоспадом пахучого волосся, її губоньки червоні, пухленькі і прямий, клясичний ніс. Все се вимальовується в його уяві випукло і живо. Його мрія набирається живих красок, тіла, руху і мов манить його, вабить надприродними чарами, стоїть перед ним дійсною істотою, обіцяє філястими рухами уст невимовні, безконечні осолоди палкого кохання. В нім уся кров кипить, мов океан в бурю; огонь бажання палить його нерви і в полум'ї хотіння мов зотліває вся його істота. Душа його стремиться вирватися з цупких тисків тіла і зіллється до купи з тим чарівним, сяючим усмішкою кохання образом, який стоїть невідступно перед його розпаленою думкою. Затоплений в витвір своєї запальної гадки, він шепче якісь слова і носить ся душею далеко, від сих аксамітових диванів, м'якого світла ліхтарень, хвилястого та гуркітливо-го руху поїзда. Він не звертає ніякої уваги на біганину кондукторів, на те, як поїзд стає на станціях, як знову рушає далі. З свідомости його щезло поняття про місце і час.

Він прийшов до себе, коли почув жіночий голос.

— Вибачте, будь ласка. Прошу вас, скажіть, котра година?

Засоромлений, мов розбуджений зі сну, встав він на ноги, одслонив фіранку з ліхтарні, машинально вийняв свій золотий годинник, підніс до світла, придивився і одповів уклонившись.

— Чверть на десяту.

Перед ним в купе стояла висока, огрядна статурна постать молодої пані, в широкому суконному капелюсі. Була вона гарна незвичайно. Соболеві брови чорно-аксамітовою смугою вимальовувалися на високім білім чолі, мов запорошенім, мов обсипанім прядивом, як хмарками, темно попелястого волосся. В темних очах то виблискували то стухали іскорки, мов думка, затайна, здавлювана бажала пробитись на світ крізь прозорі зіньочки і верталась, не найшовши виходу. Продовгасте обличчя, біле як

папір, мало на щоках ледве вловлені тінні румянців, а уста, червоні як кров, здавались по формі пупянком рожі, над котрою ліг легесенький відтіночок усенят, ледве помітних. Прямий ніс довершав правильну, чарівну красу лица.

— Ох! як скучно, — проговорила вона.

Він нічого не міг їй сказати. Душа його була переповнена відгуком мрій, котрі мов переполохані пташки змішалися в безлад і поривалися втекти десь у безвість, витворюючи в його мізку нерозбірний заколот. Мовчки, засоромлено всміхаючись він дивився на нове видіння, яке так раптово зруйнувало всі образи його фантазії.

Вона сіла, завела руки за голову і почала знімати з себе капелюх. Коли зняла і стала дивитися, де б його покласти, він зважився запропонувати їй свою службу.

— Дозвольте, я покладаю на сітку.

— Тільки, будь ласка, обережно, не поламайте пер, — промовила вона ласкаво, передаючи йому капелюх мов сьвятиню.

— О, будьте певні! Я звик поводитися з такими річима.

— Хиба? — запитала вона жартовливим, зачіпливим тоном, і в очах її заскакали іскорки дразнючого огника.

Він сів проти неї і вдивлявся в її рухи, м'які, поважні, закруглені рухи левиці, що не то вигріваєтья перед промінням ранішнього сонця, не то готується скочити на свою здобич, і вабить, обманює її ласкаючою млявістю поворотів свого тіла. Він не міг відірвати своїх очей від її високих грудей, її пишного стану, затуляного в шнурівку. В нім не уляглося ще кипіння крові, підняте палкою мрією.

— Далеко їдете, пані? — спитав він, аби що почати.

— До Києва. А ви?

— Я до Петербурга.

— Там певно служите?

— Там мій полк: я в гвардії. Але тепер я в академію.

— Кажуть, там у вас науки великі проходять. Я не маю охоти балакати з ученими: то такий скучний народ, — протягла вона.

— От же, прошу вибачити, ви помиляєтесь, шановна пані. Не всі учені скучні. Бува і навпаки.

— А от побачимо, — і вона заскалила очі.

— Та я себе до учених не прилічую. Який я там учений? — заперечив він.

— Ваша скромність говорить на вашу користь. Що ж, скажіть, петербурські жінки гарні? Я, правду кажучи, на сором мені й досі не наважилась туди поїхати. Знайомих там не маю, а самій скучно.

— О, пані! там таких немає, як ви, — проговорив він з запалом.

— Таких негарних?

— Таких красунь богоподобних, — запевняв він. — Там все руді, курносі, з широкими вилицями. Окови не ма на чім спочити.

— Учений, а компліменти сипле, — промовила вона з жартівливою іронією.

— Не компліментами, а правда, — potwierджував він.

— Чи так? — запитала вона. І філя гордоців своєю вродою мов перекотила ся по всьому її тілу. Іскристе сяєво очей, викликає внутрішнім задоволенням, вона заховала під напівспущеними віями. Кінчики пальців рук пройняла легенька дрож, а груди сфилювало їй глибоким віддихом. Вона випростала ся на дивані всею своєю постатю і від неї наче поплили магнетичні течії філями нестриманого бажання.

— Ви так хороші, як мрія поета. Ви так гарні, мов різьба Праксітеля. Ви прекрасні, наче богиня. Такої гармонічної, полоняючої, чарівної вроди я не зустрічав ще на своїм віку, хоча знав жінчин чимало. Вам личить місце богині, богині найвищої в пантеоні добірних красунь мира. — І він склав руки на грудях, мов до молитви.

— А ви облесливі, як біс, — промовила вона жартівливим тоном, і вдарила його шуткуючи хусточкою.

Хусточка впала. Він поспішив її підняти, а коли піднімав, мов ненарошне зачепив їй ноги і торкнув ся сукні. Його пронизала магнетична філя, одна з тих, які котили ся з її чарівної постаті. Він припав устами до хусточки і подаючи їй промовив:

— Колись, як держатимете сю хустинку, згадаєте того, хто десь далеко від вас, молить ся образу вашому, випечаному в його душі.

— Перестаньте! — мов простогнала вона.

— Ні, не перестану! — говорив він рішучо, палко і твердо. — Не перестану, бо не могу! Бо чари вашої краси вразили мене

до дна душі! Молю вас: дозвольте поцілувати кінчик вашого рожевого мизинчика.

Вона сиділа нерухомо, мовчки, обгорнута тим ваустрішнім трепетом, який береться невідомо де в хвилинах, коли от-от готові відчинити ся двері кохання, коли в душі йде якась боротьба перед невідомим, що вабить непереможною згагою осолоди.

Вона не мала сили сперечатись, коли він узяв, ставши на коліна, її руку і осипав її поцілуями. Потім сів з нею рядом. Схилив до неї свою голову і довгим своїм закрученим усом торкнув ся її щоки. Вона підняла на нього дотіль спущені очі. Їх погляди зустріли ся. В її взорі було німе благання і горіли іскри полум'я невисловлюваних бажань. Мов під вагою їх вона схилила йому на плече свою обрямлену сіро-попелястим волоссям головку і наче в пів-сні повернула до його свої уста. Він обняв її за стан і припав горячково своїми устами до її рожевих філястих губоньок. Вона не противилась... не сперечалась...

Коло восьмої години в ранці застукав до них у двері купе кондуктор. Він, роздягнутий, схопив ся і спитав: „що там?“ Йому відповіджено: „Київ!“ і він розбудивши свою товаришку, почав одягатись.

— Як скоро ніч пролетіла! промовила вона потягаючись на дивані. — Ах! чом вона не тягнеть ся без кінця?

— Ідьмо далі, серденько! — проговорив він.

— Не можу! Я відпросила ся у мужа на три тільки дні, і тут у мене сила всякого діла. Оставайсь ти зо мною на се время.

— Люба моя! я завтра повинен бути в академії. Моя душа тягне мене остатись тут, але воєнна дисципліна вимагає в мене їхати відсіль.

І цілував її поцілуями, в яких, чулось їй, не було вчорашнього огню.

Вона встала і одягалась. Нарешті одягшись полізла до кешені полапати, чи є портмоне.

— О! певно випав, — проговорила вона.

— Хто випав? — спитав він.

— Портмоне з грішми. — І почала шукать по дивані. Він поліз мацати по під сидіннями. — Нема, — відказав він.

Вона теж не найшла. Перерила всі свої пакунки, всі закамарки одежі і... нема!

Поїзд наближувався до станції. Показали ся будівлі політехнічного інституту.

Вона повернулась до його і вдивлялась йому в вічі випитуючим поглядом.

— Може ти пошуткував? — спитала вона.

— Як то? — спитав він гостро.

Але в його словах вона не вчула зневаги.

Їй в голові шибнула думка, зла, отруйна, думка, котра вносить з собою в душу понуру ніч зневаги, огиди і ворожнечі, що відпирає і відгороджує ледовою стіною душу від душі.

— Вкрав певно.

Холодом повіяло на-около, холодом важкого підозріння.

— Не забавляйтесь, віддайте — промовила сухо.

— Що віддати? я не розумію нічого — промовив він і дививсь поглядом повним задивовання. В нім прокидався несьвідомий леденячий жах.

Думка, що ледві блиснула їй в голові, виростала щб-мить, мов грудка снігу, яка котючись з гори що далі набирає більшої обійми і своєю все більшою масою побідно давить і ламає все, що попадає їй на дорозі. Вона давила все те миле і хороше, що посіялось в її душі сеї ночі і засипала ледві розквітлі квітки кохання зимними порошинами ненависти, що зростала на тлі недоброго підозріння. Гостро промовила, вирубуючи слова.

— Те, що вам не належить.

— Але ж бо, серце мое, поясни: я нічого не розумію — благав він.

— Ви взяли мої гроші — кинула вона зневажливо.

— Я! як ви сьмієте... — зашепотів він здавлюючи в собі величезним зусиллем волі ярливий вибух образи, бурливий крик зневаженої чесноти. Лице його зблідло, а зуби сціпились в занімілім скреготі.

— Ви славно граєте ролю невинно ображеного,—промовила вона, ехидно жалючи його тоном своєї річи.

— Слухайте!—заговорив він спокійнійше. — Годі вам. Хиба так можно дражнитись з чоловіком? Та і по що се?—я не розумію. Чим я заробив таке поводження? Зрозумійте, як мені тяжко і прикро вислухувати, по всьому, такі повні образи і зневаги слова, та ще до того без найменшого поводу. Я гадаю: ви шуткуєте пані!.

— Добре шуткованє, коли в мене пропали гроші—одмовила вона.

— То може ви загубили їх. Як вам не сором думать таке на того, котрий...

— Котрий викрав не тільки гроші, але й моє коханне — перебила вона.

— Не мучте мене так — простогнав він.

Тим часом вона вспіла одягтись. Поїзд став, сіпнутий пневматикою Вестінгауза і пасажирки повалили на перон. Одсунувши рямку вікна вона покликала жандарма.

Коли війшов жандарм, вона сказала, що в неї пропали гроші і що вона має підозрінне, буцім вони вкрадені сим офіцером, бо крім його в купе нікого не було. Просила обтрусити офіцера.

Не вспіла промовить се, коли в неї за спиною бахнув вистріл. Вона ахнула і повернувшись сіла на дивані. Проти неї лежало тіло молодого поручика зі зблідлим лицем і темно-червоним кружечком в правім виску, з котрого лила ся кров на червоний оксаміт дивану і всисала ся в його. Револьвер лежав біля її ніг.

Широко розкритими очима, нічого не розуміючи, вона дивилась на картину наглої смерти красеня-юнака. З деревяним безучастем дивилася вона, як прийшли люди, винесли десь труп. Так само, наче півсонна, підвелась вона, коли її запрошено вийти з вагону і пійти в контору начальника станції. Коли їй показано портмоне з грішми, вона як не своя одповіла на запит не вагаючись: Мій.

І поїхала в город, тримаючи в душі якийсь, мов далеко зникаюча луна, спомин того, що пережила сеї ночі й ранком.

Вона мала нарешті свої гроші і повинна була обдумати, що, як і де собі купить. Се була її найголовніша думка. Її тішило, що гроші вернули ся і що пляни її, так гарно дома уложені, не розстроють ся.

Пані Брандтова, директорша сахарні, вернула ся до дому через тиждень, в обідній порі.

Муж зустрів її на піддаші, поцілував їй руку, обняв і поцілував в губи. Вона була весела, радісна, свіжа, трохи притомлена дорогою; про те очі в неї сяяли проміннем ласки і задоволення. Спомини про час, проведений в Києві, лунали і гули в її чарівній головці і вона ще й досі не могла отямитись від вражінь, внесених в її душу гомоном та гамором великого міста.

Опера, українська труппа, Соловцов, Собінов, Каміонський, Мишуга, магазини, вистави картин, спітканне з старими подругами по гімназії, пікантні балачки з ними — все се перелило ся в її голові в цілий хаос зворушливих спогадів і відбивалось в очах блиском глибокого внутрішнього задоволення.

— Але ж, мила моя, як ти обійшлась без грошей?—спитав жінку Брандт.

— Як то? в мене гроші були, — відповіла вона.

— Хто ж тобі позичив?

— Чудний ти, Густав — ласкаво промовила вона. — Вже й забув, що сам же дав міні триста рублів.

— Ні—каже він—я не забув, а ти так забула. Портмоне з грішми, що я тобі дав, зіставсь дома, в тебе на столі.

Вона тільки промовила з пригашеним сяєвом очей:

— Хиба?!...

КОЗАЧКА.

Не гнівай ся!

Не гнівай ся, козаченьку, на мене
 Твоєю будь не згоджусь я ніколи...
 Чи ж можеш ти дружиною назвати
 Рабу, котра привикла до неволі?
 Котра вже перестала відчувати
 І сором рабства; що давно не рветь ся
 На волю; що й сама вже воля
 Маною їй якоюсь лиш здаеть ся?!
 Чи ж можеш ти рабу дружиною назвати,
 Ти, що за волю рад віддать своє життя?...
 Чи не гадаєш ти, що зможеш відродити
 Ти душу рабську силою свого чуття?
 Чи не гадаєш ти, що виробити зможеш
 З раби нужденної товаришку собі?
 Товаришку, що стане без вагання
 З тобою поруч в боротьбі
 За правду й волю?... Ні! З слабою хто душею
 На світ родив ся й виріс у неволі,
 Хто з малечку привик хилитись мовчки,
 З того добра не буде вже ніколи...
 Не гнівай ся ж, козаченьку, на мене:—
 Над все на світі я тебе кохаю...
 Та будь твоєю згодитись не могу,
 Бо для відродження в душі вже сил не маю.

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

**Сучасне українське письменство
в його типових представниках.**

(Далі).*)

Панас Мирний.

Щоб роздивити ся докладно в літературній діяльності певного автора, щоб простежити розвій його ідей та поглядів в його літературних творах, конче потрібно знати біографію сього письменника, — знати, серед яких умов він зростав, працював та писав. На жаль, сим вимогам не підлягає цілком талановитий письменник, що заховав своє ім'я під прибраним йменнем Панаса Мирного. Від розібраних вище письменників ми маємо автобіографічні нариси, маємо досить багато біографічних вказівок і в літературних їх творах, від Кониського наприклад спомини дитячих років в повісти „Молодий вік Максима Одинця.“ Знаємо таким чином, серед яких соціальних умов жили сі письменники, з якого круга життя, з якої верстви брали вони перші свої спостереження та теми, яким чином та під якими впливами склали ся головні прикмети їх світогляду. І хоч в розборі літературної діяльності не завсіди маємо нагоду над сим докладно застановитись, але сі вказівки мають свій вплив на загальний наш присуд про літературну діяльність письменника. Панас Мирний і до сі ще в групі письменників-реалістів шестидесятих років лишаєть ся загадковою постатю з добре захищеною тайною псевдоніма.

Найбільш відомий та популярний твір П. Мирного — се „Хиба ревуть воли як ясла повні?“ Хто не згадає зі своїх студентських років отсієї товстенької книжки женеvського видання? Вона завсіди кружляла по руках, переходячи від одного до другого: часом, коли було багато охочих прочитати її, треба було кінчити всю за одну ніч. Иноді студенти завозили її з собою на сьвята до дому й тоді з нею знайомились ширші верстви, починаючи від панночок та сільського вчителя і кінчучи більш інтелігентними парубками. Ся повість цікавила своєю подвійною привабною — талановитого та забороненого твору; вона роби-

*) Див. I і II книжку Л. Н. Вістника..

ла велике вражінне й часом сумну біографію Чіпки вважали мов ілюстрацією до відомого оклику російської партії, як колись талановиту монографію Костомарова про Разіна. І досі багато людей знають і шанують П. Мирного як автора сієї повісти, хоч і пізніше виступав сей письменник з иньшими творами, також талановитими і яскравими.

Повість „Хиба ревуть воли“, се на перший погляд біографія Чіпки на тлі недавніх умов селянського життя після реформи. Але письменник не обмежив ся лише долею самого Чіпки та його родини; він дав тут в сїм своїм оповіданню великий екскурс про предків Чіпки та його жінки, малюючи разом з тим— як тло, історію цілого села. Таким чином ся повість являеть ся такоуж хронікою, як і деякі повісти Левицького: ріжниця лише в тім, що П. Мирний докладнійше і повнїйше намалював нам соціяльні умови життя й се поруч з психологією поодиноких персонажів дає повнїйший та детальний начерк соціяльної еволюції життя, ніж ми знаходимо у Левицького. Та й границі поставив П. Мирний ширші: се ціле останне столїтте. З літературного боку плян цілої повісти укладено трохи механічно, екскурси про старих людей та старі часи переривають оповіданне та разом з тим зменьшують цілість вражіння поставленої на першім пляні теми про долю Чіпки. Починаєть ся повість з яскравого іділлічного малюнка — перша зустріч Чіпки з будучою нареченою Галею в полі між збіжем (Польова царівна), зараз же переходить оповіданне до минулого — до долі батька (Двужон) і сі звістки про батька в вставці від автора доповняють ще спомини старого вівчаря Уласа (Тайна невтайна), потім іде оповіданне про молоді роки Чіпки, про його дитинство; далі знов читаємо про знайомість Чіпки з Галею і кінчить ся ся частина повісти малюнком, як завів власне господарство та одружив ся товариш Чіпки — Грицько. Друга частина цілком присвячена минулому, історії села Пісків, та предкам Галї, жінки Чіпки. Нарешті останні дві частини — III і IV — знов вертають ся до долі Чіпки й сумного його кінця. Таким чином головна тема оповідання, се доля Чіпки, а історичні екскурси, се бічна тема, що розбиває суцїльність повісти.

Як було вже сказано, нарис соціяльної еволюції, історія села Пісків, починаєть ся за сто лїт. Тодї прадїд Галї — січовик Мирон Гудзь, припадково зайшов у село Піски, побачив

там дівчину Марину, закохався в неї та й лишився на завсіді жити в Пісках: се було тоді цілком вільне село, вільні люде. Мирон був повний яскравих та живих споминів про Січ, сумуючи згадував своє колишнє життє на Запорозжі, сумуючи прислухався до дивних вістей; хлопчик син його по малу підростав, і знов батько сумував, бачучи в нїм нахил до спокійного, родинного життє: думав Мирон, що принаймні сина виведе на доброго, сьміливого козака Запорозжця, але той мало цікавився колишньою славою та війнами. На зміну завзятим хоробрим лицарям-козакам являлось нове покоління з нахилом до спокійного, працювотого життє, колишнє військове життє таким чином відходило, уступаючи місця новим формам життє, культурного та спокійного.

Цілком несподівано над селом стряслася біда: нікому не відомий якийсь пан Польський, з дрібної польської шляхти, дослужився до високої військової ранги й випросив собі в нагороду за службу село Піски. Ся новина заскочила цілком несподівано селян: приїхав новий пан та сказав, що йому пожалувано Піски. Спробували, було, селяне сперечатися, але з того нічого не вийшло й з великою знехїтю довелось селянам піддатись; стали переписувати їх та й виявилось, що козаків тільки жменька, а решта, повнісінькі Піски — панських. Так цілком непомітно й несподівано стали Піски панським селом. Сам пан жити в Пісках не лишився й поїхав, лишивши на селі шинкаря Лейбу доглядати селян та збирати з них гроші. Прийшла пізнїйше вістка, що сам пан умер, а на село приїде жити вдова його, Росіянка з родини Дюрігїних. Дїйсно так і вийшло; явились попереду ріжні її слуги та прикащики-Росіяне, приладили на російський лад панську усадьбу, завели російські звичаї і пішло кріпацьке життє на російський лад: завели по російським звичаям робучі дні на пана, уроки ріжного роду, набирали сільську дїтвору в дворову службу; пішли визискування, утиски та знуцання; кількома рисами зазначає письменник шкідливий вплив панської розпусти на село. Час минав, панська родина ширилася, ріднилася з иншими, нарешті завдяки своїм звязкам забрала в свої руки цілий повіт, мала необмежений вплив на все навкруги. Пісчане бідніли, втратили колишній достаток, стали паницями та ледачими — під впливом панщини, визиску та иньших прикмет панського режіма. Так прожило покїрне та збідніле село і до волі. З волю потягнуло чимсь новим, повним надїй та мрій, але ся зміна

принесла з собою різні непорозуміння: про наділи, про останні два роки праці на пана; багато дечого було незрозуміле, багато дечого розуміли селяне по своєму. Отся історія села Пісків — з підкресленням соціальних умов цікава тим більше, що П. Мирний почав з генези кріпацтва, зазначив і підкреслив історію його заведення, а ми досі в українській літературі не мали таких малюнків, бо звичайно письменники давали лише різні зразки кріпацького утиску та визискування, не заглиблюючи ся в давніші часи кріпацтва.

Від утиску в часи кріпацтва, як знаємо, звичайно не було ратунку: коли вже не було більше можливости терпіти, селяне вбивали пана чи так або инакше чинили свою пімсту панам за страждання: про се багато звісток і в актах і в споминах. Але була й инша можливість для поодиноких людей, се втікачка. Бачили ми про се оповідання Левицького, згадав про се й П. Мирний: батько Чіпки — Іван, як раз був таким втікачем. Час минув, вже нема кріпацтва з його сумними й шкідливими формами, але утиск слабих багатшими чи впливовими лишив ся, прибрав лише иньші зверхні форми. Се спробував сам Чіпка: і він під впливом важких обставин, роздратований людською неправдою, від якої, здавало ся, ніде не було поратунку, вибрав той шлях, яким так багато йшло давніми часами, — став розбійником. Ми знаємо з народніх пісень постать такого розбійника з соціальними поглядами: він не стільки грабить, як відомщає панам за кривду, рівняє бідних з багатими й відбираючи у багатих, віддає бідним: змалювала таку постать на підставі народніх пісень і Марко Вовчок в оповіданню „Кармелюк.“ Так само й Чіпка хоче бути таким розбійником, грабуючи лише панів, в пімсту свому соціальному клясу. На якийсь час вернув ся було Чіпка до спокійного життя, став господарювати, придбав пошану та вплив і нарешті був обраний в земство: він дуже був задоволений сими виборами, думаючи працювати на користь селян, але пани почуваючи в нім небезпечну для себе людину, усунули його, користуючись неясними підозріннями що до участі Чіпки в розбишацтві. Ся невдача вивела знов Чіпку з душевної рівноваги, знову став він розбійником, але потім не зостав ся при давній своїй постанові — карати неправду — перейшов до грабунку „й у свого брата заможнього козака.“ Так сумно кінчить ся житте Чіпки.

Прочитавши оповідання, легко зрозуміти його заголовок. Розбишацтво Чіпки, се шуканне правди та нищення неправди — річ неможлива в культурних умовах життя, але явище цілком зрозуміле там, де в суді не можна знайти захисту й поратунку від утиску богатих і впливових, де закон часто лишаєть ся без здійснення, а переступник без кари. І ся соціальна закраска розбишацтва — явище загально-людське; вона траплялась з давніх давен, та й досі ще трапляєть ся в некультурних краях. І сю провідну ідею повісти П. Мирного легко зрозуміти, не вважаючи на те, що місцями психологія Чіпки намальована не дуже ясно і мотиви його поступовання лишають ся подекуди для нас неясними.

Коли Чіпка дізнав ся, що від нього з матірю узяли землю та віддали Луценковому небожу, з сього почало ся ціле нещастє. Чіпку обгортає безрадїсний сум. „Що таке людина без землі? — Нічого, людський попихач, наймит... пропало... все пропало!“ Се не індивідуальний погляд Чіпки, се погляд цілої хліборобської людности, що привикла жити з землі, вкладаючи в землю свою працю і без землі не може уявити собі існування на селі. А про те се не над одним Чіпкою стрясла ся така біда: дуже скоро після реформи виявилось, що землі дано визволенням кріпакам за мало і прийдеть ся з приводу сього дуже бідувати. Брак землі — се лихо сьогочасного селянського життя й приводить до цілком нових форм залежности від панів. Воля без землі — скільки в сьому гіркої іронії: робучі руки без праці, без можливости прикласти їх до якоїсь праці.

Натякнувши в своїй повісти, „Хиба ревуть воли“ на се нове лихо для села, завваживши значінне сього вищенаведеними словами Чіпки, П. Мирний знов вернув ся до сієї теми в пізнійшій своїй повісти „Лихо давне й сьогочасне.“ Се такаж історія села на Україні, але протягом меньшого часу, ніж у повісти „Хиба ревуть воли.“ Починає автор з характеристики кріпацтва незадовго до скасування. Яскравими рисами малює автор постать пана Башкиря, багатого власника земель та кріпаків. Пишний та величний був се пан, знали та бояли ся його по всій околиці, мав він всюди вплив і звязки, так що навіть урядники, приїзжаючи до нього в справах урядових, тримали ся супроти Башкиря дуже обережно та боязко. Але разом з тим Башкир був грізний пан і для своїх кріпаків: згадок про волю він не любив, та й не

вірив, що воля можлива для тих, хто самою долею призначений жити завсіди кріпаками. В зносинах з кріпаками уживав пан Башкир лише канчука і дуже добре вмів ним орудувати. „То не люде добрі, то гадюки капосні! Одного я в Господа Бога молив, одної ласки просив — дати на їх усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив!“ Бажаннє досить умірковане і характерне для такого властителя кріпаків. Легко зрозуміти, як кріпакам жило ся у такого пана.

Коротенько, кількома рисами малює автор, як важко приходило ся селянам працювати на свого пана та як вони його бояли ся. Як зразок відносин моральних між панами та кріпаками малює П. Мирний сумну долю Марини, стрічної куми пана Башкиря та няньки маленького сінка панового: красуня Марина впала в око пану та мусіла перетерпіти сумну, трагічну долю панської іграшки.

Се часи кріпацтва. Довго чекали та сподівали ся селяне волі та скасування кріпацтва, але воля принесла з собою нове лихо. Почалось з селянських наділів. Почуваючи за собою моральне право на цілу землю, селяне не хотіли брати наділів, бачучи в них якусь небезпеку: хто — мовляв — візьме наділ, той тим самим відречеть ся від усеї панської землі, а вона — думали — згодом вся має стати селянською. Ми бачили вже в оповіданнях Кониського та Левицького згадки про сі непорозуміння з волею та землею. Малює їх також і П. Мирний.

Дуже трагічно скінчило ся все се для селян. Відрікаючись від наділів з своєю звичайною селянською упертістю, вони не піддавали ся ні на ради та підмови, ні на погрози, і дійсно — наділів не взяли, тільки взяли двори та огороди. Раділи, що збули ся небезпечних наділів, але скоро виявилось, яку велику помилку зробили вони, відрікаючись від наділів. Навколо панські землі, а свої селянської нема зовсім — несподівана, грізна біда. З початку пани не знали, як бути їм, що робити з своєю землею, та лишали її якийсь час без оброблення. „Панська земля зроставала ся не орана, не сіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, бурьяни поросли та будяки красували ся, а по неозорних степах — чистий перій посихав на корню, хиба хто з кріпаків за для своєї потреби невеличкий шматочок викосить. Страшенною пустинею все те оддавало, розором та занепадом одгонило. Й справді то був занепад. Пани не знали, що з зем-

лею робити, як і кому її збути; маетки пустіли, нищили ся, височенні палаци по селах стояли з розбитими дверима, дїрявою покрівлею і дожидали ся, коли їх негода повалить“. Се була заміна одної економічної фази иньшою; після загибелі давнього кріпацько-панського господарства треба було перейти до нових економічних умов життя і праці, але старе панство, виховане та призвичаєне до кріпацтва, не було здібне перейти до сих нових умов і обставин та призвичаїтись до них.

Скористали з сього тимчасового занепаду иньші, появили ся оренди та орендатори, Німці та Жиди. „Пани й тому раді: краще що-небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оренду, а сами в ростіч: хто в город на службу подав ся, хто в губернію та столиці на веселе житте поїхав... А Жиди тим часом своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна — все, що земля родила й на собі носила і що людські руки виробляли. Минув рік, другий — і знову панські лани заколосили ся житом-пшеницею; панські степи окривали ся наймитською косарською піснею — не вільною та веселою, а захмеленою жидівською горілкою. А після того незабаром почало ся й межування: панські землі докупи зводили, кругом села, мов залізним путем обгортали. Оренда пішла вгору, земля подорогшала“...

Важко та сумно прийшло ся тоді тим селам, де мало було селянської землі: своєї не вистарчало, щоб мати хліба досить, а наймати — коштувало дуже багато; не кождий се міг зрбити, наймати землю у пана. Важко прийшло ся і колишнім кріпакам пана Башкиря. „Кругом села — скільки оком не скинь — панські лани та луки; став, що з його за кріпацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили, — водопою нема; колодязі — господарські, та й то де-не-де. Прийшлось Одрядянам (бувші кріпаки пана Башкиря) хоч пропадати! Кожна курка, гуска — оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на прикорнях держали, скотину зовсім звели“. Важкі часи прийшли, хліба було обмаль, землі за мало, а наймати пан не давав, село цілком зубожіло. „Одрядяне все далі та далі нищили-пustoшили ся: тини осували ся — нічим їх городити, хати старіли-кривили ся — нічим полагодити, оселі дірчавили — осували ся... То старці німічні жили, а не колись заможні хазяїни господарювали“... Ме

бачили вказівки про важкі наслідки безземеля і раніше в оповіданнях Кониського та Левицького, але П. Мирний намалював ширший образок, з'єднавши разом дрібні риси та деталі, він таким чином дав типову характеристику селянських страждань від безземеля, чого ми не знаходимо у попередніх письменників, що звертали в такому випадку більш уваги на психологічні явища та мотиви.

Але се не все: нове інтензивне панське господарювання принесло нову несподівану біду: хліборобські машини та конкуренцію праці машинної з працею людською. „Тільки й надії, що на заробіток у того ж таки Німця. А чи багато ж то в його заробиш?“ Все ж таки був якийсь хоч і невеличкий заробіток на панських ланах, жнучи та молотячи хліб. Аж ось привезли машини — косарку та молотилку, і вже не стало для селян давнього заробітку, бо при машині треба було далеко менш людей, ніж при звичайних жнивах та молотьбі. Була се нерівня боротьба людей з машиною, люде хотіли якось пошкодити та поспувати машину, і дійсно нераз їм се удавало ся, але все ж таки перемогла машина. Заробітків не було, хліба було обмаль, нарешті на зиму прийшов голод з хворобами в знесилене та збідніле село...

Така то схема економічних відносин в селянським життю на Україні після реформи. Сама по собі вона була-б тільки економічною схемою, але П. Мирний взяв її як тло для своєї теми — сумної долі Хведора та Марини, що цілком несподівано стали стрічними кумами пана Башкиря. Марину взяли до ново-рожденної дитини нянькою, вона впала в око панови і той загубив її, а коли довідала ся про се пані — неполюдськи жорстоко помстилась на їй самій та на її батьку: батько Хведор не витерпів, повісив ся, а Марина мусіла після кари ховатись. Дав їй захист у себе старий вівчар дід Улас, переховав та вже коли знесено кріпатцтво, перестала Марина ховати ся під чужим іменем і повернула ся з дочкою Киною на село. Страшенно бідувала Марина сама одна і цілком несподівано доля помогла їй: син старого Башкиря, молодий пан зглянув ся над старою своєю нянькою та сумною її долею, дав їй хату доживати вік на панським дворі, на панським утриманню. Але Марина не заступила ся перед молодим паном за селян в справі аренди панської землі, як вони того собі бажали, і задовольняючись корисною зміною в своїм житті вже не думала про своїх односельців; після

того що прийшло ся їй самій пережити та після своїх бідувань на селі, Марина стала цілком байдужою до селянської недолі. Старий вівчар дід Улас, повний ідеального розуміння людських відносин та традиції сільської солідарности, — завважив се егоїстичне розумінне власної тільки користи та власних вигод в сумнім докорі: „Те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в ріжні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держати ся купи. А тепер яке лихо настало!... Ох! сьогочасне — то справжнє лихо!“

Таким чином в своїх повістях „Хиба режуть воли“ „Лихо давнє й сьогочасне“, малюючи сумну долю Чіпки або Марини, П. Мирний вмів дати яскравий та артистичний образ зміни обставин сільського життя за довший час. І Кониський і Левицький малювали в своїх оповіданнях сільське житте з ріжних боків та дали в своїх творах багато вказівок, так що сполучаючи сі вказівки ми маємо закінчений малюнок сільського життя за останні часи. П. Мирний зупинив ся над сим детальнійше і беручи за основу зміну кількох поколінь або сумну історію батька і доньки — в кожній із сих двох повістей дав яскравий та багатий подробицями малюнок еволюції, зміни умов життя. Психологічний аналіз не затирає характеристики соціяльних та економічних обставин, серед яких живе ся людина: житте одиниці та загальні умови звязані тут як і в життю, разом і неподільно. Сі дві повісти одна другу доповнюють: оповідаючи про Чіпку, П. Мирний на зверхній погляд дає більш місця психологічному аналізу. Навіть коли Чіпка під сьвіжим вражіннем людської неправди вибирає сумний шлях розбишацтва, се виступає ся неначе його індивідуальна прикмета, хоч автор ясно ставить се в звязок з загальними умовами сільського життя. В повісти „Лихо давнє й сьогочасне“ історія села, селянського побуту та його змін не виступає на перший плян лише в окремих розділах, що немов переривають там оповіданне про особисту долю Марини, але всюди становить яскравий фон. Навіть характеристика пана Башкиря, з якої починаєть ся повість і яка здаєть ся на перший погляд зайвою, без звязку з дальшим оповіданнем, ся характеристика дуже добре витримана, як зразок клясового сьвітогляду. Сумні думи Чіпки — „нема землі“ — се немов осьвітленне в індивідуальнім самопочуттю тих самих економічних фактів, шкідливий вплив яких ми бачимо на цілім селі в повісти „Лихо давнє й сьогочасне.“

Приглядаючись ближче до малюнків П. Мирного з селянського життя, легко завважити деякі прикмети літературної його манери. Не любить він різких тонів малюнка та різких висловів, частійше у нього мягкі, лагідні відтінки, хоч і ними він уміє передати горе та сум життя.

Мало різких, трагічних сцен, але на всьому лежить тихий жаль та смуток; мало також і веселих сцен та настроїв. Тільки в дитячих сценках так багато іділлічної безжурної радості; Мирному дуже добре удасться тонкий малюнок дитячої психології. Такі дитячі сценки в повісті „Хиба ревуть воли,“ або „День на пастівнику“ та „Морозенко“. Автор немов підкреслює, що тільки в хлопячих роках безжурний спокій та радість, якої не зустрінеш потім в повнім лиха та сліз сільським життю.

Сумом перейняте також і оповідання з інтелігентного побуту „Лихі люди.“ Ми бачимо вже у Кониського та Левицького постаті поступової молодіжи, по своєму обробив сю тему П. Мирний в згаданім оповіданні. Назва повісті — немов іронія: лише ті, кого вважають та звать звичайно „лихими людьми,“ лише ті серед байдужних та егоїстичних і думають про загальне добро, про поліпшення умов життя. Молодий письменник Петро Телепень сидить у тюрмі та згадує минулі роки. Ось він цілком малий хлопець, перший раз у школі, перша знайомість зі шкільною наукою та товаришами. Далі вже згадують ся роки вчення в гімназії: жило їх четверо хлопців в одному спільному мешканню — попенко Григорій, Телепень, приятель його Жук та Шестірний. Минав час, прокидали ся перші думки про людське життя, про його темні сторони та невідложну потребу якось поліпшити життя. Заходили про се розмови і у сих чотирьох хлопців. Була у Жука і якась заборонена книжка в жовтій палітурці, доніс про неї вчителям Шестірний, і Жука вигнали з гімназії. Але й ранійше почував Жук себе чужим серед своїх товаришів: вони не розуміли його або вважали сі думки чудними. Хотів Жук вплинути на свого товариша семінариста — попенка Грицька, заохочував його жити в добрих відносинах з громадою селянською та дбати про її просвіту, бути їй дорадником та оборонцем в важні хвилини її життя, але на се будучий св'ященник дуже щиро завважив: „Мужик ще поки темний, то й у Бога вірує; а вивчить ся, він і церкву твою забуде, і про батюшку — поминай як звали. Прийдець ся йсму коли не з голоду здихати, то

над сухарем давити ся. І поученій твоїх не буде слухати!“ Такий же розумний був і Шестірний: народу давати грошей не можна, бо він їх пропе у шинку; не можна давати йому і самоуправи, бо він на се не здатний; завжди над масами будуть панувати розумні і до сих то останніх — пануючої верстви — думав прямувати й Шестірний. Кинув Жук гімназію та залишив дальшу самоосвіту і пішов між народ; через якийсь час зустрів його Телепень під Києвом в рибальській ватазі. „Я, як бач — каже Жук своїй товаришеви, — знайшов собі і захист і роботу! Коли б ти знав, що за добра душа, що за серце отсей темний, необтесаний мужик, як його усі величають!... Я, Петре, з ними косив по Катеринославських степах; тягав чуже добро з барок і нагужав судна на Дніпрянському лимані, був по всяких заводах... І скрізь воно однаково!...“ Далі оповідає Жук, як важко доводиться рибальським сим артелям та ватагам від конкуренції богатих підприємців: „ще одну якимось настигав я і держу, підучую боротись, та й не знаю, що з сього вийде“... „Не можна просьбою — бери силою! Бий ся! борись, а бери“ — висловлює далі свої думки Жук. Телепень вибрав собі инше діло — літературу щоб описувати життя нищих, робучих верстов суспільства. Перші проби були добрі й він думав поширити круг своїх спостережень, ближче підійти до народнього життя, його вічного лиха та рідких радощів. Але тут трапило ся несподівано нещастя. І Телепень і Жук опинили ся в вязниці, як „лихі люди“, і тут зустріли ся зі своїми бувшими товаришами — сьвященником при вязниці о. Григорієм та слідователем Шестірним. Телепень захорував психічно і повісив ся; що стало ся з Жуком — автор не доказав сього.

Хто знає життя та змагання поступової російської та української молодіжи з семидесятих років, той легко завважить, що знавець сільського життя П. Мирний вмів також добре придивлятись до життя молодіжи, вмів простежити ідейний рух серед сієї молодіжи та уявити його причину в безпосередніх вражіннях з російської тодішньої дійсности. І сей образок треба долучити до подібних же по темі образків Левицького та Кониського як відгомон пережитих моментів ідейного руху українського суспільства.

ОПОВІДАННЯ НА ДІЯЛЕКТАХ.

(Докінченне).

Е. ВАСИЛІВ.

Зайди собі з ним!

(Бойківський діалект).

Тото пак боват, що хрисьцянин си з жидом бисьиду найде; ай аби який хрисьцянин, тай жидови не пара. У нього розум перенний, а у тебе занний; тай жид знає тото уперед, що ти у два або й три роки хиба зміркуеш.

Таке тото й моє, — так приказував князь із Вирицьких свої жоні. — Їздив я до міста на сисію тай з доньков си, бо на ґрунт ся му підписувала. Відти сів на колію тай їду. А ту сидить коло мене жид. Жид ги жид, в колії їде, а вже си гадат, що би дома діяти. Тай слухай же, жоно божа, яке тото ме боло.

Уняв люльку, бо князь без люльки, ги висіля без музик, тай яв набивати скруток.

— Ти, мовю — нйя ти ся не паде, паршивцю, мовиш, що до Гамерики їдеш, а я пак ни дам ти засвідчїня, та що ми вдїеш?

— Ну, ви мудрий чоловік, а що ви би мині засвідчїньи ни давали? Ци я може що у вас украв? ци шо таке?

— Хоть ись і ни украв, а як ни хочу дати, тай ни дам, бо маю таке право. Ви, жиди, хотїли бисьте усий сьвіт учалувати, а на то ни тот час. Ни дурно жиди сидячи у яму кладут: аби ся лиш схопив, як на суд прийде ся йти.

— Ви, князю, дуже розумний чоловік. А скажіт ви мині, коли ви така голова, чому у свині хвіст кривий?

— Чому кривий? — мовю. — Обись брав ги за гак тай доми вів.

— Ну, ну, ви голова! Де ви тото видїли? То таке нигде ни-ма, оби жиди саджали так, ги ви кажете.

— Дем видїв? Як дем видїв? Та-м тото за морьом ни боло, лиш у нашім силі. Тебе може щї й на сьвітї ни боло. Заковязло жидиня, тай обвили у солому, посадили у гиркий час у ямі, чи — пробачте ми — оного. Ищи назад себе і глинов метали, ги пак пси ногами.

— Де, де, де тото боло? Кой ви тото виділи, тай тепер засвідчите. Може тото дитину удушили? Чекайте, підете з шандаром.

Таке ми си, жоно божа, з жидом найшли. Тай що я пак жида не цьхав, тот ничим си клав тото. Аж як им му дав дві шустки, утих. А, бо бов си чоловік біду з бідов напивав.

— Як, біду? — каже жона. — Кой-ес видів, то бов-ес засвідчив.

— Як засвідчив? Що, або тото типир боло? Тат тому вже з сорок років. Жидівчати вже десь кости погнили, а ти мовиш! А вриштї, ци я вже так твердо тямлю? Боло тай байбарзо. Я уповів, а паршивиць шандаре би на мене зводив!

Но, нич, ідеме ми, ідеме, а мині ся так спати хоче! Ліг я на лавицю, уснув бим, коль ни мож — раз ни мож, усе тот жид та шандаре ни дают. Тото ни дурниця! Уведут тя перед пани, тай говори! А кам ся замилиш, тай до гарешту!

Ідеме ми, ідеме, а вінь си став тай щесь си гадат, так твердо гадат, звичайне ги жид.

— Коль ти — кажу — жиде всьо знаеш, розвяжиж ми: чого тото ни йиден жид солонину їсть? Тат я йинного видів — га, так бим си жону тай діти видів дома, — та тот так солонину лупав; я гадав, що тому очи упадут.

— Чому? А чому ви пете горівку тай гей нині помножилисте, тай по голові вам ходит? То ни так, ги ви си рахуете. Їв, та няй щи їсть, а вам коль плоха, то ни їджте. Але тото бо газда раз ся звете — жидам у зуби зазираете. Стідне ваше лице, шкода, що сьте якимось князьом!

А я вже й нич не кажу. Нима що казати; що повім, а жид щи ни так.

— Та бо ти дурний, що ся з жидами заходиш, та ще тя дурним кладут, положило би їх стовпом! — каже жона князеви.

— Але дурний! Я з ним бов ги з чоловіком, коли бо жид жидом. Ідеме ми далі. Гадаю си: ану щи щось бду тя ся питати, хоть тото бде вже на моім. Ано вінь до мене:

— Скажіт же ви мині, чого тото у вашу церьков грім пак бє, а в нашу божницю ньит? Та чулисьте, що в Плавю грім церьков запалив? Ой, гадаю си, повім я ти!

— Ци видів ти, жиде — мовю, — оби у кучу громи били? Бо я яким зріс, за тото ни слухав, ни чував. Такеж тото

із вашов божницев. Тат волів би у ню грянути, може би й ти бов до тепер по сьвітї ни ходив тай ни прахтикував.

Я тото умовив, а жидови так замкло, ги зозули перед великодни. Ой, вже нич більше ни мовив.

Таке тото мое боло з жидом. Як би боло ми на гадку ни прийшло, тай бов з ня сміха пустив mezi людьми. Звичайне — Жид жидівський.

ГРИГОРІЙ ГРИГОРІЄВИЧ.

Я ся не бою.

(Лемківський діалект)

Ци го Бог скáров, што за чвóбек, цївий ден тримов нас в канцаларії. „Ту маце седзіць і юж!!!“ Навет на повудéнок не пустив, — жалував ся на люстратора радний Сечас.

— По инші рóки, — заговорив вїт, — як пришов люстратор, а ищи тот бив сивий з довгов борóдов, та не треба му биво анї віта анї радних, сам шитко сконтролював і спóки, а при тїм сїд тай сїд! Тьфу, бóдай му пек, якиси невжити чвóбек. Як на чвéка згердéкат, то анї не знаєш, де ся обернути, а сам безто не ест на шитких пунктах вчений — ксе ся дяка штоси звїдував.

— Та він нич не гміє читати по руску, — вмїшав ся в розмову паламар, — за то вас всїх тримов в канцаларії, жебисте му повїви, што він не міг перечитати. Аве сьміх сьміхом, но він навчив ся тут читати по руску. З почáтку то анї єдної літери не знав, а потим то юж сам якóси читав.

— Я навет нé-знав, же го ту гнес мара принéсе, — мовив далї вїт, — мов ем штоси, вибачте, двоє пáцят тай пішов ем до міста. У вечер приходжу до сквепу, а люстратор стає до мене: „То ти вуйт?“ — „Я, прошу ласки вельможного пана“. — „А то ви не віце, же я ту мам биць — у вас тарг перши?“ Я му повідам: „Та пшепрашам панский гунир барзо красьні, же би я си сподївов, та я би не ішов на торг“.

Він юж якиси нич не пóвів, пішов до егомосця, а я допіро тепер трохи оховóднув.

Аве без то я ся го нич не бóйов, я юж дос по сьвітї хóдив і никóго ся не бóйов, то й его ся не бóю. Аве знайте, я ксе

мушу бодай келюшок зорівки¹⁾ випити, то я хтоди зух хвоп, хтоди то стаю до розмови з куждим... Дяку, деси там майте фляшку... дейте но... А ви, пане студент (він звернув ся з сим до мене), не будте тиж противни, же ми собі випемо, бо я вам півім, же як не випю келюшка зорівки, то я до ничо́го, штоси ми бракуе, а сам не знаю што... то мя дашто бóвит, то ми недобре... Знайте, ту чвовек тільки квопóту мае, то мусить випити. Я рано, вибáчте, тільки стану, то юж не знаю, чо́го ся яти. Ви-мéчу, вибáчте, гній зо стайні і хóджу то гев то там, сам не знаю чо́го. Аве пóвім жéні: „Іду до Гриця пожичити то сéго, тóго“, а я тимчасом до Хаіма, випю жéби тільки хоц за три грайцари, і юж инакший. І буду рóбив цівий ден, навет ми їдиня не в голóві, а при тім никóго ся не бою. Бо то тих прав громацких ест дуже:²⁾ приде нéраз цито возьний, ци то шандар, ци який инший урядник, я ся з ним розмовю і не бою ся.

Я почав переконувати його, що він і без горівки був би розумнійший і відважнійший, нехай би лише навчив ся читати-писати, ходив до читальні, слухав того, що читають і розмовляють і т. д., та він перервав моє балакане.

— Та трудно ми, бачите, вибрати ся з хаупи¹⁾. Перемерзне чвóвек до повудня в церкви, а пóтім приду, зїм повудéнок, закурю си файку, тай вечер приде і треба худобі дати, вóди принéсти... Йой, пане студент, я би не знати-што дов, жéби я хоц десяту часть тóго знов, што ви; я би зараз дов тоту свóю хаупу і пововинку поля. Я штоси троха знаю літер і пільських і руських, тільки до купи того поскладати не годен.

— Ей, та де нам стáрим до науки! — вставив радний.

— Та́кой правду пан студент повідают, — мовив далі вїт, — я, знайте, бив в Гамериці, то видів ем, там кождий гміе читати, а ми аж гáньба биво... Так як ся зїшли до якої кнейти, то кождий газету сóбі читав, і наші люде хоц не гміли читати, то брали газети дó-рук і так позирали, жéби други видїли, же то і ми гміемо читати. Я сам так рóбив, бо там то барз сміют ся з темних людий. Аве без то, то барз добрі ест знати хоц троха на ксіонжці. Вчений што возне г руки, він іно піздрит і юж знае, што до чо́го. О, як тот пан студент (і показав на мене) він ест

¹⁾ Чарку горілки.

²⁾ Богато.

¹⁾ Хаупа, з польського хата.

вчений під кождим пунктом, він знає і по руску і по пільску і по німецку і по венгерску і по віденьску, і жадного паперика на світі не найдеш, жеби він его не перездрів.

— І на штож ви, пане, мислите піти? — запитав мене радний. — Ци на ксендза, ци на сендзьоґо?

Я відповів, що ще не знаю.

— На сендзьоґо то без-то варта піти, таки урядник, то нич си не робить, цівий ден ино сидит на креслі і часом ряпне да-што пером, і за то бере груби пінязи. На такого то варта вивчити ся.

— А на ксендза, мислите, же не варта? — запитав вїт. — Ци нашому егомосьцьови эле ту, ци што? Іде на них і з живого і з гмервого. Што їм за біда! Ой так, так, і вам, пане студент, юж біда нич не зробит. Недовно-сте ту биви межи нами, ходиви ту до чкови, памятаю вас барз добрі, таки-сте ще биви мавенки. Аж допіро як есте пішли до вацінскої шкови, то-сте дуже підрови, і хоц ви дуже от мене моводши, то і я все мушу вам двоїти¹⁾, бо ви ест старши на гунорі і я не смів бим вам повісти: ти. Я тиж троха бив у світі, та знаю, як що йде. О, юж несе зорівку. Не противте ся, же собі ту випемо по келюшку! Може і ви... аве не знаю... напете ся... Хоц она хвопска, аве она ест гарда, мічна... Будте васкаві, випийте...

Я заявив, що не пю.

— Е, што там не будете... раз, два... То знайте, вигризе, ви-їст вам шитко в середині, то здорово.

І довго ще він умовляв мене випити з ним „келюшок“, та нарешті, коли я рішучо відмовив ся, він обернув ся до радного словами:

— Куме, дай Боже здоровля!

— Пийте здорови.

— А ви, пане студент, без то барз гунорни... нич не хочете с хволами тримати. Аве никому не гварте, же ми ту в читальни пили зорівку, бо знайте, же я без неї не годеи бити... А як ся напю, то і люстратора ся не бою.

---

¹⁾ Говорити : ви.

ІВАН ФРАНКО.

СЕРЕДНІ ВІКИ і їх поет.

Цивілізація середніх віків так відмінна від нашої, так своєрідна і по своєму суцільна, що ще й доси широкі круги суспільности раді-б були завернути до неї всю людськість і утвердити на віки те, що пропало силою органічного росту. Зворот до середніх віків у католицькій теології та в католицьким розуміню соціальних теорій, се факти, які dokonують ся на наших очах; до організації суспільности на середньовічних ідейних основах змагають недвозначно сучасні клерикальні партії, що творять значну силу в Німеччині, Франції, Італії та інших краях. Ще не виключена можливість повороту до середньовікових порядків; ще панство й його прихильники не втратили надії на привернене святої інквізиції, на здушене наукової критики і свободної думки, на опановане школи й держави. От тимто порядки і світогляд середніх віків усе ще й по за кругами істориків-спеціалістів звертають на себе увагу широкої публіки, а головні діячі тих часів не тратять свого романтичного блиску.

До найвизначніших репрезентантів середньовікової цивілізації належить Данте Алігері, найвизначніший поет італійської літератури, якого студіюване ще й доси в Італії творить основу студій над рідним язиком і письменством у школах.

В ньому можна бачити ініціатора всіх новочасних літератур, бо він своїм трактатом „De vulgari eloquio“ переломав пановане середньовікової латини і відкрив перед народніми язиками широкі перспективи розвою. Як граничний камінь стоїть він на переході від середніх до новіших віків. Вірування і змаганя середніх віків він перетопив у органічну єдність і вилив немов у бронзі в своїй безсмертній поемі, як найкращий їх пам'ятник. Та при тім сам він чоловік уже наскрізь нового духа, був одним з ініціаторів віку гуманізму. Глибокий трагізм його особистого життя і його політики, якій він бажав служити, збуджує наше співчуте. На диво, що не лише в Італії найвидніші письменники починаючи від Боккачія і кінчаючи Кардуччі присвячували не мало праці популяризованю його думок, пояснюваню та коментованю його творів та досліддам над його житем, але й новій-

ші європейські учені, Французи, Німці та Англічани видають раз ураз нові праці про нього. Існують в Італії і в Німеччині спеціальні товариства для студій над Дантом, появляють ся щораз нові переклади його творів, яких глибокі думки і поетичні образи приваблюють цікавість широкої публіки.

Данте являєть ся найвисшим виразом, поетичним вінцем та увічненем того, що називаємо середніми віками. Вся культура, всі вірування, всі муки і надії тих часів знайшли вираз у його поемі. Та рівночасно як людина геніяльна він усім своїм єством належить до новітших часів, хоча думками й поглядами корінить ся в минувшині. Відси певна двоїстість його появи; консервативний і правовірний, усіма своїми силами він був революціонером і ствачем духових революцій. Ніцше називав його гієною, що вие на могилах; Скартаціні називає його найбільшим новочасним поетом. Італія величає в ньому батька своєї національної літератури, творця і незрівняного майстра італійської літературної мови; католики бачуть у ньому правовірного ученика Томи з Аквіну, та не брак і таких, що бачили в ньому єретика.

Нарис ідейного ґрунту середніх віків та їх цивілізації може нам зрозуміти також появу Данта і оцінити його значіне для загальної літератури.

I. Середні віки.

Упадок старинного єввіта і перехід його до середніх віків, се одна з найтрагічніших і найстрашніших епох у історії людськості. Найбуїтійша фантазія при найбільших зусиллях ледви може уявити собі обем і глибіннь того упадку. Пригадаймо лиш деякі характерні дрібниці. Ще в четвертім віці по Христї Італія, Греція, Мала Азія, Сирія, Єгипет та північне побереже Африки представляють ся як один великий огород або музей: вони густо заселені, покриті цвітучими, многолюдними містами, в яких блискотять до сонця мармурові будівлі храмів, театрів, громадських будівель та приватних палат. У найменших із тих міст в тім часі й у таких, що стояли лише завдяки ненастанній боротьбі чоловіка з пустинею і тепер відкопують ся з глибоких пісків Сагари, були обік театрів школи, ринки, портики, лазні; сьмітник зглядно малого города в долішнім Єгипті Арсіное, покритий піском, зберіг нам много тисяч рукописних уривків кля

сичних авторів, в тім числі й такі неоцінені перли, як Атенську політику Арістотеля, поезії Бакхіліда та Міміямби Геронда. Павзаній описуючи свою подорож по Греції втомляє нас описами незлічимої скарбів різбарської, будівничої та малярської штуки по всіх її містах, по всіх закутках та островах. Ще в четвертім віці по Хр. стоять усі чудеса Атен, Александрії, Пергаму, Ефеса, стоять величезні бібліотеки, академії, скрізь цвіте промисл, іде жива торгівля, лунають учені диспути, йде нечувано оживлений письменський рух.

Але все се — провінція, яку затемнює своїм блиском і багатством столиця — Рим. За часів Траяна мало се місто півтора мільона мешканців, 423 храмів, 154 статуй богів із золота та слонової кости, 2 колоси, 22 великі статуї на конях, 3785 статуй цїсарів і Римлян, 1352 криниць і басенів, 78 бібліотек і театрів, із яких найбільший міг помістити 22888 глядачів, та крім того великий цирк з 385000 сидженнями. Щоб дати понятє про його велич, досить буде сказати, що в ньому були б помістилися всі мешканці Львова, Кракова і 33 більших галицьких міст. Місто мало 2000 палат і 867 публичних бань; пригадаю, що так само великий нинішній Відень має їх лише 57. В однім Римі було більше дїл штуки, як їх сьогодні мають усі столиці сьвіта на купу.

І все те як сон, як привид пропадає, щезає, розсипає ся порохом протягом яких 200 — 300 лїт. По війнах з Готами Рим числить усього 5000 мешканців, а по відходї остатнього грабівника, готського короля Тотілі в р. 596 через 40 лїт стоїть зовсім пустою, немов зазначуючи тою павзою кінець старинного сьвіта. І рівночасно в Греції замикають остатню грецьку школу в Атенах, а християнські монахи палять бібліотеку в Александрії. Не минуло пару сот лїт, а з безмірно багатї греко-римської літератури лишили ся лише нужденні відломки та шматочки. Подумаймо лише: зі 100 драм Софокля лишилось нам лише сім, із 70 трагедій Есхіля так само лише 7, із незлічених грецьких комедій маємо лише 11 комедій Арістофана, із грецьких ліриків не маємо майже нічого, з незлічених і многоважних філософів ледво Плягона й Арістотеля більше-менше в повні, а твори таких велетнів, як Демокріт і Епікур пропали цілком; із величезної наукової літератури майже ніщо, з істориків ледво десяток тай то в уривках, із малярства майже нічого, з будівель та різьби мізерні останки. І подумаймо далі, що

навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. обновили європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою, і що вони й доси не перестали запліднювати нашого духа і творять непохитну основу нашої цивілізації.

Переглядаючи розмір тої нечуваної, всесвітньої руїни жах проймає нас до дна душі. Аджеж ті Римляни та Греки в III і IV віці певно й не думали, що за яких 200 — 300 літ ся їх цивілізація розпаде ся, вовки витимуть у їх храмах, а нужденні вапнярі палитимуть вапно з їх мармурових богів та героїв. Невжеж се явище було конечне, полягало на якимось законі історичнім, який може грозить і нашій цивілізації, може новими страхіттями окошити ся на наших внуках або правнуках? Які були причини тої руїни? Які обставини зложили ся на неї?

Певна річ, причин було багато, але найголовніші були три: внутрішня гніль і безхарактерність, до якої зійшло цивілізоване людство старого світа під впливом таких чинників, як безтямна мішанина рас, невільництво, самоволя пануючих та деморалізація всіх сфер, далі характер і розширене християнства, а нарешті напади варварів. Про першу з тих причин, про того внутрішнього рака, що точив блискучий назверх організм старинної культури, багато можна би говорити, тай багато було говорено, особливо з боку християнських противників поганства або строгих консерватистів з поміж поган. Ми не будемо широко розводити ся над сим явищем, хоча мусимо зазначити, що воно дуже складне і само потребує ще багато пояснень, яких не можуть нам дати вкупі останки тогочасної культури та літератури.

Що до християнства, то ми також не думаємо нехтувати його великого і добродійного впливу на моральне відроджене людей. Воно без сумніву дало старинному світові, що або задихав ся в безтямній роскоші, або потапав у чорній зневірі й розпуці, висшу мету життя, вказало йому новий світ ідей і вірувань, дало йому душі зовсім иньшу силу й иньшу волю, ніж могли йому дати наскрізь матеріялістичні філософи епікурейської та цинічної школи, і навіть ніж давали метафізичні спекуляції неоплатоніків. Супроти всіх тих філософій опертих на розумі, підшитих скептицизмом, критикою та матеріялізмом християнство дало щось зовсім нового, нечуваний під'єм чуття, непоборну дисципліну догми, принади раю і страховища пекла. Перекладаючи мету людського життя з сього світа в загробний воно

навчило чоловіка панувати над собою, йти простолінійно не оглядаючись ні на що, концентрувати всі свої змагання до одної точки. Серед того розніженого, змудженого дармоїдством, зогидженого панованем або пригнобленого вічним страхом і непевністю і в тім страсі забобонного, хиткого та безрадного людства християнство творило сильну фалангу людей сьмілих, безоглядних, готових на всякі жертви і на всякі терпіння, відданих одній високій цілі, доктринерів і ентузіястів, але при тім солідарних супроти іншовірців і характерних. Се були великі сімена відродження людства, і історик не може їх відмовити первісному християнству.

Але сей сьвітлий образ має також свою темну і то дуже темну сторону. В відношеню до тогочасної греко-римської культури, держави, науки, штуки й літератури християнство без сумніву було реакцією, було темною, ворожою силою. Не даром його колискою була Сирія! Воюючи з многобожем воно виступало ворожо против усяких його слідів в літературі, штуці, науці й житю. Воно прокляло поганські храми, як осідки злих демонів, за яких уважало богів грецького, римського, єгипетського пантеону. Воно бридило ся поганськими жертвами, але з тим самим обридженем дивило ся також на поганський театр,—бож і в ньому виступали ті самі боги та півбоги. Руйнуванне поганських храмів, розбиванне ідолів (ідол від грецького *εἶδολον* значить образ, загалом твір штуки) вже від III віку вважається заслугою християнина, доказом його святости. Поганська література, просякла наскрізь політеїзмом, не цікавить християн, особливо відколи у них появляється своя власна література — безформна, наївна, варварська що до язика й композиції, обскурна, полемічна, легендарна та історична, з рідкими блисками чистих, високих думок, з частійшими вибриками темного фанатизму, безкритичности, сліпої ненависти або дикої орієнтальної фантастики, як прим. у незлічених апокріфах. Християнська полеміка нераз безсовісно брехлива та безсоромна, християнська історіографія безкритична й поверхова. Ніколи не було так багато анонімів та псевдонімів, ніколи не було так частих писань під сфінгованими прозвищами. І отся література, що після греко-римської поганської літератури навіть з доби упадку робить на нас таке вражінє, як коли б ми з дня, хоч і захмареного і з повітря хоч і занечищеного міязмами великого міста входили в темний погріб, де чути запах трупячої гнилизни, — ся література мала за пару сот літ витиснути, здушити, знівечи-

ти архитвори великих геніїв старовини. Вона затопила навіть своїх власних батьків, або в значній мірі сфальшувала їх останки: з найдавніших письменників християнської церкви трох перших віків лишилися нам або мізерні уривки, або дуже підозрені фальзифікати.

Та не досить того. Християнство вбивало клин далеко глибше, в родинне, державне і громадське жите старинного світа. Воно проповідувало відречене прозелітів від поганської родини і давало можливість виконати таке відречене; відривало дітий від родичів, жінок від мужів, мужів від жінок; усі інші соціальні звязки уступали на бік перед одним головним — церквою. Церков була для християнина всім — батьком і матір'ю, сімєю й громадою. Вона дбала за його матеріяльні й духові потреби, опікувалася ним від колиски до гробу і вела його певною рукою в загробову райську світлість. Він не признавав держави, в якій цісар велів уважати себе богом, не признавав властий а бодай старався обходити ся без них. Помалу й усе жите його сусідів поган робило ся для нього огидним та ненависним, повним гріхів та образи божої.

І зовсім натурально! Адже християнська етика була явним противенством поганської, а особливо римської. Коли поганство вимагало від горожанина поперед усього послуху властям, то християнин безмірно важнішим уважав послух Богу чи його заступникови — сьвященникови або єпископови. Коли поганство все ще по старій памяти вважало нарід, спеціально римський, жерелом усякої властї, християнин був певний, що всяка власть походить від Бога, хоча, що правда, иноді насилає ся на нього за його гріхи. Коли поганство головними чеснотами горожанина вважало гордість, сьмілість, неуступчивість, — християнство бачило свій ідеал в покорі, податливості та незлобности. Нерівність доходила аж до дрібниць щоденного побуту. Культурний чоловік грекоримського світа любив гарну одежу, пахощі, чистоту, гімнастику, тілесну красоту, — християнин усе те вважав чортівською покусою, гріхом та злочином. „Отсе ти сину, — говорить апостол Филип до Стахія в однім апокріфі — доси довгі літа був сліпий (себто був поганином), а тепер до тебе загостив Спаситель і зробив тобі ласку. Не втїшай же ся від тепер вином і не мий ся, бо се власть ідольська; не хвали ся сріблом ані золотом, бо се сїти смертні.“ І справді старі житія

говорять нам про аскетів і подвижників, що жили не миючи ся по 30 літ, держали свої рани на сонці, поки в них не замножили ся червяки і потім, коли ті червяки падали з ран, вони самі прикладали їх назад говорячи; Їзте, що вам Бог призначив. Ненависть до поганської держави і громади збільшилась особливо в III і IV віці в часі переслідувань, і тисячі християн покидають цивілізований сьвіт, залюднені міста й села і тікають у пустині, живуть там у страшній нужді, в бруді, занедбаню й темноті, віддані лиш одній думці, думці про спасеніє душі через умертвлене свого тїла, через відмовлене йому всіх його потреб і привичок. Сьвіт і природа, що для старинного Грека й Римлянина були жерелом усього житя, всеї краси, всеї радости, в очах християнина се минуці тїни, іллюзії, чортяча мана, жерело зла, гріха та чортячої покуси. Більшого, повнійшого противенства годї уявити собі. Не диво, що вже найдавніші поганські письменники, які мали нагоду стикати ся з християнами, були поражені тим противенством і вважали їх або зовсім безумними, як Люкїян, або бездонно забобонними, як Тацит, або заклятими ворогами всеї людської суспільности.

Правда, від коли в р. 425 через Константина Великого християнство здобуло собі формальну толеранцію, а фактичне панованє в греко-римськїм сьвіті, образ сей змінєть ся, але не на лїпше. Християни показують ся далеко нетолерантїйшими супроти нехристиян і навіть супроти своїх власних сект, як були колись погани супроти них. Переслідуваня християн римськими кесарями не мали ніколи ціхи релїгїйних переслідувань, се були політичні та адміністраційні заходи, в яких Римлянам ходило о певні чисто політичні акти, прим. признанє власти кесаря через закурене кадила перед його статуєю, а в яких християни бачили нарушенє своеї релїгїї. Аж християнство перше дало сьвітови зразки війн і різанин за таке або иньше розуміне Бога, Трійці, первородного гріха, натури Сина Божого і т. п. Аріяни в Александрїї одного дня вирізали 2000 Афанасїян; ті при найближшій нагодї відплачують ся їм ще з процентом. Переслідуваня, свари, інтриги, обопільні очорнюваня, плюгавленя та виклинаня творять огидливий та страшний образ. Де недавно перед тим філософи дебатували про високі проблеми пізнаваня, фізики та математики, обчислювали закони тисненя та математичні правила, а критики розбирали й коментували твори Гомера та Софокля, там тепер

ревли нетямущі аскети, кулаками та палками попираючи свої догматичні концепції про Гомоузіос та Гомойоузіос. Поганські школи пустіли, поганські бібліотеки та храми нищено, поганська наука йшла в забуте або виклинала ся як незгідна з одним жерелом правди, знаня й спасенія — сьвятим письмом. Се був перший наплив варварів — несповна на сто літ перед навалою дійсних варварів з півночи і зі сходу.

Та ось в IV віці починають ся страшні напади з півночи. Германські племена проривають римський Limes — кам'яний поріг, вал з укріпленнями побудований від верхнього Дунаю здовж Рену аж до німецького моря — вривають ся в зроманізовану і здобуту для культури Галію, ширячи грабунки, різню та пожежу. Слухи про їх безмірну жорстокість, про замилуване до страшних мук, які вони задавали своїм бранцям, проймають жахом Римлян, здавна привиклих до розливу крови та до стогнання людей прибитих на хрестах. Чутка йде, що ті дикуни, Свеви, Вандалі, то не люди, то виплоти влих демонів та диких лісових жінок. За Галією паде в руїну Еспанія, здобута Вандалями, які опинюють ся аж у Африці. Інші орди йдуть до Італії: Аляни, Готи, Лонгобарди. За ними йдуть Гунни, ще страшнійші нищителі. Тих, що уціліли від різні, женуть позв'язуваних як худобу в неволю. Ледви поборено Гунів, ледви германські племена посідали на залитих кровю та покритих руїнами землях, аж ось надходять нові хмари — з півдня Араби, з півночи Нормани; знов різні, грабунки та пожежі. Майже 600 літ тягнеть ся та страшенна епоха; старинний сьвіт конає в крови й огні; коли стихла буря, всі побережа Середземного моря змінили ся до непізнаня, були одною великою пустинею, по якій це-де плентали ся перелякані, напівдики, темні та забобонні люди.

Се були народини середніх віків. Щоб зрозуміти їх історію, треба все мати на оці ті три основні елементи, що надавали їм фізіономію в західній Європі: останки старого римського сьвіта, християнство і те нове, що принесли германські племена.

Ті племена принесли з собою поперед усього фєвдальну систему володїня землею, основану на тім принципі, що вся земля — власність короля, який міг надавати її разом з оселеними на ній людьми своїм довіреним та заслуженим людям, а з них кожний своєю чергою в своїм надїлі міг роздавати менші посїлости своїм підвласним. Посїдане землі було нерозри-

вно звязане з повненням воєнної служби. Король є не тільки властителем усеї землі в державі, але також як такий є жерелом усякого права; той, кому він передав частъ своєї землі, одержує також ео ірсо частъ його законодавчої сили, робить ся в повнім значіню малим королем у своїм уділі. Кожда баронія, кожда громада, кожда корпорація в громаді може мати окремі права, окремі привілеї, надані їй у ширшій обсягу королем, у тіснійшій меншим фєвдальним паном. Право, що в римській державі було одно для всіх, робить ся тепер привілеєм, набирає тисячі місцевих відтінків та степенвань, у яких звільна виростає ідея місцевої самоуправи.

Фєвдалізм іде до роздроблення суспільности на більші або менші атоми. Одинокий звязок, що держить ті атоми при купі—се звязок чисто ідеальний, ідея вазальської вірности. Вірність князеві, королеві, його прапорові, його знакови робить ся найголовнішою чеснотою, найвисшим ідеалом фєвдального сьвіта; раз тої вірности не стане або над нею візьмуть перевагу иньші, егоїстичні мотиви, і весь той сьвіт розлетить ся на атоми. Історія середніх віків, се вічне хитанє між тим ідеалом вазальської вірности і егоїстичними поривами, звичайно сильнішими від ідеала, се ненастанний ряд революцій та потрясень, із якого на рещті виходять нові політичні організми, новочасні монархії.

З римської традиції середні віки заховали властиво тільки одну в повній, навіть у скріпленій формі, а власне політичний ідеал римської імперії. Хоч як дивним може се видати ся, а проте факт такий, що германські племена, руйнуючи старинний сьвіт, не мали зовсім того почуття, що вони почали нову добу людської історії, що старі римські порядки минули безповоротно. Їм усе здавало ся, що Рим як був так і є головою сьвіта. Римські барони називали себе консулями, потім сенаторами. Титул римського цїсаря не вигасав ніколи; зразу його носили цїсарі Константинопольські, поки в р. 800 Карло Великий не відновив римського цїсарства на заході, велївши себе самого коронувати в Римі. Правда, сей титул мав зміст зовсім не подібний до старої римської імперії, але він був живим відгомном права на володїне цїлим сьвітом і окружав особу новоспеченого імператора недосяжним нїмбом. Нерозривно з сим титулом ішли далші його атрибути — латинська мова як урядова в цїлій імперії і римське право, перемінене по фєвдальному звичаю на привіле-

гію, яку цїсар міг надавати поодиноким краям, містам та корпораціям.

Але найважнішим, пануючим складником того життя, що повстало на руїнах старинного світа, робить ся християнська церков. Германські наїзники, що розвалили Рим бажаючи знайти в ньому притулок і домівку, застали там християнство пануючою релігією і прийняли його також за свою релігію. Правда, се було дивне християнство, прищеплене до тих напів диких, буйних, жорстоких душ. Воно не відібрало їм ані їх буйности, ані їх жорстокости, але внесло в них роздвоєне, дісгармонію, вічне хитане між супротивними екстремами. Тут безмежний еґоїзм, вибухи дикої лютооти, безоглядна жорстокість супроти ворога — а потім хвилі тяжких докорів сумління, подвиги найвеличнійшої саможертви та самозреченя. Тут уживане розкошів непогамоване та невязане ніякими приписами моралі, там важка покута, аскетичне каєне та терпїне. Ті дикі, непочаті, а величезними силами надїлені душі не знали, що то значить зупиняти ся на половині дороги, панувати над собою чи то в злому, чи в доброму. Вони потребували зверхньої гальми, пана та володаря, якому б могли віддавати свої сили та пориви, за якого одвічальністю моглиб давати попуск своїй натурі. В обсягу світських, політичних інтересів таким володарем і такою опорою їх свідомости був князь, король, цїсар — загалом найвищий фєвдальний пан. Але сього мало. Їх душа виведена з рівноваги дісгармонією їх варварських традицій і їх християнської віри, потребувала також зверхньої, видимої опори, регулятора, живого паравана і зверхника. Таким зробив ся єпископ римський, папа, отець, від самого Бога надїлений властю вязати й розрїшати те, чого не може звязати ані розрїшити ніяка людська власть, ніякий людський розум. Папа на полі духових інтересів те саме, що цїсар на полі світських інтересів. Він один надїлений необмеженою властю; інші духовники, єпископи та прелати мають лише стїлько власти, скїлько він їм дасть, володїють лише силою його вповажненя і затвердженя. Але при тїм папа зарівно як і цїсар мають ту найвисшу власть не завдяки своїм особам, а лише як репрезентанти верховної над цїлим світом власти Риму. Рим — голова світа, володар душ і тїл, відбитка творця на землі.

Roma caput mundi, regit orbis frena rotundi. Він панує

над світом силою відвічного божого присуду. Сам Бог спровадив Енея, побожного героя, з руїни Трої і велів йому заснувати Рим, так само як сам Бог спровадив сюди зверхника апостолів св. Петра і велів йому 25 літ кермувати відси кораблем Христової церкви і запечатати свою науку своєю кровю. Євангеліє і Христові слова обернені до Петра, се непохитний фундамент духовної влади Риму; Вергілій і його Енеїда, се високий і рівнож непохитний фундамент світського верховодства Риму. І він, хоч не осьвічений Христовою вірою, мав обяви святого Духа і пророкував про народжене Христа, тим то його слова й поеми набирають у середніх віках великого, напів канонічного значіння.

Папство й цїсарство, се два лиця верховної влади Риму над світом, два мечі уділені Богом Римови. Але якїж мають бути їх обоцїльні відносини? Беручи історично нема нїякого сумнїву, що до самого кінця VIII віку папи анї не думали рівняти себе з цїсарями. Вони чули себе так само цїсарськими підданими як і иньші єпископи. Карло Великий прийшов до Риму як необмежений володар, він велів папі зложити наперед присягу, а потім велів йому коронувати себе. Він затвердив даровизну на користь папи, вчинену його батьком Піпіном, але розумів сю, даровизну як ленно, як користоване з доходів певної країни, але не як творене окремої папської держави. Щоб іще нагляднійше показати, що вважає римську цїсарську корону атрибутом своєї влади, а не чийм иньшим, він сам коронує свого сина на цїсаря — не в Римі, а в Аквісграні. Але історія повернула на иньший шлях. Протягом IX віку на папськїм престолі засїдали один по одному мужі здібні, енергічні, а Карлові наступники були переважно недоумки та слабодухи. Папство здобувало собі чим раз більшу силу й повагу; рівночасно з тим утверджує ся погляд, що римське цїсарство, се пановане поперед усього над Римом, що римську корону можна одержати лише в Римі і лише з рук папи; відси лиш один крок до погляду, що папа може кому хоче дати, а кому не хоче не дати ту корону, що папська власть виша цїсарської, що цїсар є цїсарем лише з влади й наданя папи, що світський меч властиво — слуга духовного.

Папство мало всякий інтерес у тім піддержувати такий погляд і уґрунтовувати його всякими способами. Найвигіднійший

і найпростіший спосіб був — фальшоване документів. Ще в VIII віці, зараз по першій даровизні земель, які надав папі Піпін Малий, повстає в Римі фальшований документ про те, що буцім то вже Константин Великий зараз по прийняттю християнства наділив папу землями і що отже Піпінова даровизна не є чимсь новим та нечуваним, але лише відновленем первісної Константинової даровизни. В IX віці папство йде крок далі, фальшує декрети Піпіна та Людвіка Побожного, якими надаєть ся папам у дарованих їм землях далеко більші права й компетенції, як були в оригіналах. Але найбільшу донеслість для всеї дальшої історії мало третє фальшивництво, так зв. Ізидорових Декреталій. Великий церковний письменник сегого віку Ізидор Севільський уложив збірку вироків давніх пап як норму поступування в ріжних канонічно-правних випадках на пізнійше; в другій половині IX віку появляеть ся, первісно десь у північній часті Франції ся Ізидорова збірка з текстом значно відмінним, із якого випливає, що папи вже тоді мали першенство і повну духовну власть над усіми єпископами, що духовні не підлягали сьвітським судам, лише своїм духовним і т. д. Сї фальшовані Декреталії надавали церкві зовсім инше становище в державі, як мала вперед, робили її силою майже незалежною від держави, міцно зцентралізованою. При браку історичного знання і критики фальшивництво знайшло віру тим більше, що воно відповідало фактичним відносинам, які виробили ся були в другій половині дев'ятого віку.

Не диво, що між тими обома властями, з яких кожда виводила свій початок від Бога, мусіло прийти до конфлікту. Додаймо, що самі цісарі зразу причинили ся до скріплення папської столиці. В десятім віці, по вимертю Каролінгів і розділі держави на Францію й Німеччину цісарі з саксонської династії енергично беруть ся до заведеня порядку в Італії. Там під остатніми Каролінгами запанувала була повна анархія, вічні війни могутих баронів між собою, напади Норманів та Арабів, розбої та різанини. Безладе збільшали папи. Кілька римських родин раз у раз дерло ся за папський престол, против пап повставали антипапи, які не вдоволяючи ся сьвітським оружєм у боротьбі з противниками, хапали ся за духовне, втягали в ту колотнечу пана Бога, виклинали своїх противників, обкладали інтердиктами й екскомуніками всіх їх прихильників. Пристрасті були підне-

сені до нечуваної міри. Протягом 40 літ на папським престолі сиділо вісім пап, із яких п'ятьох убито або задушено, два зреклись престола, і тільки один умер як папа природною смертю. Аж цісар Генріх III зробив кінець тій анархії і в р. 1046 на синоді в Сітрі віддалив усіх трьох претендентів до папської корони і поставив папою свого довіреного, німецького прелата. Римляне бунтували ся, отроїли новопоставленого папу, але цісар упер ся й поставив другого; протягом кількох літ п'ять пап з німецького роду засідало на римським престолі. Були се люди енергічні й розумні, і їм таки удалось довести до звороту в організації духовенства. Вони покористували ся реакцією против надмірної розпусти та світських обичаїв духовенства, яка з початком XI в. розпочалась у Франції в монастирі Клїні, завели целібат духовенства, зорганізували монастирське жите і зцентралізували церковну адміністрацію. По добі розстрою й упадку церков підносить ся до нечуваної сили і виступає до боротьби з цісарством.

Починає ся звісна і памятна в історії боротьба за інвеституру. Єпископи, монастирі та церкви посідали переважно завдяки щедрости цісарів величезні обшири землі для вживаня доходів з неї на підставі ленного права. Вони були через се цісарськими вазаліями, через се й виробив ся звичай, що цісарі надавали єпископства, а папа затверджував їх. Зверхність цісаря в надаваню світських бенефіцій тим менше могла підлягати сумнівови, що, як ми бачили, цісарі ставили силою того самого права й самих пап у Римі.

Та вже папа Миколай II, хоч сам із німецького роду, запровадив кардинальську колегію, яка мала вибирати пап без вмішаня цісаря. Його заступник Григорій VII—льонгобардського походження, — сягнув далеко висше, зажадав для папського престола ленної зверхности над Угорщиною, Чехією, Польщею, Русю, Еспанією, Дальмацією, Хорватією, Англією, Швецією, Норвегією та Данією та над новозаснованим норманським королівством Сицилії й долішньої Італії: в тих краях мав папа бути таким самим світським фєвдальним зверхником, яким був цісар у Німеччині а король у Франції. Надто зажадав папа, щоб усюди єпископи та посідачі духовних бенефіцій були вибрані капітулами і затверджені папою, також без ніякого вмішаня світського володаря. Цісар Генріх III, хоч сам великий прихильник

духовенства, відповів на се: „Я не можу цілої третини всіх лен моєї держави дати обсаджувати чужими руками“. Папа доказував, що вибір духовних на духовні уряди світською людиною протидіє канонічному праву. „Добре — мовив цісар, — вибирайте собі духовні духовних на духовні уряди, але ленна віддайте!“ Та про се знов духовні не хотіли чути нічого. Почала ся 50-літня війна, що страшенно зруйнувала Італію, підрізала сили Німеччини, заповнила пановане двох цісарів і шістьох пап. Один із них, Пасхаліс II, згодив ся був на цісарську пропозицію, аби духовні окупили свободу свого вибору відреченем від світських дібр, але ціла ерархія повстала против того і собор скликаний у тій справі відкинув папський проект.

Боротьба була нерівна, вела ся неоднаковим оружем і породила страшенну замішанину в поплутаних і без того відносинах. Папа викляв усіх єпископів, що приймали інвеституру з рук цісаря, звільнив їх вазалів від вірності їм і цісареві. Се мало наслідком розлам не лише в державі, але й у церкві, бо часть вазалів не послухала папського декрету і часть єпископів стала по стороні цісаря. Та світська власть не могла устояти ся. Коже її поражене було дійсним пораженем, дійсною стратою, коли натомість коже поражене церкви додавало їй мученицького блиску, збільшувало її вплив на душі і побільшувало число її прихильників. Цісар Генріх IV мусів упокорити ся, мусів три дні і три ночі босоніж стояти в снігу на подвір'ю замку Каносси. Боротьба за інвеституру скінчила ся в р. 1122 конкордатом вормацьким, по якому вибір достойників церковних признано капітулам, але надане світського ленна полишено світській власті. Значить, уся боротьба властиво лишила ся без результату — найліпший знак, що в ній не ходило о інвеституру, що інвеститура була тут формальною притокою, а основа була далеко глибша: ходило о те, хто має мати верх і провід у кермованю світом, духовна власть, чи світська. Се велика історична боротьба не була полагоджена вормацьким конкордатом і швидко розгоріла ся на ново з подвійною силою. Церков перецерла в Німеччині вибір свого прихильника Оттона IV Вельфа на цісаря, але сей скоро став цісарем. виступив супротив претенсій папи до Неаполя й Сицилії. По нїм ідуть цісарі з династії Гогенштавфів — ряд блискучих, здібних, рицарських постатей, найтрагічніша династія в європейській історії. Вони ще раз відновляють ідею римського цісарства та

його верховладства, посв'ячують усі свої сили, здібности й засоби здійсненню тої ідеї — і все те розбивається о опір церкви. Довголітня боротьба Гвельфів і Гібелінів ще раз наповнює Італію кровю і руїнами, засіває її німецькими та італійськими кістками, ще раз відживлює в пам'яті людській кроваві образи жорстокостей з часу мандрівки народів. Папа Інокентій IV бунтує синів цїсаря Фрідріха II против батька, благословить скритовбійців, що записягли ся потайно згладити цїсаря. „Преславні сини церкви, — пише він про них у однім рескрипті, — над якими Бог обертає своє блискуче лице“. З свого боку цїсар Генріх VI велить збунтованим сицилійським баронам вилуплювати очи, обливати їх смолою й палити, иньших закопувати живцем, а одному велїв вложити на голову розпалену залїзну корону і прибити її цв'яшками. Свою жінку, що була з роду сицилійських князїв і симпатизувала з бунтівниками, він змусив придивляти ся тим нелюдським мукам.

Не диво, що сучасні, потрясені до дна душі тими страховищами, твердо вірили, що війна між Гвельфами і Гібелінами пішла з того, що два чорти, Гвельф і Гібель, вирвали ся з пекла, внесли роздор у свїт і дали посвареним партіям свої імена.

„Душа моя здригається — пише один хронїст — оповїдаючи про страждання мого часу й його руїну. Отсе вже двацять лїт кров Італії ллється як вода із за апостольського престола та цїсарського трону“. А иньший хронїст, Фра Салїмбене з Парми пише: „В часах цїсаря Фрідріха, особливо коли його позбавлено держави, то були люті війни. Люди не могли орати анї сїяти анї збирати, анї засаджувати винограду, анї збирати вина, анї жити в селах; лише зовсїм близько міст працювали люди під охороною рицарїв; узброєні вояки пильнували робітників весь день, а селяни тимчасом працювали. І се муїло бути задля мародерів та розбійників та волоцюг, що дуже були розмножили ся. Вони хапали людей і затидали їх до вязниць, вимушуючи на них окуп. Вони забирали воли, різали їх або продавали. А коли люди не давали окупу, то вішали їх за ноги або за руки, виламували їм зуби, стромляли їм розщіпи або терни в рот, щоб їх змусити до вистарання окупу, і завдавали їм муки страшнїйші та лютїйші від самої смерти. І жорстокїйші були вони від демонів, і чоловік зустрічав тоді иньшого чоловіка на своїй дорозі так радо, як радо був би бачив чорта. І країна була безлюдна та пуста, бо не було

орачів і ніхто не ходив дорогами. І горе в краю росло раз-у-раз. Розмножили ся страшено птахи й звірі лісові та осьмілили ся, бажанти та куропатви та перепелиці, зайці та серни, олені, буйволи, дикі кабани та хижі вовки. І вони не знаходили як у перед коло сел собі на поживу ягнят та овець, бо села були геть попалені, і тому вовки величезними тічнями бігали довкола міських окопів та ровів і вили раз-у-раз із великого голоду. А по ночі вони заходили до міст і роздирали людей, що спали на підсїнях або на возах, ба навіть жінок і малих дітей. А иноді підконували ся крізь стїни до хати і роздирали малих дітей у колісках. Ніхто-б сьому не повірив, хто сього не бачив на власні очі, так як я бачив усі ті страховища, що діяли ся в тих часах“. Кому не пригадують ті з правдивим почутем, хоч з кепським знанем ґраматики написані слова парменського монаха важкого стогону нашого Слова о полку Игоревім про часи, коли „в княжих крамолах вѣци челоуѣком сократиша ся“, коли „по руской землі рѣдко ратаево кикахуть, а часто врани граяхуть трупія себѣ дѣляче“? Ми краще, як хто иньший можемо відчуті правду та силу таких малюнків!

Се була доба найвисшої сили папства. Інокентій III осягнув нарешті те, що бажав осягнути Григорій VII: його присудам покоряли ся цїсарство, Італія, Франція, Англія, Норвегія, Арагонія, Леон, Угорщина й Арменія. Він вирік горді слова: „Як у кивоті завіта палиця лежала обік манни, так у грудях папи зложено обік знаня божих законів також строгість знищеня і лагідність помилуваня“. А папа Григорій IX писав: „Карки королів і князів гнуть ся під ноги сьвященників, а христїянські цїсарі мусять свої поступки підчиняти не лише римському папі, але також иншим духовним. Судити сьвяту столицю, якої судови тайно й явно піддав Господь усю землю, він тільки сам має право“.

Папство стояло на зверх як небосажна, незломна скеля; велитенські сили Фрідріха Барбаросси, незвичайний розум та енергія Фрідріха II розбились о ту скелю; Манфред погіб передчасно, а нещасний Конрадин поніс свою молоду голову на шафот. А про те коли скінчила ся боротьба Гвельфів з Гібелїнами, коли висохло море крови і погасли пожежі, показав ся результат, якого певно не надїялась ані одна з воюючих сторін. Хто побідив у тій війні? Цїсарство певно ні, хоч з другого боку воно й не щезло,

а тривало звільна переходячи в легенду, в привид і фікцію, аж до р. 1806. Але чи побідило папство? Ще менше від цїсарства. Не минуло й сто лїт від проголошеня гордих слів Григорія ІХ, а вже в Англії підносить голову Віклекф, у Чехії Гус, — ще півстолїтя, а в Німеччинї повстає Гуттен, завзятий борець проти римської власти й римської корупції, повстає Лютер і реформація.

Війна Гвельфів і Гібелїнів була мов скажений танець, що закінчив середні віки. Несамовита пара — папство й цїсарство — в страшних обіймах загальопувала в слїпу вулицю, з якої не було виходу, а головна течія людської історії пішла в иньший бік. Уже в боротьбі Фрїдріха Рудобородого, ще більше в боротьбі Фрїдріха ІІ міста зачинають грати важну, рїшаючу ролю. По чийм боці міста, того звичайно побїда. А італійські міста стають частїйше по сторонї пап, нїж по сторонї цїсаря, і папи опирають ся на них. О тверді мури Медіоляну, Павїї, Пізи, Алессандрїї, Фльоренції розбивають ся зелїзні панцирі та тверді лоби цїсарських військ. Та міста рївночасно були репрезентанти нової сили, що звільна піднімала голову, аби завоювати сьвіт. В них, власне в північній Італїї зароджував ся в ту пору велетень — гуманїзм, що вказав людськості нові дороги розвою, і се був той *tertius gaudens*, що вийшов властивим переможцем із кровавої боротьби Гвельфів і Гібелїнів.

(Далї буде).

М. СТАРИЦЬКИЙ.

З останніх віршів.

Я бачив сон... Ні, марилось у-яв —
 Він і тепер стоїть перед очима.
 Безмежний степ, укритий снігом спав,
 Чи мертвий був, як пустель несходима.
 Ні кущика, ні горбика кругом,
 Ні плямоньки на дикому роздолї,
 Тільки туман звисав густим рядом
 І сонце крив у сїрому приполї...
 Ні руху скрізь, ні згуку... І вітрець
 Був скований в повітрі отяжілім...
 Усе живе замерзло на нївець
 У саванї одноманїтно білім...

Від півночі йно кралась хмура мгла,
 Здіймаючи таємні, чорні крила...
 І в темінь ту страховищну несла
 Мене якась неборима сила...
 Холола кров і мозок ціпенів,
 У душу жах сліпі наводив очи, —
 А я летів од теплих, ясних днів
 В сбиймища холодні злої ночі!
 Зближала ся межа мого життя,
 Зривали ся останні його хвилі...
 Звідтіть уже немає вороття —
 Я серцем чув, що опинюсь в могилі...
 І я вітав в останне небокрай,
 Де сьвітло вже лиш окравкою мрілось...
 Прощай, прощай, родино, ясний край,
 Яким жило, яким се серце билось!
 І зійде знов там сонечко яснє,
 Тепло і сьвіт розілле по країні,
 Надію дасть, що лихо промине,
 Що доленька покращає людині —
 Й одурить знов окривджений народ —
 Ох, не радить тобі ясній блакиті,
 Бо пан тобі — ніч, морок, сніг і льод,
 А боротьба безкрая в хижім сьвітї,
 Без просьвітку, без певної мети...
 Чи-ж сьвітла ти добудеш до боріння,
 Чи досягнеш хоч краплі щастя ти
 За труд тяжкий, за вікове терпіння?
 Не знатиму, не чутиму вже я
 Ні мук твоїх, ні стогону, ні плачу...
 Прощай, прощай, родинонько моя, —
 До віку вже тебе я не побачу!

М. ЛОЗИНСЬКИЙ.

З ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН.

„Славянська політика“ — чи „історична Польща“?

Від коли Польща запанувала над українськими землями, від тоді через спільну історію сих двох народів червоною ниткою тягнеться змагане з польського боку надати завойованню українських земель характер не завойовання, а якоїсь обопільної згоди. Згадайте різні унії та договори за часів польської держави; згадайте різні проби й заходи як з боку польських революціонерів, що заходилися коло відбудовання незалежної Польщі, так також з боку польських політиків у Галичині, що задумавши зробити з Галичини як найбільш незалежну польську провінцію, пробували забезпечити собі спокій з боку Українців, — і скрізь побачите те саме змагане: „погодити ся“ з Українцями. Тільки ніколи не побачите, щоб, заходячи коло „згоди“, Поляки заходилися коло неї, як рівні з рівними, хотіли уладити польсько-українські відносини на основі признання українцям усього того, чого вони домагаються собі. „Równi z równymi“, „wolni z wolnymi“, „za naszą wolność i waszą“, — се були тільки голосні фрази, за якими все скривалося стремління пановання Польщі над Україною. Мета всіх тих проб польсько-української згоди була все одна й та сама: заставити Українців згодитися на таке чи инше будоване Польщі на українських землях.

Останніми часами про польсько-українську згоду найбільше говорять в польських тзв. славянофільських кругах. Правда, круги ці не числені й не мають впливу на польську політику. І коли ми їх поглядаємо на польсько-українські відносини присвячуємо деяку увагу, то се головно тому, аби показати, що з якого-б становища не підходили Поляки до польсько-українського питання, все в кінці дійдуть до становища історичної Польщі.

В польській пресі польську славянофільську думку репрезентує „Swiat słowiański“, місячник „присвячений славянознавству й переглядови славянських справ з польського становища“, який від початку 1905 р. виходить у Кракові. Сьогорічна січнева книжка сього місячника подала вступну статтю п. н. „Na początku trze-

сієго гoсzніка“, присвячену між іншими славянськими й українській справі. Ми не станемо займати ся ближше сею політичною апокаліпсою в цілости, бо щоб познайомити з нею читачів і виказати її абсурдність, на се треба стільки місця, що не стане шкурка за вичинку. Зазначимо тільки з приводу заяви редакції, що вона „оцінює славянські справи з польського становища“ (стор. 5), — що справи кількох національностей можна справедливо оцінювати тільки зі спільного їм усім, міжнародного становища, яке знов тільки тоді буде справді міжнародне, коли буде справедливе для всіх національностей. А до чого доводить „оцінюване славянських справ з польського становища“, се видно найліпше з дальшої заяви редакції, що коли Царство Польське дістане автономію, тоді „Варшава стане серцем Славянщини і дальша доля останньої буде залежна від того, що дієть ся в Варшаві“ (стор. 7).

За те розглянемо докладно ту частину статі, де говорить ся про Україну і де журнал, отсе вже другий раз від часу свого істнованя, заговорив про польсько-українське порозуміне.

Перший раз виступив був з такою пропозицією редактор журналу д. Конечний в XI книжці з 1905 р., причепивши її, не знати з якої речі, до звісної статі д. С. Єфремова п. н. „Чи буде суд?“, надрукованої в „Кієвскихъ Откликахъ“ з приводу погромів, які осквернили перші дні російської свободи. В тій пропозиції д. Конечний не подавав нічого конкретного, тільки заспівавши українському народови звичайну пісеньку будівничих історичної Польщі, що „від спільности історичної долі ніяка сила визволити нас (себ-то Поляків і Українців) не може“, старав ся на тій основі вмовити російських Українців, щоб вони, не зважаючи на польсько-українські відносини в Галичині, якось порозуміли ся з Поляками.

„Без огляду на Львів, — писав тоді д. Конечний, — можуть порозуміти ся Краків із Київом, чи навіть із Полтавою. Червона Русь тратить тепер і мусить тратити першенство на Україні, відколи Ви там над Дніпром і Десною стаєте до політичної праці. Наступає зміна головної української квартири... В кожнім разі певна річ, що польсько-українські відносини рішати-муть ся не у Львові“.

Тоді на ті фантазії д. Конечного дав гарну відповідь

Іван Франко¹⁾, протиставлячи їм реальну дійсність польсько-українських відносин взагалі і з окрема в Галичині. Ми позволимо собі навести тут кінець тої відповіді, який творить неначе резюме цілої статі. Ось він:

„Тепер ми, галицькі Русини, не можемо потішати ся тим, що терпимо від „шляхецької господарки“ — ні! Ми чуємо чим раз виразнійше, що против нас стоїть уся польська нація, всі її верстви від шляхти і магнатурії аж до репрезентації зорганізованого пролетаріату. Ся солідарність доходить до того, що не тільки в чисто національних справах Поляки всіх верств ідуть разом против Русинів, але і в соціальних справах репрезентанти польського демосу або явно підпирають або приймають без протесту та противділання такі шляхетські заходи, що хоч можуть вийти на шкоду й польському мужикови та робітникови, але в більшій мірі можуть докучити та пошкодити Русинам.

„Доки такі і тисячні подібні факти діють ся раз-у-раз, день-у-день на наших очах, доти нехай Поляки не дурять себе можливістю заключити якийсь тривкий союз із наддніпрянськими Українцями. Ми тут у Східній Галичині будемо все стояти як голосний протест против нього — не з ненависти до Поляків, але з любови, з жалощів до свого рідного народа. Дорога з Кракова до Київа веде через Львів. Можливо, що остаточну Гадяцьку угоду (дай Боже, щоб більш реальну, як за Виговського) будемо колись підписувати в Київі, але її *praeliminarія* мусять бути обговорені і формуловані також і у Львові“.

Тепер „*Swiat Slowiański*“ неначе признав рацію виводам д-ра Франка і в згаданій вступній статі, говорячи в загальнім огляді становища славянських народів про Україну, подає вже конкретну пропозицію польсько-української згоди в Галичині. Ось той уступ статі, в яким говорить ся про Україну:

„Україна не показала доси політичного змислу, і серед її організацій переважають соціальні справи над національними; звідси ярко червона закраска українського питання і в Росії і в Галичині. Але се українська справа, не наша. Ми маємо прийняти до відомости, що в останніх двох роках показало ся аж

¹⁾ „Русько-польська згода і українсько-польське братанє“, Л. Н. Вістник 1906, кн. I, стор. 152—166, — по сій статі ми цитували й вище подані уривки зі статі д. Конечного.

занадто наглядно, що під Полтавою і під Галичем живе справді той самий нарід і що настрої українських провідників у Росії був для нас прихильний.

„За те дуже неприхильними для польської справи були й в галицькі Українці, і їх вплив, звернений против нас, починає вже діставати ся за кордон. Ті радо йшли-б з нами, щоб і їм і нам було ліпше, а сї несуть клич, що зле було би з Україною, коли-б добре було Польщі, і будити ненависть до нас уважають за головний обовязок свого патріотизму. Який напрям побідить? Се залежати-ме від становища представників Царства Польського супротив представників України в будучій Думі, бо польсько-українські відносини рішають ся зовсім не у Львові. Треба дбати про як найліпші відносини з Україною над Дніпром і Доном і через неї впливати на галицьких Українців, аби перестали вести політику фраз і поставили в кінці свою програму ясно й отверто.

„Легковажити Українців було би великою політичною помилкою. Не тільки можна ними покористувати ся против нас кожної хвилі і в Петербурзі і в Відні, але самою силою фактів ми засуджені на взаїмну залежність від себе. Є ще инша причина, незвичайно важна:

„Між Українцями й Великорусами є границя етнографічного осідку, і нема ніякої землі, на якій одні й другі жили би в суміш. Але між Поляками й Українцями почало ся мішане оселюване вже з кінцем X віку. Сей стан тягнеть ся девятьсот літ, отже потягнеть ся й далі поза межу якого-будь передвиджування. Широкі полоси краю, цілі провінції, були й зістають ся землями польсько-українськими, і від згоди або незгоди на тих просторах може залежати багато, ба навіть усе.

„Наш обовязок дати Українцям у Галичині все, що їм належить ся. Трудність порозуміння лежить у тім, що не знати, з ким порозумівати ся, бо коли зійдуть ся три Українці, вже є що найменше три партії, і жадна з них не признає того, що зробить инша. Замішане серед українських партій у Галичині переходить усяке понятє, а ненавидять вони себе взаїмно з цілої душі. Нема також ніякої програми загально-української, національної, спільної всім партіям.

„Але можна дати без переговорів, що належить ся, а саме:

- 1) признати українську мову урядовою на рівні з польською в галицькім намісництві і підвладних йому урядах;
- 2) окремий український університет у Львові;
- 3) зректи ся привилею, що віденське правительство не може заложити в Галичині української середньої школи без дозволу львівського сейму.

„За те всіма силами треба противити ся домаганю поділу Галичини на два окремі „коронні краї“ й українізації теперішнього польського університету у Львові.

„Коли-б у львівськім соймі появила ся така програма з польського боку, вияснило ся-б зараз, чи галицькі Українці працюють тільки для добра України, чи ще крім того й на згубу Польщі. Наступив би новий уклад українських партій, і відносини Поляків з Українцями в Росії були би вже безпечні. Впав би нам тягар із голови і камінь із серця.

„Ініціатива мусить вийти з польського боку. Ніяка українська партія не може за неї взяти ся, бо анї одна порядно не зорганізована, і коли-б узяла ся за таку акцію, то наразила ся-б тільки на підозріння, що робить нещиро, що підкуплена і т. д. Бо організації українських партій у Галичині стоять ще в дуже примітивнім стані. Можуть уже шкодити, але не можуть іще робити позитивно, корисно, анї навіть для себе самих“ (стор. 7—9).

Ось як говорить про українські і польсько-українські відносини „Swiat Słowiański“. Скільки тут думок, стільки-ж і помилок, незнання, нерозуміння, а то й перекручування фактичного стану річей.

Почати хоч-би з закиду, що в Українців нема політичного зміслу, наслідком чого в них соціяльні справи мають перевагу над національними. Яке тут нерозуміне річи та прикладане до української нації польсько-шляхетських мірок! В Польщі від давніх часів і доси одинокою заступницею польських національних інтересів уважає себе польська шляхта. А що вона, як кляса соціяльно пануюча, відсуває соціяльне питане на як найдальший плян, то й польська національна справа в її розуміню не має соціяльної закраски, чи вірнійше: свої клясові інтереси польська шляхта проголошує інтересами загально-національними. Не те на Україні. Українська нація в своїй масі складаєть ся з угнетених кляс, при чім і соціяльного і національного гніту зазнає

вона від одних і тих самих елементів, яким соціально і політичне становище на українській землі дає змогу угнітати український наріз також на національним полі. Таким чином національне й соціально визволене українського народу тісно звязані з собою; скажу більше: національне визволене ледве чи й можливе при теперішнім соціальним і політичним режимі, — ось чого наслідком являється соціальна закраска українського питання, а ніяк не наслідком недостаті політичного зміслу в Українців.

Або з якою певністю редакція твердить, що галицькі Українці неприхильні до польської справи і сю неприхильність стараються прищепити російським Українцям. На якій се основі? Певна річ, коли „польську справу“ розуміти так, як її тепер розуміє польський загаль і як її на практиці заступають польські політики в Галичині, а саме, що на всіх українських землях, які належали до польської держави, Поляки, звязані політично з польським центром, мають бути пануючим елементом, а український розвиток має допускати ся лиш на стільки, на скільки се лежить в інтересі „польської справи“, в такім розуміню, — то жаден Українець не може бути такою „польській справі“ прихильний, бо тим самим став би ворогом української справи. І галицькі Українці, маючи за собою деякий досвід, якого не має ще в їх братів у Російській державі, справді уважають своїм обовязком доводити все і всюди, що зле буде з Україною, коли буде добре такою Польщі, яка хоче панувати над Україною.

Але зведіть „польську справу“ до властивої міри, себто розглядайте її в межах етнографічної Польщі, признавши Українцям на їх землі такі права, яких ви домагаєте ся для себе на своїй, польській землі, — а тоді зникне в Українців усяка неприхильність для „польської справи“, бо те, що ви називаєте „неприхильністю для польської справи“, се тільки неприхильність до польського панованя на українській землі.

Тільки вся біда в тім, що ані „Swiat Słowiański“ ані — за малими виїмками — ніхто з Поляків „польської справи“ до сеї властивої міри за ніяку ціну зводити не хоче. Для них українські землі, які належали колись до Польської держави, се землі польсько-українські, які через те мають на віки підлягати польському політичному центрови: „від спільности історичної долі ніяка сила визволити нас не може“... Правда, тепер Поляки

уважають іще передчасним називати польсько-українськими землями всі українські землі колишньої Польської держави, і говорять се виразно тільки про східну Галичину і Холмщину. Але незабаром прийде також черга й на „Південно - Західний Край“: на Київську, Подільську й Волинську губернію. Адже вже тепер навіть демократична польська преса називає Київ польським городом. А хто такий наївний думати, що Поляки в „Південно - Західнім Краю“ уважають себе тільки національною меншістю і не думають про те, щоб, получивши ся з польським центром у Росії, стати тут панами, — тому повинні би розвіяти його ілюзії ті національно-політичні претензії, які вже тепер виявляють польські націоналістичні (тай чи тільки одні „націоналістичні“?) круги в „Південно - Західнім Краю“, ті дебати про потребу одного „Польського кола“ в російській Державній думі, в яке входили би всі польські послы і з Царства Польського і з України і з Литви, — і т. д.

Коли в першій російській державній Думі польські послы з України не творили з польськими послами з Царства Польського одного „Кола“, то се, — як заявив у своїй ширості перед земляками весною 1906 р. на засіданю польського товариства „Klub Słowiański“ у Кракові звісний польський посол до першої Думи д. Олександр Ледніцкий, — тільки така форма, щоб не дразнити без потреби Українців, заки не вияснили ся відносини польських та українських сил на Україні; в дійсности — запевнював д. Ледніцкий своїх краківських земляків — національна політика польських послів з Царства Польського і з України була й буде однакова, а трохи згодом, коли наше положене вияснить ся, можна буде змінити й її форму і заложити одно „Польське Коло“¹⁾.

І так, щоб мати причину не випустити українські землі з-під впливу польського центра, проголошуєть ся їх землями польсько-українськими, до чого кількасотлітне польське пановане дає таку підставу, що пануючий елемент на тих українських землях досі польський.

Що-ж дає „Swiat Słowiański“ в імя „славянської політики, оцінюваної з польського становища“, на сих „польсько-укра-

¹⁾ Сі дані про виводи д. Ледніцкого маємо від особи, яка була на згаданім засіданю „Славянського Клубу“.

їнських“ землях українській більшості, щоб заспокоїти її домагання і через те привязати її до польського центра? Як ми вже зазначили, сим разом журнал уважав за відповідне не перескакувати з Кракова просто в Київ чи Полтаву, тільки спинив ся на Львові і Східній Галичині. Се дає його пропозиції польсько-українського порозуміння більш реальні форми, але рівночасно служить наглядним доказом, що сим шляхом до ніякого порозуміння не дійдемо.

Та заки спинити ся на конкретних точках тої пропозиції, звернемо увагу на ту несовісність, з якою редакція славянського журналу поводить ся з галицькою частиною української (отже також славянської) нації.

Говорячи в тій самій вступній статі про партії серед польської суспільности, редакція зазначає виразно, що „партії не тільки потрібні, але й неминучі, бо суспільність організуєть ся через них і без них може бути тільки невільницькою ордою або пасивним етнографічним елементом“ (ст. 2). Такий погляд редакції на суспільне значінє партій, але се не перешкаджає їй заявляти, що порозуміти ся з галицькими Українцями важко головно через те, що серед них є партії. Віримо, що Поляки воліли би порозумівати ся з „невільницькою ордою“ або з „пасивним етнографічним елементом“...

Безпідставні також наріканя, що нема з ким порозумівати ся та що в галицьких Українців нема ясної загально-національної програми, тільки фрази. То-ж то й є, що Поляки ту загально-національну програму вважають фразами і не хочуть про неї й чути. А признали-б її, то й побачили-б, що ціла нація готова на її основі переговорювати з ними. Тільки правда, в Українців нема такої пануючої кляси, як польська шляхта, яка, маючи в руках власть і закон, узурпувала собі право репрезентувати цілу націю, а загал польської суспільности в Галичині признає за нею те право. І тому мусіли-б переговорювати не з якоюсь одною українською партією, а з цілою нацією, кладучи в основу переговорів те, чого справді домагаєть ся ціла нація. А Поляки б воліли переговорювати з окремими партіями, та й ще до того з такими, що дуже слабо звязані з народніми масами, — як се доказали „новою ерою“.

Або ті байки про величезне число українських партій і про величезну ненависть серед них (в кождім разі їх не біль-

ше, як серед польської суспільности, і ненавидять ся вони не більше, як польські партії), — до чого се?!

А вже хиба цинічним насміхом треба вважати закид, що українські партії задля свого примітивного стану можуть тільки шкодити Полякам, а до позитивної роботи нездібні. Бо яку-ж „позитивну роботу“ можуть робити партії, засуджені на вічну незначну меншість у всіх інституціях, де доконується державно-політична „позитивна робота“?! Одно, що вони можуть робити, так се тільки „шкодити“, себто спиняти шкідливу для себе роботу свого противника, — тай то не дуже.

Та найбільш характеристичне для розуміння польсько-української згоди, се ті конкретні пропозиції, які робить редакція галицьким Українцям. Читаеш і питаеш ся, чи се справді серйозна політична пропозиція, чи... новорічний жарт? Невже-ж галицьким Українцям тільки й нестас, що рівноправности їх мови в політичних урядах, українського університету і невмішування галицького сойму в справу закладання українських середніх шкіл, — а зрештою на всіх інших полях суспільного життя чи вже все мають, чи їм нічого не належить ся?!

Виборчий закон до галицького сойму робить галицьких Українців безсильною політичною меншістю і віддає їх на всіх полях краевого законодавства в руки Поляків. Виборчий закон до загально-державного парламенту робить Українців супротив Поляків знов безсильною політичною меншістю, через що центральне правительство в галицьких справах слухало доси і слухати-ме далі виключно голосу Поляків. Завдяки сьому галицькі Українці на всіх полях суспільного життя звязані по рукам і ногам і віддані на ласку й неласку Поляків. Завдяки сьому пануванню польської шляхти в Галичині довело до того, що хоч-би тепер обі сторони зробити формально рівними, то фактично польська сторона мати-ме над українською величезну перевагу, витворену надбаннями дотеперішньої польсько-шляхетської політики. Заведіть навіть рівноправність обох мов не тільки в політичних урядах, але на всіх полях публичного життя; дайте не тільки змогу центральному правительству закладати українські середні школи, але фактично заложіть їх стільки, скільки є польських, — то й тоді при політичнім режимі, в яким ми будемо безсильною меншістю, Поляки будуть в наші діти нашою мовою вщплювати ідеали історичної Польщі й погорду та ненависть до всього,

що наше, що протестувало против нашого поневолення історичною Польщею; будуть оголошуваними на нашій мові соймовими законами руйнувати нашого селянина, кольтонізуючи нашу землю своїми селянами; будуть нищити нас фізично й затроювати морально, — аж станемо справжньою меншістю на нашій землі, і тоді вже не буде з ким церемонити ся...

Але сеї основної причини поневолення галицьких Українців і всіх наслідків, які мусять впливати з неї, „Swiat Słowiański“ не бачить, чи не хоче бачити, чи не вміє бачити, — і неначе-б виповнював акт не-знати-якої міжнародньої справедливости, заявляє: Даймо їм, що їм належить ся: 1, 2, 3... Власне даймо. А маючи в краю власть, можемо те, що нині дали, завтра відібрати, а навіть не відбираючи замінити хліб у камінь, рибу в гадюку, воду в отрую...

Ось тут і лежить весь ключ до зрозуміння польсько-українських відносин. Поляки вважають себе панами і Українців вічними своїми підданими, яким для заспокоєння можна се і те дати. Тимчасом Українці не хотять бути підданими хоч-би й найліпших панів, не хотять брати панської милостині, — тільки хотять мати ті основи до національного, політичного і соціального розвитку, які має або яких добиваєть ся кожда новочасна нація, і які дали-б їм змогу самим дбати за всі свої потреби по своєму розуміню. Одним словом, Українці хотять бути у ряді новочасних націй повноправною нацією, — в данім випадку в Галичині, так само повноправною на основі австрійських загально-державних законів, як і нація польська. А здійснити се домагане повноправности можна тільки поділом Галичини на дві автономні території, польську й українську, з яких кожда полагоджувала би свої справи самостійно й незалежно від другої. Отсе та загально-національна програма галицьких Українців, на якій сходять ся всі українські партії.

Тільки на сю програму „Swiat Słowiański“ не хоче згодити ся; навпаки він кличе Поляків поборювати її всіми силами (при нагоді зверну увагу на те політичне неучтво, з яким редакція кладе побіч себе як два рівнорядні й рівновартні постуляти таку важну національно-політичну реформу, як заведене територіяльно-національної автономії, і таку — в порівнянню з першим постулятом — дрібну річ, як один національний уні-

верситет!). Що більше, він не вагається сказати, що коли-б галицькі Українці не згодилися на його пропозицію, тільки намагалися поділу Галичини, то се значило би, що їх метою не лише користь України, але також згуба Польщі. Відділити українську частку Галичини від польської, се „згуба Польщі“, — яке се характерне для польських політиків, які не можуть собі уявити щастя Польщі без пановання її на не-польських землях колишньої польської держави! Се й справді „славянська політика з польського становища“ — зі становища інтересів історичної Польщі.

Але на таку „славянську політику“ не зловлять ся ні галицькі ні російські Українці. Галицькі вже занадто добре випробували її на своїй шкурі, а російські — ні „Кияни“ ні „Полтавці“ не зможуть для польсько-української згоди згодитися на вічне закріпощене 3¹/₂ мільона свв'їх братів, не зможуть тим більше, що при відповіднім політичнім укладі в російській державі таке саме закріпощене грозить і „Киянам“ — мешканцям Правобічної України, якої центром являється „польський город“ Київ...

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

В степу реве, гуде завія
І ходять хвилі сніжані.
Голодний вовк у п'їтьмі вис:
„Ой сумно, холодно мені!..“

І сьміх, і гомін... Рев музики...
Горять і очі, і огні...
А в мене в серці плач великий:
„Ой сумно, холодно мені!“

МАРІ.

РОМАН.

V.

Через кілька днів, одного ранку відвідала Марі Алісу в її ателіє в заднім домі. Андерс Крог побачив десь старинну китайську порцеляну й хотів купити, але найперше Аліса мала сказати про неї свою думку. В сю пору дня і в ателіє Марі могла бути певна, що застане її. Звичайно мала вона в себе очевидно модель.

Марі зайшла просто туди, не говорячи з портієром. Аліса вийшла сама й отворила їй двері. Мала на собі костюм для праці в ателіє, її руки були замазані глиною, так що Марі не могла їй подати руки.

„Певне маєш модель?“ — шепнула.

„Власне хочемо почати, — відповіла Аліса з дивним усміхом,—модель жде ще в бічній кімнаті. Але ходи спокійно сюди“. Коли Марі ввійшла за занавісу, побачила, чому модель мусить ждати в бічній кімнаті. В ателіє сидів Франц Рее. Так рано і в глибокій задумі. Навіть не завважив їх приходу. Се перший раз Марі побачила його поважним. Мужеській постаті і міцному обличчю відповідало се багато ліпше, як ціла та розпущена веселість. „Погляньте, хто йде“, сказала Аліса.

Він зірвав ся.

Їх розмова була нині поважна. Був у пригніченім настрою. Марі не важко було відгадати, що обоє говорили про неї.

Всі троє були трохи заклопотані. Аж Аліса взяла тему з ранніх газет. Два убійства з заздрости, одно з них дуже страшне, потрясли ними всіми, особливо Францом Рее. Казав, що поняття про подружжє в романських народів походять іще з тих часів, коли жінка була власністю чоловіка і невірність карали смертю. Завдяки християнству, правда, поволи й чоловік став власністю жінки, особливо в католицьких краях: там убивають себе на перегони, чоловік жінку, жінка чоловіка. Про се завязала ся дискусія. Марі годила ся з ним, що жадна сторона подружжя не має бути власністю другої. Вони—свобідні особи і мусять мати змогу

рішати про себе по своїй волі, як перед одруженем, так і після нього. Про все рішає тільки любов. Коли любов уриваєть ся, бо розвиток зробив одно з них або й обох иньшими людьми, як були зпочатку подружя, або одно з них зустріло когось иньшого, що захопив його душу і почуте й надав иньший напрям його душі, то покинена сторона мусить погодити ся з тим. Не осуджувати й не вбивати. Але не годили ся вона й Франц Рее, коли стали обмірковувати, які юридичні причини мають потягати за собою шлюбну розлуку. Тут він робив багато більше трудностей, як вона. Запропонувала жартом, щоб сказав просто: „Подруже має повну свободу, але не повинно користувати ся нею“. А він запропонував, щоб вона сказала: „По правилу подруже повинно розлучати ся, а коли вони не мають дійсної причини, то повинні якусь видумати“.

В сій розмові пішли вони глибше, як тільки до слів. Її величавість причаровувала його як новий рід краси в ній. Се додавало всьому иньшому нового блиску. Її висшість не походила з бажаня панувати. Була се тільки оборона, але найвисша. В ній ясніла вся її істота. „Не доторкай мене“ говорили її очи, її голос, її постать, готові б на мучеництво мабут, коли б так мусіло бути. Вона стала куди більшою. Але й більш безпомічною. Власне такі істоти піднімають голову занадто високо і спотикають ся на найблизше каміня. І тоді звичайно страшно падають.

Дивив ся на неї й забув відповісти, забув, де сидить. Здавало ся йому, неначе хтось кличе до нього: „Захисти її“. До його любови долучило ся з категоричним наказом лицарство.

Завважила, що він не при собі, але се її не здержало. Тема була для неї занадто дорога. Коли знов прийшов до себе, почув, як вона відкриває перед ним найглибші глибини своєї душі, без сумніву — зовсім несвідомо. Говорила, що думала, від коли могла думати, від коли могла вияснити собі такі річи. Було се для неї таке природне, як підняти одіж, де було болото, і плисти, де нога не стрічала твердого ґрунту. Індівідуальність мусить бути вратована, мусить рости, не сьміє бути зігнута, заплямлена. Було се перше й останне.

Але zarazом почувала, що щось дивне тягне її до чоловіка, який міг її довести до того, щоб вона перед ним говорила такі річи. Вже так давно вона робила се в останній раз. Не знала нічого про те, що особа, яка перемінює наші думки в мо-

ву, тим самим дістає над нами власть. Чула тільки, що мусить говорити — і мусіла б хіба вдержувати себе. Було се солодке почуване, якого зазнала перший раз у житю.

І тема йшла далі—словами, які що-раз ближше підходили до глибини її істоти і в кінці губили ся в тиші погляду й віддиху. Аліса пішла до своєї моделі. Побачивши, що вони самі, обоє збентежили ся. Замовкли й їх погляди обминали себе обопільно.

Задержуючи ся на хвилю то при однім, то при другім з численних творів штуки, звернули вони всю свою увагу на Фавна без рук: стояв і сьміяв ся з них. Говорили про сей твір старинної штуки тільки на те, щоб не мовчати. Де його знайдено? Певне мусить бути дорогий. Говорили притишеним голосом, пестячи ся словами й очима, які ніжно дивили ся далі. Дуже певні не були. Почували себе лекшими, неначе-б знаходили ся в висших воздушних сферах. І при тім мали вражінє, неначе всі їх думки відкриті і вони самі прозорі.

Тимчасом вернула Аліса. Поглянула на них очима, що збудили їх. „Ну, вже готові з подружем?“ запитала вона. Говорили-ж про подруже, коли Аліса виходила.

Нагло впало Марі на думку, що вона чогось хотіла і що на дворі жде корета. Франц Рее також пригадав собі щось, що мав полагодити. Вийшли разом. Через подвірє, коридор і браму аж до її воза. Але не могли знайти попереднього тону й тому зовсім не говорили.

З капелюхом у руці отворив їй дверці від карети. Сіла, не дивлячи ся в гору. А коли, вже сидячи, хотіла сказати йому adieu, ждали її найгорячіші очи, які коли-небудь бачила. Повні пристрасти.

За дві години він був знов у Аліси. Довше не міг вдержати сам зі своїми надїями, як небо підчас бурі.

Де був за той час? У місті, щоб купити копію сьвятої Цецилії Донателя. Мусить порівняти. Але очевидно, Аліса повинна знати, що при тім Цецилія Донателя нужденно провалюєть ся. Тепер Аліса почала на правду бояти ся.

„Мій любий хлопче, ще зіпсуєте собі всю ту історію. Се власне лежить у вашій натурі. — Відповідав гордо:

„Ще ніколи не визначував я собі поважно мети, якої б не досягнув.

„Вірю. Вмієте працювати, вмієте перемагати перешкоди, вмієте також ждати.

„Вмію“.

„Але не вмієте вдержати себе, не вмієте ждати, аж поки вона прийде до вас.

„Слухайте, Алісо, що се має значити?“ Було йому прикро.

„Се має вам пригадати, дорогий приятелю, що ви не знаєте Марі, не знаєте світа, в яким вона живе. Ви лісовий медвідь“.

„Нехай, що я лісовий медвідь. Против сього не маю нічого. Але коли вона любить лісового медведя? В таких річах годі помиляти ся“. Не хотів він дозволити, щоб відібрали у нього чудовий настрій. Опісля почав її благати, хотів навіть обняти, — загалом любив обнімати.

„Ні, Франце, будьте тепер чемним хлопцем. Крім того ви вже мені отсе вдруге перешкаджаєте“.

„Я-ж хочу вам перешкаджати. Ви не повинні моделювати тут у вашій вязниці, коли вона тут була. Дорога Алісо, найдорожша, найліпша приятелько, ви повинні моделювати мое щастє“.

„Ну, щож я можу ще більше для вас зробити, як уже зробила?“

„Мусите постарати ся для мене, щоб я мав вступ до її дому“. Аліса задумала ся.

„Се не легко“.

„Що там, ви вже знайдете якусь дорогу, мусите, мусите“. Доти налягав на неї, обнімав її підлещував ся до неї, аж згодила ся й обіцяла йому.

Чи взяли ся до сього так незручно?—Досить, що не вдало ся. „Коли б я просила мого батька прийняти молодого чоловіка, якого йому не представлено, він се зле зрозумів би“, сказала Мері. Аліса мусіла згодити ся. Гнівала ся на себе, що не подумала про се давнійше. І замість порадити ся з Мері, чи не можна-б уладнати справу якомсь инакше, кинула всю ту історію. Гнівала ся ще, коли говорила Францови Рее про результат своїх заходів. Чує, казала вона, що Мері не бажає собі посередника. Нагадала йому ще раз, щоб був обережний.

Франц Рее був зовсім нещасливий, а Аліса не мала ні найменшої охоти потішати його.

Другого дня він прийшов знову. „Я не можу сього зректи ся“, сказав. „Загалом не можу ні про що інше думати“.

І доти сидів і повторяв ту саму літанію на різні лади, і такий був нещасливий, що добродушній Алісі зробило ся на-решті жаль його. „Знаєте що, я запрошу вас усіх сюди до себе. Тоді запросини до Крогів мабуть придуть самі собою“. Він підскочив.

„Се чудова ідея. Люба, золота, зробіть се зараз“.

„Добре, але так швидко—не йде. Андерс Крог хворий. Мусимо ждати“. Рее стояв зовсім розчарований і дивив ся на неї. „Але чи не можете нас двох звести?“

„Так, се можу“.

„Ну, то зробіть се, але як найшвидше. Люба, дорога, як найшвидше“.

Се вдало ся. Мері готова була зараз побачити його.

Зустріли ся у Аліси, щоб поїхати разом на виставу на елізейські поля.

Стояти разом перед творами штуки, се доперва справжня розмова без слів. Слова, які тут будуть сказані, будять сто інших. Але їх не говорять. Одно відчуває через другого, або думає, що відчуває. Стрічають ся в однім образі, щоб в другім знов розійти ся. При тім за одну годину пізнають себе ліпше, як серед інших обставин за тижні. Аліса водила їх від образу до образу, але сама була занята своїми власними справами чим далі, тим більше. Бачила, як бачить артист. Ті обоє починали з образів, але що-раз більше приходили до того, щоб через образи відкривати самих себе. Дійшло до гри, шепту сильними поглядами, скупими словами, обережними вказуваннями пальця-ми. Але двоє, що дошукують ся так себе тайними шляхами, тішать ся з сього невимовно і дозволяють також легко догадувати ся, що вони се роблять. Се така гра, як коли морські птахи пливуть під водою і трохи далі знов виринають, щоб опісля знов приплисти до себе. Щасте хвилі ставало ще більшим через тих багато очей, які дивили ся на них.

На долині серед скульптур повела їх Аліса зовсім на перед до середньої будови. Перед порожнім постументом задержала ся і звернула ся до наглядача: „Чи атлет усе ще не зовсім готовий?“

„Ні, пані, на жаль ще ні“, відповів той.

„То певно й другий раз вийшов криво?“

„Не знаю, пані“. Аліса розповіла Мері, що тут на виставі розбила ся статуя атлета.

„Атлет?“ запитав Франц Рее, що стояв трохи далі; тепер він підбіг ближше. Обидві усміхнули ся. „Атлет? чи не про атлета говорили ви зараз?“ „Так“, сказали ті й усміхнули ся.

„Чого ж тут сьміяти ся?“ — сказав він. — „Я маю дядька атлета?“ Тепер обидві дами почали голосно сьміяти ся. Франц Рее був дуже здивований.

„Запевняю вас, се один з найбільш чудових людей, яких знаю. І такий кольосально здоровий. Се лежить у нашім роді. Хлопцем я був два літа з ним у цирку.“ Ті сьміяли ся.

„Чого ж сьмієте ся, до чорта? Се були найгарнійші дні в моім житю, там у цирку“. Обидві дами бігли як найшвидше до виходу, в дикій утечі зі своїм сьміхом. Мусів іти за ними, але був ображений.

„Справді не розумію, що тут таке сьмішне“, сказав, коли всі трое сиділи знов у возі, але й сам сьміяв ся з ними.

Мале непорозуміне мало той наслідок, що всі трое були в як найліпшій настрою, коли задержали ся перед мешканем Мері.

Аліса і Франц Рее поїхали без неї далі. Звернув ся роз'яснений щастем до Аліси, питаючи, чи не був нині чемною дитиною? Чи його акції не стоять чудово? Не ждав її відповіді, але лепетав і сьміяв ся і хотів конче йти до неї. Але Аліса сказала, що не хоче. Тоді зажадав, що коли не йде з нею, то Аліса в нагороду має їх обох запросити на прогульку до Bois de Boulogne до La bagatelle. Але мусять поїхати раннім ранком о дев'ятій годині. Тоді ліс пахне найсильніше, спів птахів звенить найголосніше, тоді будуть там самі одні. Вона обіцяла.

В п'ятницю після того Аліса забрала рано о дев'ятій годині Мері, опісля поїхали далі, до Франца Рее.

Аліса побачила його здалека, як ходив сюди і туди по тротоарі. Вже його хід і постать не віщували нічого доброго. Мері не могла його бачити, доки не стали. Але тепер загорів ся огонь на її лиці від того огню, що горів на його лиці. Він сів на віз як побідник. Аліса старала ся зайняти його увагу, щоб не допустити зараз до вибуху. „Який небесний ранок!“ — сказала вона, — „власне тому, бо не зовсім соняшний. Не-

ма-ж нічого гарнійшого, як такий притінений тон у краєвиді з такими веселими красками.“ Але він не слухав, не розумів нічого, тільки Мері. Біла заслона, що ззаду прикривала її червоне волосє, й на пів отворені червоні уста робили його божевільним. Аліса говорила щось про те, що ліс пахне далеко сильнійше, відколи повиростали в нїм японські дерева. Кожний раз, коли вони вливають свою опянюючу хвилю в лагідний європейський запах ліса, то неначе чужосторонній птах літає поміж деревами з чужостороннім криком. Не се Франц Рее зараз заявив енергїчно, що від того тутешні птахи ліса дістали новий голос. Так чудово як нині рано вони ще ніколи не співали.

Жах Аліси перед вибухом зростає. Хотїла відвернути його увагу, звертаючи її на контрасти красок в лісі, на полі і ген далеко. Їзда до La bagatelle богата власне такими контрастами. Але Франц Рее сидїв на заднім місці і мусїв кожний раз обертати ся, аби побачити, що хоче показати йому Аліса. Се його нетерпеливило, а ще більше, що се кожним разом переривало його розмову з Мері. „Чи не злізти-б нам лїпше і підїйти трохи?“ сказав він. Але власне сього Аліса бояла ся найбільше; до чого тільки він не міг при тїй нагодї прийти!

„Огляньте ся тільки!“ закликала вона до нього. „Чи не так, неначе краски співають тут у хорі?“

„Де?“ запитав той знеохоченой.

„Господи Боже, дивїть ся тільки на всю ту ріжнобарвну зелень ліса. Ні, тільки подивїть ся. А потїм знов на зелень поля“.

„Я собі з сього нічого не роблю, а принаймні не дуже багато“. Він обернув ся знов до дам і сьміяв ся. „Чи все таки не було-б лїпше злізти?“ вчепив ся знов до них, „се-ж зовсім инша річ бігати по лісі, як тільки дивити ся на нього. А поля“.

„Ходити по траві заборонено.“

„Ну, до чорта, то можемо йти по дорозї, се все ще лїпше, як сидїти в такїй вузькій штуці“. Мері потакувала йому.

„Слухайте, діти, я ж не на те вас сюди повезла. Ми ж хотїли надивити ся на історичний замок La bagatelle і на ліс, в якїм він стоїть. Нічого подібного нема нїде. А крім того хотїли ми дістати ся як найдалі в чисте поле, а сього не зможемо зробити, йдучи пішки“.

Сей зазив заспокоїв їх на хвилину. Властителька воза му-

сіла ж мати право самоозначення. Але Мері ставала також щораз веселійша. Її очі, що звичайно мали в собі щось задумане, світили ся радіщами життя. Нині сьміяла ся вона зі всіх своїх веселих помислів, сьміяла ся просто з нічого. Цілий час хотіла мати цвѣти; кожний раз, коли які побачила, мусіли ставати, щоб могла рвати цвѣти й листє. Заповнила ними цілий віз, доки Алїса в кінці не запротестувала. Тоді викинула все геть і вперла ся енергічно, що хоче сама злізти.

Стали і злізли.

Були вже далеко за *La bagatelle* і вони казали возови повернути. Нехай їде поволі назад, а вони його здогонять. Ледве пройшли кілька кроків, як Франц Рее почав ходити колесом, себ-то кидав ся боком на руки, щоб упасти на ноги, опісля знов боком на руки і так щораз далі. Опісля завернув і таким самим способом вернув ся. „Се одна з моїх циркових штук“, сказав ясніючи. „А тепер щось инше“. Кинув ся колесом у повітре і став ногами як-раз на тім самім місці, з якого підскочив був у гору. „Ще раз. Бачите добре? Як раз там, звідки підскочив.“ Тріумфував і повторяв два, три, чотири, пять разів.

Дивували ся з нього. Й було чому дивувати ся, коли великий, сильний мущина робить се так легко, що се справді виходило гарно. Заохочений їх похвалами почав крутити ся так швидко, що дамам зробило ся млісно від того, що дивили ся на се. І не було се вже так гарно. Відвернули ся з криком. Се його страшно бавило. Алїса крикнула гнівно:

„Ви справді дійсний школяр, який має сімнадцять літ.“

„Скільки ж вам?“ запитала Мері.

„Добре під тридцять“. Вони почали голосно сьміяти ся.

Одначе сього не повинні були робити, за се мусіла бути кара. Заки Алїса могла прийти до себе, він обхопив її за стан, колесом завертів ся з нею і пігнав з нею божевільним бігом дорогою, аж порох закрутив ся. Груба Алїса боронила ся з усіх сил і кричала. Але се нічого не помагало, тільки ще більше бавило його. Її капелюх упав на землю, шаль також, Мері бігла ззаду, підняла обое й заходила ся від сьміху. Бо ті незугарні проби опору без найменших результатів були такі комічні, що не можна було вдержати ся. В кінці він завернув, біжучи тим самим нависним кроком і став перед Мері. Лице Алїси було зовсім збентежене й червоне. Її лють, яка за-для недостачі від

диху не могла вилити ся словами, заставляла Мері що-раз голоснійше сьміяти ся. Франц співав: Гой-са-са, гой-са-са, доки вона не прийшла знов до голосу, щоб могла його здорово вилаяти. Тепер він сьміяв ся.

„А ви?“ звернула ся Мері до Франца Рее, „ви справді ні трохи не втомлені“.

„Я? Майже зовсім ні, міг би зараз те саме зробити з вами.“ Мері злякала ся. Власне віддала Алісі її капелюх і стояла, держачи в руках її шаль і свій власний капелюх, який зняла. З криком кинула одно й друге далеко від себе й почала бігти в противний бік, туди, де стояв віз.

Франц Рее ані хвилинки не думав про те, щоб сповнити свою погрозу. Але коли побачив, що вона втікає, і то з такою швидкістю, якої не сподівав ся ані від неї, ані від дам взагалі, його офіцерське серце зрозуміло се як визов. Аліса побачила се й крикнула швидко: „Не робіть сього“. Її слова з таким натиском заступили йому дорогу, що він на хвилину завагав ся. Але дівчина на переді в білій сукні і з червоним волосем, яка так легко й швидко рушала ногами, що вже сам їх ритм приманював,—се позбавило його розуму й заставило побігти на здогін, заки ще сам се зрозумів. Власне тоді, коли Аліса в розпуці крикнула вдруге: „Не робіть сього“.

Ясна смуга там на переді над порохом дороги падала в його очи й фантазію як сьвітло сонця й сліпила його. Біг без памяти. Біг, як коли б вона кликала: „Злови мене, злови мене“. Біг, як коли-б найвисша ціна життя залежала від того, чи її зловить.

Вона значно випередила його. Як раз се дразнило його, заставляючи напружити всі сили. Перегони за щастем з такою, що хоче дозволити себе зловити. Кров кипіла в нім, а в ній варила ся пристрасть. Вся туга останніх днів і ночей зібрала ся разом і гнала наперед, до побіди. Хотіли в кінці сказати своє слово. Або ні, слів не треба було, він же ж мав її в своїх раменах.

Тепер вона повернула голову,—побачила його, крикнула, підбрала сукню,—справді, чи не приспішила кроку. Він божеволів. Думав, що крик, се примана. Бачив, як показувала наперед і думав, що хоче йому показати, де хоче стати, вважаючись нездогненою. Отже треба було її догнати, доки туди доби-

жить. І він додав собі в останнє заохоти і за хвилину був уже коло неї. Неначе чує запах її тіла, її віддих. Був такий зворушений, що не розумів, що доторкнув ся її, коли обернула ся. Вона зараз пустила сукню і після кількох скоків стала. Його рамя обняло її, він горів, тягнув її міцно до себе, коли вчув огірчене: „Пустіть мене!“ Брак віддиху робив сі слова незвичайно гострими. Він страшно злякав ся, але думав, що мусить її підтримувати, доки вона не прийде до віддиху, і тому далі держав її міцно. Тоді вдарило в нього з тою самою острістю: за-для браку віддиху: „Ви не кавалер“. Він пустив її.

Залунав стукіт копит, швидко надїхав віз. Слуги на переді мусіли бачити цілу подію, бо се їм вона махала. В своїй сліпій утечі бачила тільки їх.

Тепер пішли до воза. Коло лица держала хусточку, плакала. Слуга зіскочив на землю й отворив дверці воза.

Відвернув ся від неї невтішений його розум наче ослаб. Надійшла Алїса. Мала в руках свій шаль і капелюх Мері і пішла просто до воза, не звертаючи на нього уваги. А коли хотів підійти до неї, зробила тільки заборонючий рух.

Третього дня після сеї пригоди казав сповістити Алїсу про свій прихід. Не було її дома. Другого дня дістав таку саму відповідь. Опісля мусів на кілька днів виїхати. Але як тільки вернув ся, казав знов сповістити Алїсу про свій прихід. „Ласкава панна як-раз вийшла“, відповів слуга. Але він відсунув його на бік і зайшов.

Алїса стояла зовсім заглублена в де-які твори штуки, що лежали порозкладані кругом неї на столах і стільцях. „Але ж Алїсо? сказав тихо з болем. Вона злякала ся, але він в тій хвилі побачив за нею її батька. Вдав, що не сказав нічого, й поступив ся на перед.

Твори штуки поховано, Франц Рее також помагав при тім. Батько вийшов з кімнати. „Але ж Алїсо?“ повторив тепер Франц Рее тоном, повним закиду. „Невже ти хочеш замкнути передо мною свої двері? І як-раз тепер, коли я такий нещасливий?“ Не відповідала. „А ми ж були все такі добрі товариші і так добре зносили одно другого?“ Стояла одвернувшись і не відповідала. „І хоч я навіть поступив по дурному, то ми обоє, ми ж знаємо себе занадто добре, аби щось подібне могло нас розділити, га?“

„Так, але є якась границя“, почув він. Хвильку стояв.

„Границі? Але ж між нами нічого — ні, Алісо вислухайте ж мене“... Доки міг говорити далі, вона сказала швидко:

„Се просто не йде заховувати ся так при других“. Почервоніла як огонь.

„Але щож ви думаєте?“ Не розумів її зовсім. Вона відвернула ся:

„Поступіть собі так зі мною в присутности інших людей“... говорила далі. „Що собі про се подумає Мері?“ — Аж тепер зрозумів, що прогрішив ся також супротив Аліси, а він весь час думав тільки про Мері. Тепер засоромив ся. „Прошу вас, Алісо, простіть мені, я був такий веселий, що нічого про те не думав. Аж тепер розумію. Простіть мені, бідному грішникови. Ні, подивіть ся ж на мене.“ Обернула ся до нього головою, її очи були нещасливим і повні сліз і стрічали ся з його очима, також нещасливими, але благаючими. Се не тревало довго, аж її й його очи стали однакові. Він протягнув рамена, обняв її, хотів поцілувати. Але сього не повинен був робити. „Алісо, люба, добра Алісо, хочете мені знов помогти?“

„Ах, се ж нічого не pomoже, ви зопсуєте все“.

„Від тепер робитиму все до найменшого зовсім так, як ви захочете.“

„Се вже ви мені не раз обіцяли.“

„Але тепер поплатив ся за науку. Тепер держатиму своє слово. Слово чести.“

„Ах, на се, що ви обіцяєте, не можна покладати ся, ви власне не маєте ніякого зрозуміння“.

„Ніякого зрозуміння?“

„Ні, ви ж не маєте понятя, що вона за людина.“

„Признаю, що я помилив ся, бо ще й тепер не розумію, чого вона так розізлила ся“.

„Я так і думала.“

„Певно, бо коли вона кинула свої річи на землю й почала бігти, я справді подумав, що вона манить мене за собою“.

„Чи не чули ви, що я два рази крикнула: не робіть сього.“

„Так, але се розумів я так само мало.“

Аліса зробила зрезигнований вид. Не казала нічого більше, се-ж нічого не помагало. Він сів проти неї.

„Поясніть же мені, Алісо. Чи ви не бачили, як вона сьміяла ся, коли я так крутив ся з вами?“

„Чи ви справді ще не зрозуміли, яке віддалене, як між небом і землею, між нею й нами іншими?“

„Одначе Мері Крог не претенсiональна, не горда.“

„Ні, се ні. Тепер знов починаєте не розуміти мене. Але коли ми інші — зовсім звичайні істоти, яких добрі люде радо часами зачеплять, вона живе в такій далечині, якої ще ніхто не вкоротив навіть на пів метра. Се не гордість або зарозумілість.“

„Ні, ні, хорони Боже.“

„Вона вже така. Коли б не була такою, то вже давно зловила ся б і вийшла заміж. Чейже не подумаете, що в неї не було конкурентів?“

„Ні, се ж зрозуміло.“

„Запитайте тільки паню Дооз. Вона веде про се дневник у своїх тисячах листів. Не пише ні про що більше.“

„Алеж, любя Алісо, в такім разі як усе те розуміти?“

„Се розуміти зовсім легко. Вона мила, товариська, привітна, — все, що хочете. Але вона живе в країні ельфів, до якої ніхто не сьміє прийти. Сього береже вона зі старанністю, якої ніяк не можна проломити, і з найделікатнішим тактом.“

„Отже не можна її доторкати ся?“

„Зовсім ні! Що ви ще сього не завважили!“

„Завважити завважив, але забув.“ — Франц Рее став, неначе-б прислухував ся до чогось далекого. Чув знов білий крик жаху, що дрожав у воздуху, коли він уже був близький того, щоб її доторкнути ся; бачив її сполошені, налякані рухи, щоб під'їздив віз, чув її дрожаче тіло, чув її вибух гніву, який вилив ся з усею силою, яка ще в ній була, бачив, як з плачем відходила від нього. Нараз зрозумів усе. Який же він дурний, брутальний злочинець!

Сів німий, нещасливий до смерті. Але не лежало се в його натурі капітулювати. Швидко його лице знов роз'яснило ся.

„Ну, зрештою се не було ніщо інше, як тільки забава, любя Алісо.“

„Для вас було се більше. Про се ви певно вже не сумніваєтесь?“

„Думаете, що се трапляло ся їй частійше?“

„На всі можливі способи.“

„І тому найшла на неї така фантазія?“

„Очевидно, ви ж бачили!“ — Він мовчав.

„Але слухайте, любий Франце, чи не було се також для вас більше, як тільки забава? Чи не був се рішаючий момент?“

Засоромлений спустив голову. Потім почав ходити сюди й туди. — „Вона суверенна, не хоче бути взятою. Я повинен був стояти.“

„Ви загалом не повинні були бігти за нею, тепер вона була б ваша.“ — Сів, як коли-б важкий камінь лежав на його плечах.

„Чи вона що сказала?“ — запитала Аліса а з допитливим поглядом.

Він був би найрадше не відповів, але питане повторено. — „Сказала, що я не кавалер.“

Аліса вважала се дуже недобрим знаком. Потім він запитав, чи Мері говорила що до неї? — „Підчас їзди? Ані слова. Але я говорила. Лаяла її, але добре.“

„І пізнійше також не говорила про се нічого?“ Аліса заперечила головою. — „Ваше ім'я викреслене з її словаря, любий приятелю.“

Через кілька днів дістав пневматичною поштою лист, який нашвидко повідомляв його, що нині перед полуднем в одинадцятій годині будуть знов обидві на виставі на елізейських полях.

Мері прийшла до Аліси з просьбою, щоб пішла з нею оцінити один голяндський набережний краєвид, який її батько радо купив би. Одначе ціна видаєть ся їм доволі високою, може Аліса добила ся-б лїпшої умови. Екіпаж Мері ждав на дворі. Аліса вийшла, написала в найбільшій поспіху до Франца Рее, а опісля пішла збирати ся, що против її звичаю забрало багато часу. Прийшли на виставу, знайшли образ, пішли до бюро, де мусіли ждати, зробили свою пропозицію, подали адресу й вернули ся в партер, бо шукали атлета. Тепер стояв він тут у цілій своїй мужеській силі. Аліса підійшла донього перша й мимоволі закликала: „Боже, се ж — — “ Але спинила себе й відвернула ся від Мері. Оглядала статую без перестанку з усіх боків, не кажучи й слова. Як-раз те, що відзначало Франца Рее — що його сила не лежала зверху в грубих м'язах, тільки в середині, в силі напруження незвичайно добре збудованого, стрункого тіла, як-раз се можна було й тут бачити. Се була постава Франца Рее, його рух голови, його широке, гостро висунене наперед чоло, його рука, його коротка, сильна нога, все було тут. Статуя робила вражінє

воєнного співу. Се перший раз знайшла вона слово для означення вражіння, яке робив Франц Рее. Се все поривало, опянювало, як ритми маршу. Зовсім те саме, що почувала так часто, коли бачила, як Франц Рее йде. Чи ся схожість — се рідкий припадок, чи Франц Рее справді?.. Їй стало горячо й вона відійшла швидко від статуї, переходячи до іншого твору штуки.

Мері держала ся весь час позаду Аліси, яка її зовсім забула. Тепер, коли Аліса стояла сама, ненароком виринуло перед нею питанє: „Чи Мері відчула те саме?“

Аліса переждала хвилику, потім почала її обсервувати. Мері стояла перед статуєю, обернувши ся до Аліси плечима, без руху. Аліса зацікавила ся. Обійшла кругом поміж іншими скульптурами, настромила окуляри на ніс і дивила ся. Очи Мері були на-пів примкнені, груди хвилювали, вона ходила поволі кругом статуї, відступала ся трохи, підходила знов близше і знов ставала, звернена трохи боком.

Аж обернула ся за Алісою й побачила її, як її очи зпоза окулярів спочивали просто на ній; що більше, вона навіть придержувала окуляри, щоб ліпше бачити. Всяка помилка була виключена, лице Аліси, се був один лайдацький усміх, вона просто пасла свої очи на Мері.

Але є річи, про які одна жінка не хоче, щоб їх розуміла друга. В Мері закипіла кров. Розгнівана й обиджена відчула вона погляд Мері як зневагу. Швидко обернула ся до атлета плечима і пішла до виходу. Але від часу до часу ставала, вдаючи, що оглядає інші твори штуки. Одначе по правді робила се тільки тому, щоб опанувати велике зворушенє в своїм серці. В кінці добрала ся до виходу. Не оглядала ся, чи Аліса йде за нею, тільки вийшла в передню і звідси на двір.

Та коли як-раз стала на дворі, надійшов швидким кроком Франц Рее. Так швидко, неначе хто послав за ним і він запізнився. Зірвав капелюх з голови, не доставши одначе ані одного кивненя у відповідь, нічого крім пари непорушних очей. „Ах ні, не будьте ж такі злі“, — промовив своїм широким остляндським діалектом, добродушно, по молодечому. Її лице оживило ся, ні, вона не могла инакше, мусіла сьміяти ся і була справді близько того, щоб ухопити його простягнену руку. Аж тут побачила, як його очи сиплють блискавки поза її плечі і вертають

звідти з виразом тріумфу. Обернула ся й зустріла очи Аліси. А там лежав цілий сьвіт хитрощів і захвату. Отже змова! Мері змінила ся. Неначе з висоти найвисшої церковної вежі поглнула на діл на нього, опісля на Алісу, і лишила їх обох. Її екі аж стояв трохи далі; кивнула, і він широким луком під'їхав до неї. Віз її батька не мав слуги і вона сама отворила дверці, доки ще Франц Рее міг прискочити. Сіла, як коли-б нікого білише з нею не було. А сидючи глянула попри Франца Рее на Алісу. Груба Аліса котила ся поволі. Вже з віддаленя було виразно видно, що вела дику боротьбу з задержуваним сьміхом. А ксли дійшла й побачила, як Мері сидить, відвернувши гордо голсву в другий бік, а Франц Рее, той велитень, стоїть на боці як тилаяний рекрут, не могла довше видержати й вибухла таким сьміхом, що її ціла груба постать від самих основ трясла ся. Сьміяла ся, що аж сльози котились долі лицем. Сьміяла ся, що тільки з трудом і не без помочи могла знайти ступінь від воза й вилізти туди. Впала побіч Мері в подушки і сьміяла ся, що аж віз гойдав ся. Притиснула хусточку до лица і реготала ся в неї. Крізь сльози бачила Мері, пурпурово-червону від образи, і блідий жах Франца Рее, і сьміяла ся ще шаленійше. Навіть візник мусів сьміяти ся разом з нею, не маючи понятя, чого. Так від'їхали.

Знов після найвисших надій невдачна експедиція. Вся історія розплила ся водою, тільки тою водою, яку тепер обтирала своєю хусточкою. Минула довга хвиля, заки могла що сказати. Очевидно, почала жалувати Франца Рее. „Ти справді занадто строга супротив нього, Мері. Боже, як він виглядав, нещасливий до смерти.“ Але Мері, яка весь час ждала тільки нагоди, тепер вибухла: „Що мене обходить твій протезе?“ І неначе б сього ще не було досить, нагнула ся й заглянула в веселі очи Аліси: „Ти певне міняєш мене з собою. Ти закохана в нім. Думаєш, що я сього давно не знаю? Ви певне самі знаєте найліпше, в яких відносинах до себе ви обоє. Мене се нічого не обходить. А те „ви“, яке собі говорите, потрібне вам певно як покрішка.“

Сьміх Аліси завмер. Вона поблідла, так поблідла, що Мері жажнула ся. Мері хотіла відвернути від неї свої очи, але не могла. Очи Аліси держали її, міняючи ся болючо, аж доки не згасли. Тоді голова Аліси впала назад з довгим, важким зітханем. Як стогін зраненого бика.

Мері сиділа коло неї, налякана своїм власним вистрілом.

Але стало ся.

Неждано й швидко Алїса підняла голову й попросила візника стати. — „Мушу зайти до сього готелю.“ — Екіпаж став, вона отворила дверці, висіла і затріснула їх знов. З довгим, зраним поглядом на Мері сказала: „Good bye“.

„Good bye“, зашепотіла тихо у відповідь.

Обидві чули, що се прощанє на віки.

Мері поїхала далі. Ставши дома, пішла просто до родинного сальону: мала свому батькови щось сказати. Перед дверми почула гру на фортепяні й подумала собі зараз, що се мусить бути Ерґен Тііс. Але не задержала ся. В капелюсі й веснянім плащи стала нагло зовсім неждано посеред кімнати. Ерґен Тііс скочив від фортепяна й пішов їй на зустріч; його очи були повні подиву; вона була горяче-червона від внутрішнього зворушеня. Але в тім огні було щось, що гордо відпихало, й через те він понехав підійти до неї. І його очи наповнили ся чимсь ссучим, жадним, чого вона так ненавиділа. Пройшла попри нього з легким привітом і підійшла до батька. Він сидів як звичайно у своїм великім кріслі з книжкою на колінах.

„Тату, що думаєш, як би ми так вернули ся до дому?“

Всі обличя прояснили ся. Пані Дооз відізвала ся: „Знаєш, що Ерґен Тііс щойно питає нас, коли їдемо, він хотів би їхати з нами“.

Мері не звернула уваги на Ерґена Тііса, тільки говорила далі:

„Здаєть ся, корабель відходить завтра з Гавру, так?“

„Так, так“, — відповів батько, — „але чи доти будете готові?“

„Чому ні“, сказала пані Дооз, „адже маємо ще ціле пополудне.“

„Я радо готов помагати“, — скаав Ерґен Тііс. Тепер він дістав привітливий погляд від Мері. Опісля сказала вона ціну, на яку оцінила Алїса голяндський краєвид, потім пішла пакувати власний багаж.

Пів до восьмої зійшли ся всі четверо в готелі за обідом. Мері була сильно втомлена. Ерґен Тііс підійшов до неї і запитав: „Ласкава панно, познайомили ся з Францом Рее?“ Батько й пані Дооз почали пильно прислухати ся. Сим зрадили, що

Ерген як-раз мусів про се говорити з ними. Кождий раз, коди Мері робила нову знайомість з мущиною, починали обое боятися. Мері почервоніла; відчувши се, почервоніла ще більше.

„Я зустрічала його в міс Клерк“,—відповіла Мері.—„Міс Клерк прожила кілька разів літом з матірю в Норвегії і там зустрічала ся з родиною Франца Рее; чи маю давати ще дальші поясненя?“ Ерген Тііс злякав ся. Інші дивили ся перед себе. Він поспішив додати:

„Я що-йно говорив вашому батькови й пані Дооз, що між нами, молодшими офіцерами, Франца Рее вважають найліпшим. Отже не мав я на думці нічого злого.“

„Сього я за вами і не підозривала. Але коли я сама не згадувала нічого про ту знайомість, то здаєть ся мені, що й чужий не повинен би робити сього.“

Зовсім знищений Ерген Тііс говорив, що він... що він... що він не мав ніякого иншого наміру, як... як... як...

„Знаю“, відповіла коротко.

Потім зійшла на долину. При столі — вони мали окремих стіл для себе — Ерген Тііс почав знов говорити на ту тему. Не міг же дозволити, щоб се так прилипло до нього. Офіцери, розказував, усі жалують, що Франц Рее перейшов на інженерію. Він такий визначний стратег. Вправи, теоретичні і практичні, дали йому нагоду визначити ся. Ерген наводив приклади, але вона їх не розуміла. Отже почав анекдоти про Франца Рее, з життя з товаришами з його фаху. Хотів тим показати, який він улюблений і сьмілий, але Мері здавало ся, що все те скоріше доказує, що він молодий. Отже Ерген почав подавати ся назад. Він тільки чув про те. Франц Рее багато старший від нього. „Яким він вам видаєть ся?“ — запитав нагло дуже невинно. Мері вагала ся. Всі поглянули на неї. „Говорить за багато.“ — Ерген засьміяв ся.

„Так, але що ж він має робити? При надмірі сил?“

„Так, але сим він чей же не окупить всього иншого?“—Всі засьміяли ся і так щасливо розвязало ся напружене, яке було обхопило всіх. Круг і пані Дооз почували себе безпечними перед Францом Рее. Ерген Тііс також.

Пів до девятої пішли на гору. Мері просила, щоб їй вибачити, бо вона дуже втомлена. Лежала в своїй кімнаті і слухала, як Ерген Тііс грає. І почала плакати.

Другого вечера була вже на морі, що розкинуло ся далеко й ясніло як зеркало. Поволи надходила літня ніч; два стовпи диму в далечині, більше нічого. Безпереривна матова сірість з гори і з долу. Мері стала коло реї. Не бачила нікого. Стогін машини був одиноким згуком.

Була на долині в сальоні і слухала музики. Але вийшла на гору перед іншими. Почуте безмежної самоти вигнало її сюди на гору дивити ся на вид без змісту. Скрізь хмари, як границі.

Ніщо крім хмар, ані навіть відблиску сонця після заходу.

І щож лишило ся їй самій з блиску сьвіта, який тепер покинула? Чиж кругом неї в ній не було так само пусто? Подорожне жите минуло: ані батько ані пані Дооз не могли ані не хотіли далі так жити, се вона знала. Дома, в заливі, де вони жили, не було навіть сусіда, який би собі щось значив для неї. В городі, де жили, пів години звідти, не будо ні одного чоловіка, на яким могла б спинити ся. Навіть на се не мала часу. Ніде не була дома. Жите, що виростає з землі і привязує до себе все, що на ній живе, се не було її жите. Де входила, там неначе вривали розмову і добирали зараз иншу тему, відповідну для неї. World-trotters, що тягнули ся за нею, говорили про пригоди подорожнього житя, про музеї й концерти в місцевостях, де разом подорожували. Часами також про проблеми, які плили з ними, куди вони не їхали б. Але ані один не захопляв її. Формулки знала на память. Були се тільки вправи в розмові або безцільна балаканина лінюхів.

Поклони, які били перед нею і які часами переходили в культ, почали ся ще тоді, коли вона була ще дитиною і на все дивила ся як на іграшку. Поволи так до того привикла, як до тур танцю. Одинокий випадок, який було налякав цілу родину, пара випадків, які трошки боліли, минули вже давно. Тепер усе було щоденне, без ваги. Стояла з пустими руками й одинока.

Дрож перейшла по її тілі і перед нею виринула великанська постать Франца Рее. Так виразно аж до найменших подробиць, що не могла рушити ся з місця. Від самої думки про нього дрожала. Без своєї волі стала коло нього Алїса, з повногрудою пристрасцю, з хитрими очима... В яких відносинах були вони? Потемніло їй в очах, кололо її, варило ся в ній. Опісля почала нагло плакати.

Почула глухий гук чогось могучого. Поглянула. Осеап-
steamer ішов против них, такий несподіваний і такий страшний,
що захопило їй дух. Вийшов з моря без оклику остроги. Ішов
против них зі страшною швидкістю, ріс і ріс, огненна гора ве-
ликих і малих сьвітил. Ішов і переходив у шумі запінених хвиль.
Тільки хвиля, і вже був образом у далечині.

Як се її діткнуло!

Се переходило попри неї жите, що спішить з одної части
сьвіта до другої, повне думок і праці, що вічно знаходять ся
в плодотворній вимині між собою.

А вона мусить тут лежати й жити в малім кораблі. Хвилі
сьвітового кольоса гойдають ним, що треба міцно тримати ся,
щоб не піти через поклад.

Стояла знов одна серед великого, пустого простору — зра-
джена. Чи не була се зрада, коли все, що чула й бачила в трьох
частях сьвіта: народне жите, церковні й національні сьвята, тво-
ри штуки й музика, коли все те остало ся там, де його бачила
й чула, а вона тут стояла серед страшної, тихої пустки.

(Далі буде). Переклав *М. Лозинський*.

З ТЕОФІЛЯ ГОТЬЄ.

Не жалкуйте за тим, що покинули,
Чим себе розважали в нудзі!
Чи жили ви на сьвітї, чи гинули,
Сьміло в очи дивїть ся грозї!

Ви, що сьвітло розносите по-сьвіту,
Розумієте тайни житя,
Після мук, після довгих літ досвіду
Навертайте других до путя.

Як що серце, потужнене вірою
Не злякаєть ся смерти, то йдїть
Та ще й нас животворною силою
Тої віри до щастя ведїть.

І не буде нічого таємного
Перед вами; все стане яснє;
Над безоднею нєуцтва темного
Промїнь дня золотого свінє.

Переклав *Павло Граб*.

ІВАН ФРАНКО.

ДЖОЗУЕ КАРДУЧЧІ.

Італійський поет Джозуе Кардуччі, що вмер перед місяцем, займає чільне місце серед тої плеяди талановитих письменників, якою пишається з'єдинена Італія і яка виступила на сцену при кінці 50-их і з початком 60-их років. Досить буде назвати поетів таких як Стекетті, Рапізарді, Зендріні, повістярів та новелістів таких, як Верга, Матільда Серао, Амічіс, не говорячи вже про вчених спеціалістів, істориків, археологів, щоб переконати ся про те, що ця генерація зробила справді багато для запевнення Італії поважного становища в обсягу літературної творчости цивілізованого світа. Молодша генерація з її визначними представниками Адою Негрі, Габріеле д'Аннунціо та Сальваторе Фаріною іде, хоч у різних напрямках, стежками вказаними тою старшою генерацією.

Джозуе Кардуччі родив ся 1836 р. в селі Валь де Кастелльо недалеко Пізи. Скінчивши колегію в Пізі він обняв там виклади італійської літератури, а по кількох літах був покликаний на катедру італійської літератури в Болонїї, де викладав аж до своєї смерти. Результатом його професорської діяльности був довгий ряд монографій про діячів старої італійської літератури, як також теоретичних студій про різні літературні напрями. Виклади Кардуччі визначали ся прегарною формою та блискучим висловом, нерозлучними прикметами його прози.

В початку своєї поетичної кар'єри Кардуччі так як і більшість тогочасних поетів звертав вістре своєї лірики головню до боротьби з клерикалізмом, що мов змора висів над Італією, не допускаючи її до участі в поступовім ході людської думки. Символом того напряму був Ватикан і світська власть пап; боротьба Гарібальді против сеї змори, що душила Італію, стрічала безмежний ентузіязм італійської молодіжи. Побіду „національної“ партії, утверджене італійської єдности і упадок римської папської держави повитав Кардуччі рядом огнистих віршів, між якими була також ентузіязтична ода до Гарібальді. Три перші томики його поезій: *Rime* 1857, *Levia-gravia* 1868, *Decennalia*, передруковані разом під титулом *Juvenilia*, належали до тих книжок, що

допомогли італійському народови отрясти ся з пут клерикалізму і обік політичної єдності віднайти також духову свободу та незалежність.

Ще більший розголос здобув собі Кардуччі своїми віршами „Inno al Satana“ (гимн до сатани) і „Il carnevale“. В першім з тих віршів він підняв голосний протест против усякого поневолення людського духа і оспівав Сатану як духа протесту й незалежности, що йде на сьвіт, аби розбити всякі кайдани традиції та суєвірства. В вірші „Карнавал“ він описуючи шалені радощі богачів, звертає їх увагу на стогнання бідности, що покинена без опіки і запомоги, визискувана і пригноблена тільки здалека поглядає на радощі житя, не маючи в них ніякої участі. Се було гасло, що звернуло увагу італійської суспільности на соціальне питанє і сплудило соціалістичний рух у тім краю.

Пізнійші поезії Кардуччі (*Odi barbare* 1871, *Giambi ed Epodi, Nuove odi barbare* 1882) не мають уже того войовничого характеру. Кардуччі звернув ся більше до літературних тем, пробував „варварською“, себ-то новою італійською мовою наслідувати класичні вірші, головно свого улюбленого Горация, і хоча належав до творців напряду т. зв. веристів, якого головним репрезентантом зробив ся д'Аннунціо зі своїм замилюванєм до мальовня з невимомною точністю сцен бруталного, фізичного людського терпіння, — Кардуччі одначе сам не пішов тою дорогою, але полишив ся в сферах академічної благоприличности.

В останнім році житя зустріла його почесть, якої не легко було сподівати ся: кураторія фундації Нобля дала йому премію 100.000 фр. як одному з тих письменників, що мали найбільший вплив на європейську суспільність. Здаєть ся, се був комплімент більше для самої bella Italia, ніж для особи Кардуччі, який на європейську суспільність ніякого впливу не мав, і хоча займає визначне місце в італійській літературі, всеж таки й тут не зробив нічого такого великого, що запевняло б йому якоесь виемкове значінє.

С. Г. ФРУГ.

ДВІ ТРОЙКИ.

I.

Сніг сипав невпинно два дні і дві ночі,
Зробив ся зимняк хоть куди;
Запряжені коні у санки — готові...
Держи тільки цупко, гляди!

А коні басують... Сідайте гей швидче...
Під санками сніг аж хрустить;
Два огиря з боку мов ті леопарди,
Кінь в корині — лев мов стоїть.

Схопив міцно фірман всі віжки та держить
Й одно промовля все: „Стій, стій!“
Вмить смикнули коні санки й понесли ся
Що далі — мерщій, все мерщій...

Дарма! Стійте коні! — їх здержує фірман,
Вони ж все летять та летять —
Немає їм впину, мов птиця в повітрі
Несуть ся, куди і не знать.

У полі ж просторо, ще й сонечко сяє...
Катають ся гарно пани:
Усе їм байдуже — щасливі ті люде,
Бо горя не знають вони...

І враз зупинились — пан крикнув: „Постой-ка“
І щоб за причина була?
Немов щось там іде... ану геть з дороги
То тройка жидівська чвала...

II.

Фургон мов палац той та ще й халабуда
Обшарпана вся в лоскуточках,
Скрипить та рипить, бо немазані осі,
Колеса ж усі в мотузочках.

Три шапи-орели! басують аж страшно,
Стрибають, біжать мов ті жаби...
Їсрулек то іде й одно зна, все іде,
Щоб встигти до дому на шабаш...

До дому! не близька його ще оселя,
Важка та страшенна дорога!
Як топнуть колеса в грязюці та глеї,
Як важко! — та бийсь яко мога!..

Колеса ж все грузнуть, тріщить халабуда —
Гляди!.. бух! і вскочив він в кручу;
Попадали шапи й сердешний Ісрулек
Забив ся і біль його муче.

Не бійтесь за Сруля, він стямить ся хутко —
Привичний до того він зроду:
Дві тисячі років живе він щасливо,
Живе — що хоть з моста та в воду.

Мов вітер билину так доля Ісруля
Все кидає з міста на місто,
І де тільки Сруля немає на світі?
Усюди, усюди він чисто!

По слободах всюди блука й по степах він,
Усяке йому вже траплялось:
Він мерз на морозі, він був під дощем вже
Й собаки щоб рвали — лучалось.

Йому все байдуже, живий Сруль і досі,
Хоча його й доля ганяє,
Цькують хоча й досі собак все на його,
А тройка його все чвалає...

Багато вже тройок пропало й не стало
В багатьох підбились вже й ноги,
Й собаки, що Сруля колись було рвали,
Подошли й не брешуть на його.

Не знать вже і міста, де ті всі тройки
Й кур'єри колись то ганяли...
Ісрулева ж тройка і досі чвалає,
Другі хоч давно вже й пропали.

Жидівська та тройка живуча, бо має
Всевишнього благословення;
Кріплять її досі три речі усього,
То — Віра, Надія й Терпіння.

Переклав з жаргону *Грицько Кернеренко*.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

„О любви къ отечеству и народной гордости“.

„Ми Українці спізнали ся з своїми національними змаганнями“, можна часом почути від де-яких „тоже Малороссов“ російської України, з категорії тих, що послухавши „голоса благо-разумія“, щоб не тратити марно сили, завчасу спустили ся на дно й присоглашають до того й інших земляків. „За нами нема ніякої сильної традиції — ми не жили ніколи державним житєм і не виробили національних традицій. В теперішности у нас теж нічого нема окрім побожних бажань. Виробляти тільки тепер національне почуте у суспільности, й немаючи ніяких основ національного життя добиватись університетів, думати про українську науку, літературу і т. и. — се зовсім безнадійна, даремна трата сил і енергії. Наша справа скінчена — ми запізно подумали про неї.“

„Ми — Провансальці“, з благородною разігнацією говорять інші земляки. „Наше національне почуте не сильніше і не глибше від контраста французького полудня і півночі прегарно змалюваного в образках Доде. Будемо іронізувати з „бісових кацапів“, що вони не розуміють смаку в салі і не вміють добре зготовити борщу — pendant до контрасту масла і оливи французьких „южан“ і „свверян“. Під сантіментальну хвилю будемо „съ чувством“ деклямувать пяте через десяте нашого Містралія — Шевченка і в пориві українського патріотизма доводити, в дусі Чупруна (з „Москаля-Чарівника“), що против наших земляків „кацап“ нічого не варт. Але ніякої своєї культури поруч тої „кацапської“ ми не будемо мати, як і тепер не маємо, і „серьозно“ будемо трактувати тільки її, а все „наське“ держатимемо „про оказію“, вряди годи, для якоїсь маніфестації, як держуть деякі патріоти свитку і широкі як Чорне море шаровари, щоб убрати ся в них раз на рік на Шевченкові роковини.“

Частинка правди, що містить ся в сих міркованнях, вистачає для заспокоєня сумління сих „объективних“ земляків, для оправ

дання в їх власних очах занедбування ними свого обов'язку супроти свого народу. Коли ж до цього додадуть вони ще метиквань на тему, що „в теперішній час, коли...“ грішно відтягати увагу й енергію суспільности від широких завдань різними узконаціональними справами, — то вже почують себе просто героями супроти тих, що не встигли увільнитись від почуття свого національного українського обов'язку. Милосердним оком споглядають вони на їх заходи злучити службу загальним завданням часу з піклуванням про пекучі потреби свого народу, і відчувають свою безконечну висшість в порівнянні з такими „узкими“ людьми. Чи присвячують за те всю свою енергію, нероздільно, розв'язанню загальних питань і завдань часу — се инше діло. Може й присвячують, а може й ні, бо раз ступивши на дорогу емансипації себе від обов'язків, можна з успіхом йти нею й далі. Можна стати на тій позиції, що сьмішно й безплотно старати ся індивідуальними зусиллями прискіпити або змінити хід еволюції людства, чи певної суспільности, яка розвивається по своїм незмінним законам і посьміваєть ся з усіх силкувань що-небудь змінити в їх непереможних впливах. Можна піти ще далі й стати на тім становищу, що всякі ідеї поступу, розвою, улпшення являють ся абсурдними супроти того, що все жите однаково переходить в „ніщо“, і одно велике „ніщо“ поглине кінець кінцем всі результати людських змагань до культури, поліпшення громадських обставин життя і т. д. В сім потоку, що злітає в отверту пасть „ніщо“, людське жите являєть ся таким малозначним і коротким моментом, що страждати, чи радіти з сього життя представляєть ся чистою іллюзією з більш об'єктивного погляду, і сьмішно і немудро хвилювати ся, горячити ся задля зменьшення сих хвилевих, скороминущих страждань, чи збільшення вигід і полекш в сій скороминущій переходовій фазі між одним і другим небитием.

Треба тільки приглушити в собі живе людське почуте, і тоді укріпивши ся на котрім небудь щєблю сеї об'єктивної драбини, можна об'єктивно й спокійно дивити ся на ту боротьбу зла і добра, „вперед і назад“, яка кипить наоколо. Полишати супротивним факторам стихійними силами своїми рішати суперечні справи, а самому постарати ся можливо спокійно й приємно провести коротку переходову хвилю сьвідомого істновання на переломі між двома „ніщо“. Заспокоїти ся в сибаритськїм

квієтизмі й об'єктивними очима дивити ся на „трагедію“ чи „комедію“ людського життя, — як кому хочеть ся її трактувати, з комічного чи трагічного боку.

— Чи згине українство, чи не згине, се залежить від його житєвої сили. Коли воно має в собі житєву силу, воно переборє всі перешкоди; як ні — видно, що житєвої сили в нїм не було. Штучним підогріваннем тут нічого не вдїєш. Треба полишити, по рецепті Гамалїїла, українству самому показати себе — коли се діло людське, людьми видумане — воно упаде, коли воно боже — прирощенне оперте, на стїхійнім історичнім процесї — воно само возьме своє.

— Чи буде сучасна політично-супільна проблема Росїї розв'язана в дусї поступових змагань, чи відступить під напором реакції, се не залежить від змагань одиниць, тільки від стїхійних сил самого процеса. Змаганнями одиниць не можна прискорити соціального чи політичного процеса і всяке штучне прискіщення його викличе тільки неминучу реакцію, яка поставить той процес на його нормальну точку.

— Чи будуть зреалізовані домагання соціальної перебудови супільности, яку собі поставив нинїшній вік, се не залежить від доброї чи злої волї одиниць. Їх зусилля не прискорять ані не відтягнуть того, що виникає як льогічний вислїд з усього дотеперішнього економічного чи супільного розвою.

Так можна собі міркувати без кінця — до схочу. Треба тільки приглушити в собі віру в усяке значінне індівідуума, в силу людського духа, в можливість впливу одиниці на супільність, в значінє праці одиниці в колективній роботї культурній чи супільній. Треба слїпої, фаталїстичної віри в непереможні, але невідомі нам закони розвою людської супільности — що вони не допускають ніяких відмін, ніякої акомодациї історичного процесу до вимог і вигод людської супільности (хоч в дійсности може як-раз сї закони допускають великі впливи супільної сьвідомости й активности на зміни в напрямї соціального процесу й його проявів).

З другого боку — треба витравити в собі людське почутє. Бо по знищенню всіх ілюзій, всякої віри не тільки трасцендентальної, але навіть віри в простий поступ життя, в прогрес його еволюції зїстаєть ся у чоловіка се могутне почутє, що осьвітлює йому путь і орієнтує в хаосї життя — любов чи співчутє до товариша недолї — людини. І перед можливістю облекшення, навіть

хвилевого, людських страждань, чи поліпшення, хоч би часткового, їх існування, — у кожної людини, у якої не витравлене се людське почуте, замовкають всякі песімістичні голоси скептичної філософії.

Треба вбити у собі людину — і тоді спокійно митикувати про повну безрадість і пасивність чоловіка перед стихійними силами історичного процесу.

Частинка правди в наведених вище і їм подібних міркуваннях про безвиглядність українства містить ся в тім, що національна свідомість і навіть національне почуте у значної частини української суспільности і навіть в народніх масах досить слабе в Україні російській. З чисто етнографічної безпосередности вона вийшла, але до національної свідомости, не тільки що — до повноти національного життя не дійшла, і так висить на роздорозжі. І свідомій частині української суспільности дійсно припала в теперішній хвилі дуже тяжка задача — з одного боку добивати ся тих засобів, прав, спромог, що творять підставу національного життя; з другого боку — дбати про те, щоб розбудити у загалу громадянства приспане національне почуте, або привести його до потрібної свідомости. А ще треба додати до того, що суспільність вся тепер захоплена иньшими інтересами й мало цікавить ся національними питаннями, так що й наклики до здобування національних прав та підстав національного життя, і наклики до розбудження національної свідомости, до уважливости для своїх національних потреб, тепер стрічають ся нераз з сильною апатією та байдужістю, або й неприхильністю до такого „відтягання уваги суспільности від підставових питань“ її життя в сторону „вузко-національних інтересів“. Так і будемо мати образ тої лихоті години, в якій опинила ся свідома українська інтелігенція Росії по знесенню заборон українського слова. З одного боку треба б і перед постороннім світом показати що справді ті заборони щось забороняли, якимсь дійсним змаганням ставали на перешкодї, і тепер, як заборони впали — ті змагання справді себе проявляють. Треба використати ту якусь спромогу щось робити і на те, щоб утрачений дорогий час надолжити. А тут український обиватель встаючи й лягаючи тільки ворожить на пальцях: „розженуть чи не розженуть“, або: „буде погром чи не буде“, і до національних справ його

й арканом не притягнеш. І не диво, як той чи інший свідомий Українець по всяких пробах і зусиллях впаде в „мехлюдію“ і за „об'єктивним“ земляком і собі почне думати, чи не прийняти рецепта Гамалііла — полишити Господу Богу доводити, чи українство має житеві сили чи ні, та записати ся завчасу в Провансальці й пустити ся на дно.

„По чоловічеству“ се зрозуміло, але з становища громадського чи національного, з становища вимог теперішнього момента така „мелянхолія“ ніяк недопустима. Сі вимоги моменту не дають часу й місця на гамлетовські пози й метикування на тему „бути, чи не бути“. Мертва точка давно перейдена українським національним рухом. Українська національність давно наважила ся „бути“, й нашому поколінню доля, обставини судили не рішення сього питання, а піклування про те, щоб в рішучий момент дати відповідний розмах сьому рухови, підтримати на крутім завороті тяжкий віз українського відродження й спроводити його на битий шлях національного житя. Всі свідомі елементи української суспільности повинні напружити свої сили, аби не впав докір на наше покоління, що воно заспало українську справу в хвилю кризи, перелому й занастило працю, змагання, страждання, понесені для охорони української національної індивідуальности попередніми поколіннями.

Мертву точку український національний розвій переступив. На початку XIX віка, на руїнах гетьманщини, серед повного, як здавало ся, упадку українського культурного й національного житя, серед розбитя української території на окремі частини, що затратили між собою майже всяку звязь і свідомість своєї національної спільности,—тоді можна було виправдати сумніви що до житевої сили українського елемента, що до можливости його дальшого розвою, дальшого істновання. Тоді могли люде, що не заглядали глибоше до народнього житя, говорити про українську мову „як ни живое, ни мертвое, исчезающее нарѣчіе“, а Українців трактувати як дуже інтересний з культурно-історичного боку, але осуджений на загибель, на вимерте народ — в тім роді як Індіани північної Америки. Наше-ж покоління, маючи за собою ціле столітє свідомої роботи передових людей нашої суспільности коло українського національного відродження на ґрунті культурнім і соціяльнім, орудуючи далеко більшим запасом відомостей і помічень над історичним процесом українського народа і на-

роднім житем, — сеї привілегії невинної невідомости і свободи тикати пальцем в небо вже не має. Здобутки праці й змагань попередніх літ зовсім ясно визначили дорогу національному рухови й виказали наші національні ресурси, активи й пасиви нашого національного балансу. Треба або безцеремонної невіжі, або хитрого фарисейства, щоб ставши спиною до сього всього розводити теревені на тему „бути чи не бути“ — чи заходить ся коло українського національного розвитку, чи вважати се діло пропацим?

Вся попередня історія українського відродження визначила ясно завдання нинішнього моменту: привести все українське громадянство до зрозуміння потреби повноти культурно-національного життя, начеркненої працею передових представників нашого народа і вже відчуті й прийняті свідомішими частями нашої суспільности на Україні російській, а ще більше — австрійській, та заложити підстави потрібні для такого повного національного життя. Се обовязок сучасних Українців, нашого покоління, так ясний і неминучий, як тільки бути може — „песій обовязок“, як кажуть Галичане, — від якого нема ані увільнення, ані апеляції. Свідомість його треба прищепити кожному нашому земляку, від малого до старого, від школяра до різних „генералів“ нашої суспільности. Треба переконати, що всякий, хто перед лицем сього ясного обовязку тягне набік, чи то розмовами про ширші задачі нинішнього моменту, які, мовляв, не дають змоги думати поруч них про потреби свого народу й своєї суспільности, — чи наміряєть ся просто уединити ся „подъ сѣнь струй“, щоб на свободі розміркувати, чи має українство підставу для свого дальшого розвою чи ні — що всякий такий Українець — се простий дезертир; не „тоже Малорос“, а „теж виродок“ українського народа, який покидає його в найтяжшу, найважнійшу хвилю його життя. Нехай він раз се почує й знає!..

Наше покоління може виграти українську справу — коли добуде з себе потрібну енергію й активність та викреше огонь запалу з широких мас українського громадянства, — або програти, коли такої активности не покаже. В першій разі воно піддержить традицію українського національного відродження, в другім — її занепасть.

Історичні обставини українського народа складали ся неприхильно для вироблення сильного, інтенсивного, одностайного на-

ціонального почуття. Се правда. Але без національної традиції все таки вони нас не лишили. Говорити таке — значить помиляти ся, або свідомо брехати.

Почуте національне в своїй чистій, незмішаній формі — се продукт національного руху ХІХ віка. Девятнадцятий вік до-перва дав нам розумінне національності як організма, званого сумою спільних культурних моментів і передовсім — самою от-сею свідомістю, почутем національної одности, незалежно від моментів політичних, релігійних, соціальних. В давніших часах понятє національності лучило ся з понятями політичної чи релігійної приналежности, контрастів клясових, політичних, релігійних, або підмінювало ся ними. В історії українського народа народність не накривала ся такими організаціями політичними чи релігійними в цілости, щоб під їх покровом могло вирости й ви-ховати ся сильне національне почутє, яке б обхопило й проняло цілу сю народність — се правда.

Стара кийвська держава не виховала почутя окремішности в українських племенах, хоч і була їх витвором; навпаки, всіми за-собами своїми — вузлами політичної й релігійної організації, ди-настичної звязи, спільного права і культури вона постарала ся тіснійше звязати східнославянські племена, ослабити відміни й ріжницї в їх житю. В новійшій стадії окремішного політичного житя — за Гетьманщини ХVІІ — ХVІІІ вв., в сім державнім украї-нським житю брала участь тільки частина — меньша частина української території, а внутрішній розлом — антагонїзм стар-шини й народніх мас дуже скоро нарушив одноцільність політич-ного настрою й політики навіть сеї автономної частини України. Змушена вести боротьбу на два фронти, вона в дійсности все ва-гала ся між сими двома фронтами, а з тим і національні відно-сини України не могли виробити ся й усталити ся відповідно. Навіть коли політика Гетьманщини вела до визначення різких граничних лїнїй між своїм, українським, і накидуваним — москов-ським, московська адміністрація своєю демагогічною політикою вмїла підрізувати, ослабляти до певної міри се протиставленне, а в Україні правобічній в тім самім часі контраст українського і поль-ського елементу викликав по реакції сильні нахили до Москов-щини. І в результаті треба признати, що навіть і в ті періоди, коли Україна жила політичним, державним житєм (що Україна не жила ним — се ж неправда), се державне жите небогато зробило для вироблення національного почутя й свідомости в українським народї.

Так само в сфері релігійній і культурній. Православ'я на завісді зістало ся сполучником, який ослабляв національні контрасти України, Білоруси і Великоруси. Хоч культурна і національна фізіономія його була дуже неоднакова у всіх трох народностей, але істнуванне спільного, войовничого ворога — католицької церкви, все змушувало від часу до часу до тіснійшого зближення в релігійній сфері. Унія з національного боку була наручнійша тим, що відграничувала українську стихію на обох фронтах — і супроти Польщі і супроти Московщини; але релігійна політика Польщі тільки зогидила сю унію в очах української суспільности; як акт політичного і релігійного насильства вона зістала ся чужою українському народови в переважній масі його, а її скасованне звязало місцеве православне духовенство міцним звязком з офіціальною церквою й культурою Росії. Ще перед тим культурна місія Українців в Московщині XVII в. витворила тісні культурні звязки між Україною й Московщиною, а масовий перехід українського духовенства на вищі ієрархічні позиції в Великоїросію при кінці XVIII і в першій половині XVII в. докінчив сьє тісне зєдиненне України з Великоїросією, привчивши українські духовні круги прилажувати ся до вимогів і поглядів великоруської суспільности, в якій вони побачили свою прирощенну паству. В результаті усе приготовило ґрунт для обрусенія, коли пішла відворотна хвиля офіціальної культури з Московщини на Україну.

Взагалі самий посередній характер української культури між сьвітом східнім, візантійсько-орієнтальним, і західнім — латинсько-німецько-польським, елементи котрі вона в собі лучила й оригінально перетворила — не сприяв національному відокремленню. З чисто культурного становища сей еkleктичний характер українського життя був навіть цінний, — але він не встиг скристалізувати ся сильно й твердо, і при слабкості чисто народніх елементів, при конвенціональности (условности) літературної мови, при слабкім розвою взагалі свого культурного життя не відрізняв різко української культури від сусідніх: західні елементи зближали його до життя польського, візантійські — до життя московського. А решту доробляла політична перевага чи елементу московського чи польського і правительствена система чи латинізації чи обрусенія.

Та все таки сей історичний процес щось дав, щось лишив

для національної свідомости, національного самопочуття. Ні один з зазначених вище моментів не здолав накрити цілої української народности і дати їй одноцільну, сильно виражену закраску, але кождий з них визначив якусь сторону її, з котрого боку виріжнив її національні контури, а всі разом подали її фізіономію досить виразну. Чи взяти релігійну боротьбу з кінця XVI і першої половини XVII в.— в ній супроти польського фронту дух національний, рух національний дав себе відчутти дуже сильно. Так само в козащині. Хоч в основі більше соціально-економічний, рух сей мав у собі також дуже сильно виражені національні елементи, і в такій національній закрасці перейшов у традицію. Не бувши всеукраїнським в дійсности, він став таким в тій же традиції й підложив сильну підвалину до розвою української національної свідомости. „Козацько-руський“ український народ протиставляв себе не тільки пансько-шляхетському строю Польщі, а й барсько-кріпацькому устроєви Москви. І гетьманщина з її боротьбою за автономію против московської централізації теж не минула без сліду. В сфері культурній західні елементи виразно відрізняли українську культуру від московської, візантійські — від польської,

Так що метикування об'єктивних наших земляків, мовби минувшина українська полишила нас без усякої національної традиції, — дуже розминають ся з дійсністю. Коли історичний процес не скристалізував вповні української національности, не обточив і не обшліфував її всесторонно, як се мало місце у деяких інших народностей, то він зазначив все таки її національну структуру зовсім виразно. Не в зовсім закінченій формі, не сформований вповні, але все таки з сильно зазначеними формами його кристалічної будови передав він сей кришталь часам відродження — щоб вони викінчили в його формах те, чого не доробила на ній історична еволюція.

(Кінець буде).

МІРІЯМ ГАРРІ.

ЗДОБУТТЕ ЄРУСАЛИМА.

Р О М А Н.

V.*)

Свою шлюбну подорож зробили вони по Галилеї; подорожували короткими переходами залежно від часу і власної фантазії.

Рано їх будили пісні жайворонків; вони снідали козячим молоком, що пахло тмином; його приносив їм в шкіряній мисці малий пастушок, весь мокрий від роси.

Потім валили ся жердки, виймали ся кілочки, звивали ся полотна, — і під дзвенькіт балабончиків виходили погоничі ослюків, щоб прибути поперед їх на дальший одпочинок.

Лишали ся самі з своїми кіньми; коні порскали на ячмінь, здмухуючи з нього порох.

Гелій з охотою затримував ся на опустілім таборі. Він з сумом дивив ся на два каміні, задимлені недовгим вогнем, на круг зімнятої трави, який вказував місце бувшого намета, де він любив і де завтра знов устане трава і назавсіди зникнуть їх сліди.

Потім він піднімав Цецілію на свої руки, хвилину пригортав її до себе і садовив на сідло, широке й глибоке, як трон. Приходив хлопчик-провідник і привязував кінець уздечки старої кривоокої кобили до хвоста свого осла. Гелій їхав на чистокровнім жеребці. Копита злегка торкали ся вохкого шутру; гадюки виблискуючи бавили ся між стовбурами будяка; туман розходив ся...

На сході на небі народжували ся арки рожевого сьвітла; потоки його обливали їх. Гірські стіжки Юдеї блищали наче рубінові тіяри. Край Моавський хитав ся в тумані наче обвинений пурпуровим газом; і зовсім близько горбки Ефраїму видавали ся купами цвітучих бросквинських дерев.

Але ж в міру того, як сходило сонце, Палестина прибирала звичайний, безплідний, голий вид: сіре камінне, дикі чагарники; застигле сяєво й мовчанне.

*) Початок див. в II кн.

Гелій любив сей сум тому, що тим різче відтіняло ся його щасте, і в сій повній тиші він міг краще чути пісню свого серця.

Здебільшого вони мовчали; їх коні йшли так близько один біля другого, що тіни їх зливали ся на дорозі.

Коли спека дуже вже дошкуляла, він розкривав великий парасоль археолога, обіймаючи одною рукою стан жінки, другою захищав її від сонця і цілував її в шию.

Часто стежка заглиблюла ся в скелі і гущаві терника. Гелій уступав дорогу Цецілії. Її амазонка з сирового шовку гармонізувала з барвою каміння, а блакитна вуаль маяла змішуючи ся коліром з небом. Бачучи її білосніжно-блакитну постать на тлі безмежного суму сеї обіцяної землі, він думав, що вона має в собі все те, чого він міг бажати на землі і на що сподівати ся в будуччині.

Вони зупиняли ся десь в забутім селі або в яким-небудь біблійнім місці, майже завсіди під тінню оливного дерева або коло криниці. Провідник витягав з пакунка килим і холодну закуску з великої торби. Іноді приходили пастухи і розділяли трапезу. В подяку вони платили сіллю і грою на сопліці. Одягнені в вовняні плащі, з головними завоями з хусток, кінці яких стирчали наче овечі вуха, вони були немов зьвірі з їх отар; неспокійний погляд і гострий запах додавали подібности.

З криниці чутно було в рівних відступах часу глухе падання крапель. З горбка на загорбок перекидали ся, як стріли, голоси, металеві, виразні, що бреніли в горячім повітрі.

Поволі всі звуки засипали, піддаючи ся загальному сонному настроєви. Сонце охопляло всю просторонь.

Усе палало: камінне, трава, люди, зьвірі, навіть тїнь мінилася ся сьвітлом: і земля виснажена сонцем умирала під виблискуючим золотим покрівцем.

Пані Жамен дрімала на рамени свого мужа, а він поринав у мрії, де все, як тепер навкруги них, було непорушне в сьвітлі, в промінях мовчання...

Коли надходив вечір, вони їхали далі. На берегах жерел воскресали біблійні малюнки; євангельські легенди втіляли ся і жили в їх давній обстанові.

Гелій відчував в собі біблійну душу; околиця давала йому зрозуміти притчі і він знов знайшов віру.

Часто переходили каравани. Здалека горби верблюдів вири-

совували ся на тлі білявого неба, як чорні стіжки; наближаючись вони мовчки перепливали наче човни, а під накриттем дзвінкі голоси відбивали:

— Салаам алейкум!

На що Гелій відповідав:

— Най буде і вам спокій!

Потім звертаючись до жінки казав:

— Ах, Цеціліє, чи є де витанне краще від сього? Лише сі люде розуміють життє, бо вони бажають спокою; і сей спокій дала мені ти, Цеціліє.

Коні іржали і прискішали ходу: близько одпочивок, вода, ячмінь.

Погоничі ослюків, які приїхали ранійш, уже напяли шатра. Стоп диму, наче дим жертovníка, піднімав ся просто між двома камяними грудми, а навкруги старозавітні постати, вбрані в біле і вбрані в чорне, півколесом сиділи на почіпках і смакували запах, що йшов з котла.

Ніч тепла, прозора спадає хутко. Цікаві вертають ся до містечка, слуги засипають, закутавшись у свої плащі.

Сходить місяць, і тоді їх білі шатра блищать між темними оливними деревами як мармуровий моноліт, як храм тихої любови.

VI

На десятий день вони переїздили полями Назарету, подібними до цвітучих лугів Франції.

Женщини вертали ся з глибини долини, де згасало сонце; вони були одягнені в білі вбрання Галилеянок, а накривали ся блакитною тунікою, що придержувала ся на стані червоною шарфою, важкі кінці якої били ся по їх ногах. Снопи вівса хитали ся на їх головах і кидали навкруги їх сумних облич хиткі ореоли. Одна вела за руку маленьку дівчинку, яка була подібна до неї; дівчинка з довгими, серіозними очима, з сумною усмішкою, вже мала вигляд „скорбящої“ в мініятурі. Позаду два хлопчики з розумними очима під випуклим лобом погоняли уперте ягня.

— Ісус може таксамо вертав ся сим полем,— сказала Цецілія. В біблїї говорить ся, що в нього були брати й сестри; вони очевидно були подібні до сих.

— Так, — відповів Гелій, — можна було б їх назвати — сьвята родина. Чи ж не дивна велич сього народу, який в протязі віків зумів заховати всю свою архаїчну простоту? Я часто думаю, Цеціліє, що колиб ми могли бути простими, можливо — були б більш великими, особливо більш щасливими. О! мати спромогу злити ся з природою, яка завсіди незмінна! Стати як сі літучі птахи, сі запашні лелії, сі жінщини, що вертають ся з поля з тягаром снопів, але з душевним спокоєм, які одного такого вечера відійдуть в землю, без думки, без сумніву, може й без молитви за весь час життя, здобуваючи лише хліб і рождаючи дітей. Яка доля краща від їх долі?

— Ти говориш беззаконне, Геліє! Як можуть вони бути щасливими коли у них немає віри, і як хочеш ти, щоб вони пізнали вічний спокій, коли вони не християнки?

— Вони християнки вже з свого походження, тому що вони землячки Христа, дорога діяконісо, — сказав Гелій, боячись, що він образив почутте своєї жінки.

Але вони вже приїхали на нічліг, зроблений в гайку гранатових цвітучих дерев.

Перед шатрами, широко відкритими для вечірньої прохолоди, погоничі запалили пучки ароматних трав. Чекаючи вечері подружжя сіло в свої крісла. Гелій всею істотою своєю чарував ся сею чудовою хвилею Сходу.

Проти нього по узбіччу гори піднімав ся уступами Назарет. Він зовсім не був подібний до зістарілих, мовчазних міст Самарії. Між гайками блищали червоні дахи. Церковна дзвіниця випростувала свій звичайний шпиль; монастирі білі й привітні всміхали ся...

Несподівано розляг ся вечірній дзвін і звуки тихо поплили в яснім вечірнім повітрі.

У Гелія зродило ся бажання впасти ниць на сю червону землю, під сими цвітучими гранатами, проти сього тихого міста, де зростав і міцнішав благодатею перед Богом і людьми Ісус; але він не насмілив ся сього зробити в присутности Цецілії, яка, склавши руки і стиснувши губи, сиділа й молила ся в душі.

Назарейки з жбанками на головах хутко сходили до криниці, потім легко піднімали ся назад, просто поставивши амфору на голову і підтримуючи її рукою, вкритою каблучками; їх білі накриття колихали ся ззаду легким рухом стану; металеве бряз-

котінне супроводило їх ритмічні кроки. Вони немов відмінили ся; очи ранійш сумні сяли, загорілі щоки блищали так само, як вохкі боки їх амфор.

— Я думаю про Самарянку, — сказав Гелій. — Вона мабуть подібна до сих женщин, коли йшла по воду з збанками і вертала ся, несучи в серці жерело життя вічного. Мені здається, і в мені тепер се жерело води живої.

— Се тому, що ти вийшов з блуду. Ти теж був Самарянином, який вклоняв ся на висотах, в храмах, збудованих з каміння. Але тепер ти навчив ся вклоняти ся Отцеві, як ми: ні тут, ні в Єрусалимі, але всюди й скрізь, в дусі й істині.

Цецілія сказала се тоном сухим і навчаючим і обличчя її мало замкнений вираз, що Гелій уперше бачив.

Разом зник його побожний настрій. Отже вона відчувала інакше, ніж він, вона не була зворушена до сліз лагідною красою всього, що їх окружало, ясністю сього пахучого вечера! Вона думала про фарисейські мудрування, про різні догмати; се відділяло їх одно від другого, а серце його, повне пестоців і ніжности, поривало ся до неї.

Він терпів від сеї обмеженности, яка перед ним виявила ся вперше, і тяжче се було в сей чарівний час, коли душа природи, здавало ся, ширшає, трепотить, зливає ся з душею людини.

Його надто вразила її певність, її погорда, з якою вона очевидно дивала ся на його помилки.

Бідна діяконіса! Що могла вона знати про правду, вона у якої ніколи не було ані тїни сумнівів?

— Чи ми знаємо, Цеціліє, що таке правда? Весь сьвіт її шукає, і ніхто не знаходить; ми її вважаємо надто мудрою, а вона може надзвичайно проста. Правда — се, може бути, все те що прекрасне, все що нас турбує, вражає. Вечір, вітрець, аромат, червоні квітки гранати, що сиплють ся на землю і на твою ясну сукню. Правда! Та вона — ось сї люди, які йдуть мовчки, вбрання яких гармонійне, рухи поважні, хода благородна, яких думки не шукають результатів і серце безжурне; у яких все щастє — вода й легенди. Правда — се житте, се любов, терпеливе житте і ніжна любов. Дивись он там кульгавий робить закрут, щоб дати псови спокійно напити ся; он дівчатка, що тягнуть за собою своїх братиків. Ах, Цеціліє, люба моя, коли хочеш, то правда — се ти.

Під напливом ніжності, каяття, він схилився до неї; він був готов уже прохати в неї прощення за вину, якої він не зробив, готовий був на все за для одного зворушеного погляду, люблячого слова. Але вона була холодна і сумно хитала головою:

— Я тебе не розумію, Геліє; ні, не розумію, але може се прийде; Бог нам допоможе зрозуміти одно другого, Він, який читає у всіх серцях.

Замовкли.

Смеркло; стежки спустіли; діти поховали ся; багатте з трави також погасло, і в гарячій попелі його маленький поводатор пік ячмінні коржі з медом.

Гелій озирнув ся до шатрів. В обох полотняних хатах хитали ся повішені до підпор лампади, і в одній він бачив на тлі червоної підшивки маленький столик з двома циновими приборами, в другій два невеликі, під батистовою запоною ліжка, які притуляли ся одно до другого.

Сей образ милої і близької інтимности примусив Гелія здригнути ся. Він присунув своє крісло до крісла жінки і поклавши голову на її плече прошептав:

— Люба моя, люба моя, чи ти будеш мене коли-небудь любити так, як люблю я?

Вона не відповідала. Він взяв її маленьку безстрастну руку і покрити її горячими, благаючими поцілунками.

На другий день вони відвідали місто. На вулиці вони зустріли прочан — лютеранських пасторів і англіканських місіонерів. Цецілія очевидно була збентежена сею пригодою — була не в собі. Коли вони вступили до католицького костела — протестанської церкви в Назареті немає — Гелій, як звичайно, перехрестив ся і став на вколішки.

Цецілія, червона з сорому, штовхнула його ліктем, дивлячись в бік туристів-лютеранів.

Геліє, встань. Прошу тебе! На нас дивлять ся.

Потім вона підійшла до віттаря, і стоючи як її одновірці зі схиленою злегка головою прошептала німо молитву. Гелій тим часом в розпуці думав: „Вона просить Бога вибачити ідолопоклонство свого бідного мужа“...

Виходячи з церкви, вони зустріли ся з купкою братів-лазаристів, які повертали ся до свого монастиря.

Один із них зупинився і показуючи пальцем на вченого сказав другим:

— Дивіть ся, ось Гелій Жамен, ренегат! Вчений підвів очи і пізнав одного з братів, які намовили його їхати до Єрусалиму.

Вони подивилися хвилину один на другого: Гелій спустив вії, а той уперто дивився на нього поглядом, де був докір і ненависть; потім стиснув кулаки з рухом біблійного гніву і крикнув:

— *Maledictus sis apostata!* (Будь проклятий, відступниче!).

Він зник у брамі монастиря; Гелій кинувся за ним.

— Отче, вислухайте мене! Отче мій! Але двері зачинилися саме перед Гелієм і під голосними склепіннями лунало ще:

— Горе тобі, відступниче! Горе тобі! Обурюючись проти анатеми ченця, Цецілія йшла далі; вона в душі сьміялася над злістю католиків, що збільшували ціну її побіди.

Гелій думав: „Одні стрічають мене з співчуттем, другі кленуть мене. Я не знаю, куди бігти, де шукати ратунку?“

І його душу так гнітили гіркі думки, що він ледви міг іти за жінкою осьвітленими стежками Назарету.

VII

У досвіта другого дня вони покинули гайок гранатових дерев. Перед ними тяглися галилейські поля, наче океан трави, над яким підносилися зелені горбки і який перебігали пестрі балки. Мули і полотняні намети над сідлами хиталися наче кораблі з зібраними парусами, і над сею зеленою ластівки прожогом розтинали повітря. Переходили цвітучими лугами і житом. Жовті соняшники зачіпалися за уздечки коней, а кріп ламаючись і чіпляючись до стремен видавав свій сьвіжий аромат.

Невидима дудка десь в ячмени висвистувала свою простеньку пісню...

Гелій радісний від сеї поранкової прогульки, відчував, як всі тяжкі вражіння вчорашнього дня щезали, і життя починало йому видаватися ясним, співучим, присипляючим, як сі буйні луги, якими вони проходили, лишаючи ледви помітні сліди. Коли не-коли пані Жамен поверталася до мужа. Була пройнята спокоєм і сьвітлом; ясні очи сяли небесним відблиском і, здавалося, вона прислухається до кроків Суцього, що невидимо йшов за ними. Так посувалися вони цілими годинами. Останні гребні

Галаадських гір зникли, як блакитний дим в золотистій блакиті далечини. На рівнину Ездrelьонського бою, де загинуло стільки лицарів Франції, де пізнійше Наполеон лишив недобитки своєї армії, впала тїнь від зелених передгір, а з височини, високо — високо, видно було верхівя Ермона, наче сніжна скиба повішена в хмарах.

Навколо нічогісїнько, окрім сього цвітучого зїлля, кинутого мов величезний килим на сей святий ґрунт, який колись топтали божеські ноги. Панувала невимовна тиша, але се вже не була тиша забуття. Тут, на вітчині Ісуса, не пусткою віяло, як по інших краях Свѣятої землі, але в повітрі наче носив ся великий спомин, і в тихім тремтїннї всїх сїх рослин відчувалась нїма, тепла молитва.

Після полудня краєвид розгорнув ся. Вони побачили в глибинї оксамитових гір, оточених хвилястою травою, острів води серед океану зелени, мертву оазу в цвітучій пустелї — блїде й нерухоме Генїсаретське озеро. А на березї, оповита чарами свого легендарного минулого, Тїверїяда з марною пихою вирисовувала ся своїми розвінчаними стїнами. В захватї Гелїї і Цецілїя зупинились, злїзли з коней, і вилїзши на скелю, стоячи поруч, мовчазно дивили ся на сей казковий привид, що розстеляв ся під їх ногами на тлї суцїльної зеленї, сей привид сильного мїста, що схилило ся над дзеркалом, яке починало меркнути. Потїм вони поволї спустили ся; сонце спускало ся теж.

Зблизька Тїверїяда тратила своє чаруванне, а озеро, навпаки, все бїльш вражало: ставало довшим, ширшим і швидко обхопило всю видиму просторонь, замикаючи обрїй у своїх берегах.

В мїстї вони зараз наняли човна. Все завинуло ся пеленою чарївної задуманости, наче розлитої думки, що не знаходила собі виразу.

Свѣтло вмирало на верхівях, тїнь поволї повзла до низу цвітучими узбїчами, а звїдти мало-по-малу накривала своїм темним накриттем задуманї види і тиху пристань.

Тихий вітрець надимав вітрила. Вони тихо плили повз берегів, де колись стояли мїсця з памятними назвиськами: Маґдала, Капернаум, Коразїн, — де часто чутно було Його голос; мїсця, які бачили Його сон в човнї, бачили як він втихомирює бурю, або йде по водї. Тепер сї мїсця лежать окутанї мовчаннем.

Зійшов місяць.

Блискучі диски водяної сочевиці як срібні жертвенні підноси — лежали на воді, а папіруси, як довгі свічки — піднімалися над туманом.

Все се було немов чарівний сон, давно забутий і знова живий. Серце Гелія наповнило ся необмеженою ніжністю, йому здавало ся, що всі слова любови, всі повні надії обіцянки, які впали в се озеро, просять ся на його уста. Він притягнув до себе жінку. Їх руки і їх думки злилися і, обхоплені одною містичною екстазою, вони довго блукали так в вечірнім тумані.

Нагло Цецілія здригнулася; надзвичайне сяєво осяло її бліде обличчя і, відхилившись від мужа, вона показала в далечині на неясний образ.

— Дивись, дивись, Геліє! Він наближається до нас, Він іде по воді.

— О, так, моя люба, я Його бачу, Його блага обличчя відбивається в твоїх очах...

Вертали ся стежкою, що заросла з боків кропом. Місяць сховав ся за один з горбків.

Зірки сіяли на їх дорозі блакитно бліді плями. Цецілія з очима, зверненими до неба, опирала ся на плече свого чоловіка і дозволяла йому вести себе.

Озеро, човен, Тіверіяда спали. Все прибрало фантастичний вигляд і видавало ся сном. В сій чудовій ночі лиш одно реальним здавало ся — се губи Цецілії, особливо яскраві на її блідім обличчі, та ще край дороги вхід до червоного шатра, в яким рожеве світло лампади падало на два невеликі білі ліжка.

Схилившись до Цецілії, Гелій ще міцніш притиснув її до себе. Її молоде тепло пекло його, її гарячі уста пиячили його. Навкруги них жуки-світляки запалили свої вогні. По траві йшов повний аромат і солодкої роскоші подих ночі.

Душевна екзальтація Гелія розвіялася, унеслася потоком нагло зворушеного почуття; йому здавало ся, що він знесилів від муки, що несподівано зродила ся під впливом чистих обіймів.

— О, моя кохана, я люблю тебе, люблю тебе!

І пристрасно цілує її в губи, ошалілий, не памятаючи себе він стиснув її в своїх обіймах.

Вона скрикнула від жаху.

Отямившись зворушений він випустив її з своїх обіймів.

Сидячи край дороги, вона ридала, закривши обличчя руками.

В роспуці, обурений на себе він впав коло неї на траву.

— Прости мене, прости! Я сам не знав, що роблю. Я просто звір, дикий звір. Я сам себе не розумію. Але ти, ти будеш керувати мною, зробиш мене чистішим; твоїм благочестивим духом освятить ся моя гріховна плоть. Не плач, моя благословенна, не плач більше і скажи своєму мужови, що ти на нього не сердиш ся.

І він цілував її ноги, коліна, руки. А вона, не віднімаючи рук од обличчя, повторяла:

— Тут, тут! В сім місці в тебе з'явили ся такі думки! І після привида на озері!... Він може дивив ся на нас! Мені здавало ся, що я схожу на небо, а ти, ти думав про се, про таку річ! О, Геліє, невже ти не відчуваєш того, що я? Хиба ти не християнин?

— Я ошалів від любови. Ти не знаєш, як я тебе люблю, не можеш сього знати тому, що ти ще дитина... так, в річи незрівняно більш сильні, ніж віра і більш міцні, ніж наша воля, яких ти ще не в стані зрозуміти. Я люблю тебе, не заперечай сьому, — я терплю, але невже я мушу терпіти до знесилля? Клянусь тобі, се останній раз, як що ти не захочеш. Від тепер ти сама будеш упереджати мене, ти покладеш свої маленькі ручки навколо моєї шиї; дивись, ось так, ось так.. Ні, ні, ти маєш рацію, не будем говорити про се... а надто тут... тут ми читати-мемо Евангеліє, читати-мемо все, чого захочеш. Перестань журитись, моя квітко Сіону, не сумуй більше і скажи, що пробачаєш мені.

І він плакав стільки ж над тим, що нарушив її зачарованне, скільки і над своїм відкинутим поривом кохання.

Коли вернули ся, вона заснула на своїм малім залізнім ліжку, між своїм чоловіком і Біблією, але Гелій не міг заснути.

Спершись на лікоть, він дивив ся на неї при світлі лямпади. Сльози ще тремтіли на її золотих віях, руки були молитвенно складені, а тонкі понсові губи злегка здрігали ся. Подібна була до сьвятої, зрадливо-привабна zarazом. Він дивив ся також на її чоло, що виявляло упертість і твердість, і сумно думав:

— Боже мій! Чи може вона коли-небудь любити мене так, як я її люблю? Чи ми з'єднаємо екстаз наших душ з запалом на-

ших бажань? Чи не надто вона для мене релігійна, сухо релігійна?

І він чув, як в нїм зародила ся ненависть до сеї маленької чорної книжки, без якої вона ніколи не засипала.

Сьвічка в лямпаді догоріла, але крізь шатро знадвору проникло сьвітло від багаття, розкладеного вартовими при вході до шатра, і голос оповідача Араба, гарячий і млосний, розлягав ся, зливаючись з голосом ночі. Іноді вітер, роздмухуючи полумя, заносив до шатра пахощі Галилеї.

Знесилений Гелїй підвів ся і уникаючи близости жінки, що спокійно спала, вийшов на повітрі і ліг коло поведарів.

Перед ним, чорніючи на тлі ясного неба, вирисовувала ся Тіверіяда, наче-б заздрісно берегла сьвяті перекази озера.

VIII.

Від того вечера Цецілія стала більш мовчазною і наче поринула в уперту задуманість, до якої, здавало ся, Гелїю іноді домішував ся відтінок ворожнечі. Її очи тікали від погляду мужа і блукали, наче шукаючи якогось зниклого видіння; іноді ж, напівзатуливши вії, вона, здавало ся, слїдкувала за внутрішньою мрією, більш приємною, ніж дійсністю.

Навіть її рухи стали звязаними й непевними, наче вона бояла ся завадити чиюсь невидиму, але велику присутність; і все, що доторкало ся матеріяльної істоти, їх подружна близькість, все більша ніжність Гелїя, все се лишало в нїй неприємне почуття чогось нечистого.

Він догадував ся про все, що відбувало ся в сїй чистій душі, і хоч терпів від сього, все таки робив над собою зусилля не тільки шанувати сей неспокій сумління, але й поділяти його.

Але його побожний настрій, видимо, вправ. Він не виявляв більше тих високих поривань, які його охоплювали протягом їх сватання в шпиталю, не виявляв і радісних зворушень першого тижня, підчас подорожи по пустинній Юдеї.

І дивне діло, тоді як чарівна легенда минулого цілком обхопила Цецілію, Гелїй навпаки відчував лише чари природи і розкіш дійсного. Вона шукала слідів Ісуса і його апостолів, він ганяв ся за привидами кохання, і хвилинами бажання так могутно запалювали його кров, що він здивований, з непокоєм

питав себе: „Невже я маю темперамент мого батька? Чи не був мій містицизм і моя чистота наслідком впливу холодного клімату і моєї фізичної слабости, і ось серед всієї цієї краси Сходу, при відновленні здоров'я, в мені з'явилися тілесні інстинкти, яких я не можу задовольнити, особливо тут“.

Він почав боятися за свою віру, неясно відчуваючи, що вона випаровується знов, що навіть вона і не верталася зовсім після тих розчарувань, що до Голгофи, і що вся його надія лиш ілюзія хорого.

Сі думки накиннули на нього глибокий сум. Він бачив себе, як не що давно, самотним на важкій життєвій дорозі, навіть більш самотним, ніж коли-будь, бо його дорога жінка, замість злитися з ним, ішла своєю дорогою, хоч і паралельною... Повний туги, сховавши голову в коліна Цецілії, яка читала якусь побожну книгу, він благав:

— Ти віруєш, допоможи мені, побори мою невіру, дай мені хоч частину твого переконання, твого спокою.

Але вона замість бажаного запалу кохання, замість заспокоюючих стискань руки, магічних поцілунків її губ, довго читала вірші з Біблії або доручала його опіці Бога.

Однак галилейськими ранками, коли на розбуджені з поранковим тремтінням гори, на непорушні озера пливе радісне світло наче кармазинова хвиля, коли все здається ще мертвим і разом з тим все цвіте, коли Цецілія, сидячи в старім рибальській човні під наметом з вітрила, плете панчохи з сірого льону для своїх маленьких сестер, Гелій, простягнувшись у її ніг і розмотуючи клубок ниток, зазнає сам мрійного, блаженного стану, безбарвного, як зміст требника і одноманітного, як псалом.

І дивлячись на свою жінку, таку спокійну, таку ясну, він її невиразно порівнює до її Галилеї і до її безцільної зелени.

Іноді навіть він говорив їй:

— Почитай мені.

Вона переставала плести, пестила своєю маленькою, холодною рукою Гелія, потім діставала з кишені чорну книгу, з якою ніколи не розлучалася.

Він часто не вглубляв себе в значіння слів, але йому подобався дзвінкий ритм фраз; надто він любив голос своєї жінки, що ставав м'якодіяним і милим, таким, яким він почув його

уперше в шпиталі, коли у нього з'явило ся бажанне цілувати звуки сього голосу. Він трохи нагадував голос його матери.

І коли вона читала, перед ним проходили малюнки з дитячих років: маленький будинок, маленький садок, спомини про дядька.

Пожовклі малюнки старої Біблії пригадували ся йому, і надто один з них. Він представляв рай і дивним способом був подібний до сього краю, такого зеленого і рівного, до сього мелянхольного і пуританського Едему, сотвореного для радощів і братерських пестошів. Бедуїни, які з похмурим виглядом, крадькома переходили позаду стіни очерету, нагадували йому дияволів, яких виганяють з сеї оселі янголів, а сніжну голову Гермона він порівнював до ясного архистратига Єгови, що в поважнім спокою сидить над хмарами.

Але у вечері, коли отари, покриті темним порохом, лавою несли ся до криниць, коли вся Галилея дихала пахощами, як величезна кадильниця, коли Цецілія, сидючи на якій-небудь руїні обличчем до пурпурового неба, розплітала важку масу свого золотого волосся, в Гелія зривала ся з ланцюга пекуча пристрасть його любов виливала ся в антифонах, повних пристрасти й поезії.

Він порівнював її з недоступним містом, з високим і таємним Єрусалимом, з божком усміхнелим і безстрасним. Він їй казав:

— На вколішках я буду волочити ся за тобою, я прохатиму, я плакати-му коло твоїх ніг, я зумію ублагати тебе. І ти схилиш ся до мене, і твої холодні уста загриють ся на моїх губах, твоє спокійне серце затремтить горячими ударами мого серця, і моя любов запалить тебе, як тепер пече сонце.

Вона питала:

— Чиї се вірші? Я їх не розумію.

Він відповідав:

— Ах, Цеціліє, як я хотів би зробити тебе щасливою, дати тобі повне щастє. Ти може знаєш небесну радість, але щастя земного ти не знаєш, а воно безмежне.

Вона, здивована і зворушена, казала йому:

— Але, Геліє, я дуже щаслива, я все житте не була така щаслива, і запевняю тебе, що не можу бути щасливішою.

— Се правда, моя любя, се правда? Яка ти добра, що сказала мені се!

У нього з'явилося бажання плакати і від радості, що вона щаслива, і від розпуки, що вона не може бути щасливішою.

Але що ночі, щоб не ображати ціломудреної ніжності, він ішов в Тіверіяду до циркульника пускати собі кров. Нарешті його терпеливість не витримала, і він став поспішати ся виїхати з Галилеї.

„Поганська Сірія буде поблажливішою до любовних гріхів“, думав він, і не вважаючи на жаль Цецілії, вони рушили.

І справді, наче б релігія Ісуса лежала в границях його вітчизни, наче б уся лагідна краса Євангелія лишилась позаду, змішавшись з хвилячими горбками Генісарета. Навіть рослинність раптом стала більш дикою, пахощі більш дражливими, світло більш різким і зустрічні племена гордо і суворо проходили повз не витаючи.

Всюди кубаси заступили каплиці; з готичних церков стали мечети; де колись урочисто сів хрест, там стремів тепер півмісяць, і співи муедзіна проголошали безрадіним пустелям, що Бог — один, а Магомет пророк Його.

Гелій мислив про сю довгу історію перших віків християнства, про його боротьбу, його собори, його побіди на сій самій землі, про потоки крові, пролітої во ім'я Назарянина від Єрусалиму до Сен-Жан-д'Акра, про все се заморське вельможне панство, палядинів, лицарів Франції, які молили ся як монахи, били ся як льви, і вмирали як мученики.

По що весь сей героїзм, сей без сліду зниклий запал? Від всього сього нічого не лишило ся, хиба випадково під ноги коня попаде якийсь заржавілий шолом, та при в'їзді до міста під тінню смоковниці знайдуть камяний саркофаг, оздоблений мальтійським хрестом.

Замовк Іслям, але не замовкло поганство, воно й далі говорить своєю чудовою, нетлінною і пристрасною мовою, що втілила ся в кольосальній масі храмів, в камяних різьбах божевільних екстазів кохання.

Маленький караван Жамена часто зустрічав на зорі або при заході сонця ряди бедуїнів, які згідно з архаїчним обрядом, стоячи на своїх дромедарах, кликали до свого бога — сонця.

Цецілія жалувала, що зникло християнство, а Гелій захопив ся сею обставиною, порівнюючи тріумф сеї поганської землі з тріумфом своєї пристраси, яка увільнена нарешті від фальши-

вого сорому і зайвих докорів сумління, могла розвивати ся свободно, в згоді з законом природи і людськими пориваннями.

Одного разу у вечері вони переходили повз руїни старої церкви, Цецілія закричала:

— О, Геліє чи ти розумієш таку байдужість на вітчизні віри! Мій батько захорує, коли я йому напишу про се. Тепер я більш ніж коли-будь жалкую, що ти не місіонер. Як гарно було б зайняти ся відбудованнем каплиць, проповідувати Евангеліє сим нещасливим, які не вміють відрізнити добро від зла. Ти одначе вчив ся богословії, чому б ми вдвох не могли зайняти ся наверненнем поганців?

— Наверни ранійш мене, мила діяконісо, — сказав Гелій.

— Ти сьмієш ся, але все таки і ти дуже потрібуєш сего, бо в ґрунті річи ви, католики, теж ідолопоклонники.

— Так, бо ми обожаємо таких гарненьких сьвятих, як ти. Але ти добре знаєш, що твій муж хоче того, чого ти хочеш, вірить в те, в що ти віриш, і що він став би пастором, як би...

Він охопив її стан, і кінець фрази обірвав ся поцілунком позаду її вуха.

— О, Геліє! — сказала вона з докором, почервонівши, але не одняла губ, які він покривав палкими поцілунками. Неземне сьвітло в її очах щезло.

IX.

Вони були в Баалбеці.

Вже два дні вони стояли табором перед руїнами, але не насьмілювали ся вийти до середини, пригнічені, знищені титанічною величчю храмів, для яких віки не існували. Цецілія більше не говорила про християнство, рідко читала свій Новий Завіт. Вперше вона зрозуміла, що крім її бога існував ще другий, походженне якого губило ся в темряві минулого, і дух якого був ще такий могутній, що храми збудовані в славу його все ще стояли, коли все навкруги вже асімілювала християнська церква.

Певність, з якою вона взяла ся кермувати мужем, нагло її покинула. Вона чула себе мізерною, пригніченою перед сею безоднею невідомости, і охоплена невідомою тугою, у Гелія шукала захисту.

На третій день вони відвідали храми. О, як він її любив, коли, налякана, вона притискала ся до нього!

Він захоплював ся величчю руїн і слабкістю своєї жінки. Поганство, яким дихало все навкруги, панило його, чарувало його любов. Перед його розпаленою уявою оживали давні віки, і Цецілія, захоплена, зневолена його красномовством, не помічаючи сього, ішла на ним в сей зачарований сад легенд.

Тут храм підіймав перед пустелею свою довгу мармурову кольонаду, якою сонце, покинувши Червоне море сходило на землю, лишаючи за собою росисті сліди.

Там, на сих широких забудованнях, чотириста жреців Ваала заколювали чотириста биків в честь Південного Сонця, вогневий язик якого пив лише кров.

Там, край сеї тераси, зверненої на захід, жриці заходячого сонця, голі, в золотих і срібних оздобах кричали як гієни, і кликали наситити ся коханнем.

Цецілія здригнула ся з жаху.

— Годі, Геліє, годі, прошу тебе, все се страшне!

Але він поривав її своїм ентузіазмом. Він почував в собі силу героя і поетичну творчість божества. Він помогав їй вилазити на камяні брили, крав ся з нею під склепіннями руїн, сховався по хистких ступнях, всюди оживляв образи минулого. Тут був храм Ваалати, дружини Ваала, Таніта — відблиску Ваала, Астарті — обличчя Ваала, Самуна — трону Ваала, Мольоха — черева Ваала. Тут може знайшов ся б вівтар Гатори, чорної Венери, якій дівчата і юнаки приносили в жертву свою чистоту. Там панував Таммуз, володар темряви і таємних наук. Далі, без сумніву, підіймав ся храм сірійської богині, безіменної і невимовної, що єднала в собі істоту матери й сина, жінки й мужа, лагідної і разом з тим жорстокої, якої обличчя ніхто не бачив і таємниці не збагнув.

— Мовчи, Геліє, мовчи, ти зневажаєш Бога, — шептала Цецілія.

Але він провадив її до правдивого храму сонця, Ваала над Ваалами. В формі круга, без покрівлі, утворений могутніми і разом з сим легкими стовпами, він стояв на такій величезній масі граніту, що його високість викликала заворот голови. Навкруги порожні ніши, зруйновані вівтарі, знівечені статуї лежали на землі, і кілька кольон без голов виглядали як перемо-

жені титани, що лежали в смітті. Гелій і Цецілія сіли на відломки капітелі.

Поперед себе крізь зруйновані арки вони бачили циклопічні стіни; трохи ближче, на широкій площі перед храмом жовтою плямою визначалося шатро бедуїна.

Над ним в незмірній височині плавало сонце, кидаючи в храм крізь овальний отвір сніп сьміливого, живоносного проміння.

Цецілія тісно пригорнула ся до Гелія. — Так, все се величне, але все се мене лякає. Ти теж наганяєш на мене страх. Я ніколи не бачила тебе таким. Ти переродив ся; твій голос брентить, твоє обличчя сяє, ти наче-б виріс серед сих ідолів; що до мене, се паскудство мене нищить. Ти ані разу не мав такого виразу, коли говорив про Нього, і все таки я тебе слухаю. Навіщо діфірамби сим ідольським дивоглядам? Що тебе так захоплює, невже сей страшний Ваал, чи ся бридка Астарта?

— Дорога, нема нічого ні страшного, ні бридкого в сих божествах. Се — найвищі символи сил природи; Ваал — сонце, Астарта — місяць. Один викликає житте, друга збуджує любов. Житте і любов — два божественні дари.

І схилившись над нею, він ніжно закинув їй голову руками, покриваючи її обличчя, оголену шию хуткими, горячими поцілунками.

Вона здригнула ся, замішанне з'явило ся в її очах.

— Ні, ні, лиши мене, ти инакший, ти мене лякаєш! Ходім геть звідси, ходім геть!

І відбиваючись вона хотіла бігти, коли нагло між двома камінями явила ся з наляканою півусьмішкою на обличчі дівчинка — бедуїнка.

— Бакшиш! бакшиш!

Рученятками, червоними від лавзонії, в срібних перстнях, вона простягала букет з тмину.

Своїм розпатланим волосем, своїми очима, великими, блискучими, на маленькім блідім обличчі, вона в дійсности подібна була до яскравої квітки, яка виросла серед руїн. Цецілія хутко підбігла до неї і обняла її.

Вона не противила ся, мабуть сподіваючись на більший бакшиш, але її серце маленького звірка тьохкало так, що можна було бачити удари під її грудьми.

— Відна мала, вона боїть ся нас так, як я бою ся сих ідолів, — сказала Цецілія, ласкаво хитаючи її на колінах.

З почуттем ніжності дивив ся на них Гелій.

— Дивись, Цеціліє, ся крихка і маленька істота, яку ти тримаєш у своїх руках, вона більш правдива, ніж всі доктрини, і більш безсмертна, анїж всі боги.

Він приблизив свою голову до голови дівчини; його губи і губи жінки зустріли ся на маленьких, загорілих щоках, які дихали здоровим дитинством, тмином і сонцем.

Несподівано Цецілія, захоплена невідомим, але гостро-приємним почуттем, заплакала.

Дитина побігла з срібною монетою в роті, а Цецілія, припавши до грудей мужа, прошептала вперше: „Геліє, я люблю тебе“

Він захитав ся, ошалів від щастя і міцно стиснувши порвав її з собою поза вітар Ваала.

Їх екстаза любови в сім храмі Сонця була така велика, що вони думали, що промінь вічного сьвітла назавсїди проняв їх душі.

X.

Від сього дня для Гелія почала ся правдива шлюбна подорож. До захвату його душі прилучив ся захват почуття, відколи Цецілія стала поділяти його запал. Серце його переповнило ся радістю.

Що дня він думав, що вже досяг най висшого відчуття любови, і що дня він пестив жінку ще сильнійше, ще розманітнійше. Його ворожий настрій проти релігійних переконань жінки зникав в міру того, як вона перестала про них говорити.

Пристрасний містицизм його молодости знову заговорив в нїм. Він згадував свої самотні ночі, коли він простягав руки до високого Сьвятого міста, коли його жадаючі пестоців губи шептали загадочний і принадний вираз:

„О, Єрусалиме, дїво Сіону, блажен смертний, що впокоїв ся під тїнню твоїх стїн!“

Тепер він любив думати, що сей релігійний захват був не що инше, як невиразна, нетерпелива любов до Цецілії; він чекав, не знаючи її, і їх шлюб в обіцяній землі був вислуханою молитвою його молодих благаннь.

Часто на вколїшках у її ніг він казав їй: — О, мій Єрусалиме, мій здобутий Єрусалиме, я знав, що ти будеш моїм!..

Вони вандрували по Сирії.

Вони бачили Тадмор, короля пустелі, який веде в піскуваті простори через кольонаду пальм і порфіру, Дамаск з його рожевими мечетами, Сідон з його кріпостю, Бейрут, довгий покров зелені, якою пахне аж до берегів далекого моря.

Потім вони відвідали Ліван, млосну і пристрасну красу якого виспівував колись Соломон. Їх подорож була наче якийсь урочистий похід. Гелій не шкодував грошей для мальовничої обстанови їх мрійного життя. Не маючи практичного розуму, він не знав ціни грошам, розкидав їх хоч би лиш за для задоволення бачити, як очи його подруги займають ся радістю, якою сяють його очи. Він уявляв себе несказано багатим, бо почував себе безмежно щасливим.

Всюди, на ринках, в європейських магазинах, перед ятками вандрівних торговців робили ся численні перестанки; там Гелій разом з килимами купував шарфи, там — з парфумами коштовні річі, кальяни, бабуші. Він про те лише дбав, як би холодну красу Цецілії оточити дражливою, пестрою пишністю багдадської фаворитки.

Іноді вона, почувавши себе несміливо серед всеї сеї східної юрби, відмовляла ся ходити з ним; він тихенько виходив у до-світа, поки вона спала, потім збуджував її, розкидаючи навкруги свої покупки. Вона докоряла йому, але він брав її на руки, пестив, ніжив, говорив їй силу жартвовливих, але зовсім не дитячих слів, так що затуманена, зачарована, зневолена, вона забувала перестороги, захоплювала ся в крутіню несвідомого, підлягала всім фантазіям чоловіка.

Протягом кількох тижнів вона змінила ся, що й не пізнати. Її несміливі рухи пансіонерки зробили ся певними, сувора осанка діяконіси змякла ся, спокійні очи запалили ся життєм, і до краси молодости — маючи 26 років вона виглядала на 19 — прилучилась принада жіночости, ще невиразна, але привабна.

Муж навчив її одягати ся. Зверх своєї амазонки вона накладала білий шовковий плащ, гаптований сріблом; чудові східні чобітки з загнутими кінцями і оздоблені, як коштовна річ, обували її ноги; газове накритте, заткане золотом, хвилювало ся на її плечах й надавало їй красу сирійської принцеси. Вона замінила свою стару кобилу на кровного жеребця.

Араби зустрічаючи їх, його високого, смуглявого, її — гнуч-

ку й біляву, кричали їм у слід: „Най буде благословен Аллах, що звів їх! Най буде черево її плідне мужеським потомством!“

XI.

Чи любила Цецілія мужа?

Вона несумнівала ся в сьому, чи скорійше не питала себе про се. До того ж чи не повинна кожна християнка любити свого мужа? Але те, що вона вважала за любов, може була лише дяка за його доброту, ніжність, може, — горда сьвідомість, що їй вдало ся навернути „ідолопоклонника“. До сього почуття примішував ся наче невиразний і змішаний подив перед сею душею, глибоко вченою і ентузіастичною, яка так різко відрізняла ся від усього, що коли-небудь створювала її твереза уява що до життя і людей.

Се здивованне перемінювало ся майже в боязнь при відвідуванню міст, і особливо, коли вони зустрічали туристів протестантів або входили до церкви.

Вона мучила ся, пригадувала все, що їй доводило ся чути що до подружних відносин, порівнювала взірці з проявами їх інтимного життя і обхоплена неспокоєм сумління говорила: „Ні, ні, Евангеліє не так нас учить любити, воно малює взірцеве подружжє зовсім инакше. Невже ж я помилила ся? Але ж чи не сам Бог вибрав Гелію моїм товаришем на дорозі до неба?“

В такі дні Гелій знаходив її холодною, майже ворожою до його пестоців. На лобі її явила ся уперта зморщка, а в кишені чорна книжка.

Вона відтручала його і говорила:

— Мій бідний Геліє, я бою ся, дуже бою ся, що твоя любов не правдива любов. Ми рішили йти в купі шукати Христа, а мені здаєть ся, що ми що день далі віддаляємо ся від нього.

Вона справді здавала ся так огірченою, що Гелій не рішав ся обстоювати за пестоцями; обхоплений страхом, він хутко поривав її далі від спокуси, ближче до природи і самоти.

Навіть на неї, не вважаючи на її позитивний розум, впливали чари місця. В сій країні, де все будить, говорить про пристрасть, де барви гармонійні, люде наділені античною красою, діяконіса відчувала, що всі її німі докори сумління розтають, як горні сніги на подуві весни. На сїм поганським ґрунті, де роспу-

стився цвіт усіх пантеїстичних і пристрасних культів, Гелій міг нарешті без заборони жити любовю пристрасти...

Вже чотири місяці минуло від дня їх шлюбу. У Цецілії щоки стали рожеві, а розум гнучкий; від усеї її істоти віяло здоровою принадною радістю життя. Вона цікавилась звірями, квітками, купала ся, качала са по траві і коли ранком вони гуляли, вона пустотливо струшувала на Гелія росу з дерев; почала вчити ся по арабськи; вони брали участь у місцевих сьвятах, курили кальян. Одного разу на одній візиті сірійські жінчини поплескали по животі Цецілію і звернули ся до неї з питанням елементарної ввічливости.

— Скільки?

Вона лукаво підняла в повітре десять пальців і сьміливо відповіла:

— І всі хлопчики.

— Бісмілах! Бісмілах! Яке благодатне черево!

І жінчини розстелили ся перед нею в поклонах і поздоровляли мужа. (Далі буде).

Переклала *Нат. Романович*.

ЧЕРНИГІВЕЦЬ.

КОРОЛЕВА.

Запашні рожі, квіти любови, красно рожеві,
Вони так схожі, гай дуже схожі до королеви!

Квіти любови, запашні рожі,
До королеви, душі моєї, ви дуже схожі!

Блискучі зорі, квіти любови, очі вогнисті,
Ви балакучі, хто вас відчує, ви променисті!

Блискучі зорі... О милий Боже!
Сеж її очі, се їх безодня, як вони схожі!

Рожева хмарко, весняна хмарко, яка ти красна!
Рожева мрія про тебе, серце, така лиш ясна.

Рожева хмарко... О милий Боже!
Сеж її образ, сеж моя мрія, як вони схожі!

Струнка тополя за крилом вітра стан свій схиляє,
А вітер жвавий красну тополю знай обіймає!

Струнка тополя... О милий Боже!
Сеж її рухи, о, я їх знаю... Як вони схожі!

1905 р., Чернігів.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

З боротьби за український університет у Львові.

Все те, що діяло ся у Львові від 23 січня с. р., себто від демонстрації українських студентів на львівському університеті, аж до 4 марта, себто до демонстрації всепольських студентів і замкнення університету, на стільки звісне з щоденної преси, що в журнальнім огляді лишаєть ся хиба зазначити й освітити головні моменти справи. Ті моменти — се демонстрація українських студентів на університеті, арештованне демонстрантів, голодний страйк арештованих і демонстрація всепольських студентів на університеті. На них я й спиню ся по черзі,

Хто слідив за розвитком боротьби за український університет у Львові, від часу, коли се домаганне поставлено перший раз ясно на студентським вічу літом 1899 р., аж до нинішних днів, тому ставало щораз яснійшим, що неминуче прийдець ся звести різку боротьбу за фактичне право (формальне право маємо на основі 19-ого артикулу австрійської конституції) на університет. Зрештою серед національностей австрійської держави не ми перші. Приклади такої різкої боротьби бачили ми серед Чехів, серед Італійців... І коли виявило ся, що законним шляхом нікуди далі було йти, то лишало ся або покірно ждати, доки загально-політичне положене в Австрії так не змінить ся, що й український нарід стане повноправною й рівноправною національністю в державі, або добивати ся свого права пробоем.

І молодіж була б певне пішла першим шляхом. Була б слухала ради ріжних „поважних політиків“, які їй радили виключно вчити ся, вчити ся і вчити ся, — вчити ся доти, доки не заїмпонує противникови скількістю наукових сил, здібних обняти університетські кафедри (подумайте: заїмпонувати скількістю наукових сил противникови, на якого найменша признака нашого розвитку наводить скажену лють, заставляючи його до щораз острійшого походу против нас!); була б на жертвеннику утопії — здобути українського університету виключно через продукцію наукових сил складала жертви з найліпших з-поміж себе, усуваючи

їх через те з круговороту загально-національного життя й ослаблюючи тим самим загально-національний організм; була б ішла шляхами своїх батьків, які на всі знущання і провокації відповідали тільки що-раз більшою „повагою і спокоем“, які деінде названо б покірністю рабів...

І коли молодіж не пішла сим шляхом, то за се треба подякувати перше всего нашим противникам. Від коли тільки піднесено домагане українського університету, на львівським університеті повіяло таким ворожим духом супротив усього українського і сей дух з кожним роком так змагав ся, що треба б було бути хиба мертвим на точці національних почувань, щоб на се ніяк не реагувати. І в головній мірі завдяки сьому українофобському становищу університеських властей, більшости польських студентів і польської суспільности молодіж реагувала. Юридичними аргументами до висших властей, ухвалами зборів, пасивним опором — одним з т. зв. „благородних“ способів боротьби. Але все викликало ще сильніше українофобство. Тоді почали ся перші признаки реагованя, яке виходило поза „законні межі“. З тим самим наслідком. І так дійшло аж до демонстрації 23 січня.

Відмова іматрикуляції на українській мові, відмова салі на збори, недобра усмішка, чи навіть провокаційні слова секретаря Віняжа, все те річи, які самі по собі ще не можуть бути тим пальним матеріалом, що спричинив такий вибух, як та демонстрація. Але коли взяти під увагу польсько-українські відносини на львівським університеті за останні роки, то тоді доведеть ся дивувати ся, що вибухла не аж така, але тільки така демонстрація...

Як жеж глянула на сю справу польська суспільність? На ній сим разом справдила ся приповідка, що „кого хоче Бог покарати, тому відбирає розум“... Я, очевидно, не думаю, щоб Польків, які хвалять ся такою сильною протекцією у небі в особі *Matki Boskiej Częstochowskiej Królowej Polskiej*, хотів Господь Бог покарати за таких нуждарів, як український нарід, — але так чи инакше згадана приповідка сповнила ся на них. Треба було тільки цілу справу звести до значіня студентської демонстрації, викинути кількох людей з університету, давши решті спокій, треба було в голосах польської преси відділити „агнів від козлів“ — демонстрантів віду країнського загалу, і все було-б зійшло так, як попередніми разами. Адже „Руслан“ зачав

був уже співати на звісну ноту, що нерозважний поступок демонстрантів мусить осудити кожний, хто бажає як найшвидшого здійснення домагання українського університету; на ту ноту заспівав і соціально-демократичний радний міста Львова Гудец, який посунув свій об'єктивізм до того, що уявив себе Українцем і почувши на собі українську шкіру, заявив, що поступок демонстрантів зі становища українського народу треба як найострійше осудити (нехай мають д. Барвінський і д. Гудец хоч раз ту сатисфакцію, що зійшлися в смаках!), — і тільки було йти так далі...

Але університетським властям не досить було університетських дисциплінарних способів, — їм захотілося конче віддати університет під охорону карних законів. І „люди науки“ кличуть: „Polizei!“ — ідуть до намістника з просьбою, щоб до їх учеників забрався прокуратор.

А польській пресі, польській суспільности видалося, що настала пора роздавити „гайдамаків“, за одним замахом. Преса накликає до пімсти, рада міста Львова ухвалює резолюцію в тім же дусі. Таке шовіністичне засліплене охоплює всіх, що за резолюцією ради міста Львова голосує й одинокий соціально-демократичний радний д. Гудец, вмивши тільки перед тим мов Пилат руки, що не хоче, аби в резолюції кликати на демонстрантів суд і поліцію.

Я не буду розглядати змісту сеї резолюції і виказувати ідейну вартість тої соціально-демократичної інтернаціональності, яка голосує за такою резолюцією, — ні резолюція ні д. Гудец не дуже варті того, — тільки запитаю: що се? Чи рада міста Львова стала в своїй резолюції на таким інтернаціональним становищі, що д. Гудец міг зсолідаризуватися з нею, — чи д. Гудец уважав „narodowy stan posiadania polskiego na kresach wschodnich“ на стільки загрозеним „гайдамаками“, що пішов разом з Гломбінськими etc. боронити „kresów?“ Перша альтернатива, здається мені, неможлива. В такім разі остається прийняти другу: національне почуття члена пануючої нації перемогло почуття інтернаціонального братерства. І якоуж подвійною мірою мірять польські соціальні демократи ті національні почуття! Оборону справедливих національних прав з боку Українців п'янують вони дуже часто без розбору шовінізмом, а д. Гудецови за оборону пановання польської національності над українською партія публично не зробили ніякого закиду.

І так ударено в великий дзвін до загально-національного походу против „гайдамаків“. Слідчий арешт, наложений на всіх демонстрантів, був видимим наслідком того. А всі обставини, що попередили арештоване, свідчать, що до діла взяли ся з певним пляном. Заждали на розв'язане парляменту, щоб не було де вивести справи перед ширший свѣт, вислали часть вязнів з львівського арешту до інших міст, значить, заздальгідь приготовляли місце для великого числа нових „гостий“ на довший час. Потім само арештоване... Який се насміх над приписами закона, який каже, що слідчий арешт повинен бути накладаний таким способом, щоб як найменше діткнув арештованого. А може бути, що судові власти думали, що арештуючи над раном, коли публика спить, справді роблять арештованим прислугу, бо не виставляють їх на очи публики...

Тут уже був не тільки спосіб, приписаний законом, щоб заздальгідь наложити „руку справедливости“ на підозреного, тут... просто видно бажане зробити підозреним прикрість, пімстити ся на них, заки ще закон признає їх винними й вимірить ім „законну пімсту“ — засуд.

Що такою самою пімстою можна вважати також слідчий арешт сам по собі, про се вже й не говорю. Закон про слідчий арешт такий розтяжний, дає стільки свободи „внутрішньому пересвѣдченю“ судді, що треба собі уявити хиба суддю-ангела, щоб бути певним, що закон не буде надужитий. А суддів-ангелів, як людий-ангелів загалом не має, а тим більше не могло їх бути тут, де ціла польська преса і вся польська суспільність кричала: „Пімсти!“, а суд — кров від крові і кість від кости тої суспільности. Зрештою покличу ся на згідну опінію всіх юристів (очевидно, з виїмком офіціальних юристів львівського суду), які забирали голос у сій справі: всі вони доказували, що слідчий арешт у сім випадку не оправданий законом.

За те спосіб, як ведено слідство перші три тижні, зраджує виразну тенденцію протягнути слідчий арешт як найдовше. Найліпший доказ сьому те, що зробив суд опісля, під натиском голодного страйку. Ніхто не повірить, щоб за три тижні не могло бути зроблене те, що опісля суд зробив протягом двох днів. А коли за ті перші два дні голодного страйку можна було слідство посунути так далеко, що без шкоди для дальшого ведення судової справи можна було випустити всіх арештованих

крім п'ятьох без кавчії на свободу, — то чому не можна було зробити те саме протягом трьох тижнів?

Наші читачі з Росії глянуть певне трохи скептично на те, що в Галичині з приводу 4-дньового голодного страйку нароблено стільки шуму. Той скептицизм уже й видно по часті зі статі д. Сергія Єфремова п. з. „З нашого життя“ в „Раді“ № 46. І ми сей скептицизм розуміємо. Розуміємо, що хто бачив 10-дньовні голодні страйки, які все таки в порівнянню з такими жертвами мали дуже незначні результати, хто бачив самовбійства політичних в'язнів, хто переживав погроми, воєнно-польові суди і т. д. і т. д., в того нерви так притупили ся, що він може закликати разом з д. Єфремовим: „По какому поводу шум?“ Але як ми розуміємо їх скептицизм, так само вони повинні зрозуміти те, що кождий факт треба оцінювати не відірвано, але в тісній звязку з тим ґрунтом, на яким він виріс.

І коли взяти на увагу, що в Австрії, як і загалом скрізь поза границями Росії, масових політичних арештів у наші часи майже не буває, що голодний страйк українських студентів, се на великім протягу часу одинокий масовий голодний страйк політичних в'язнів поза границями Росії, явище, перед яким весь цивілізований сьвіт став як перед чимсь невиданим, нечуваним і неможливим ніде инде поза границями Росії, — тоді повинно також стати ясным, „по какому поводу шум“.

Усе було зовсім ясне всім тим, кому ясні ріжниці між політичним житєм Росії і конституційних держав європейсько-американського цивілізованого круга. Не якісь там революційні газети, тільки на-скрізь буржуазна „Neue Freie Presse“, — та сама „Neue Freie Presse“, яка у всіх рішучих моментах польсько-української боротьби ставала на польсько-шляхетську службу против нас, — ударила в великий дзвін тривоги, що в Австрії готов стати ся скандал, який позбавить її до решти репутації культурної держави. І на сім становищі видержала вона до самого кінця, не вважаючи на напади з боку Поляків, і коли голодний страйк не проминув без такого розголосу або не скінчив ся трагічно, то се в великій часті її заслуга. Маючи значіне сьвітової газети, зробила вона справу на стільки голосною в широкім сьвіті, що правительственні сфери не могли не числити ся з тим.

І так само те центральне правительство, яке — не сягаючи в історію далі — від початку конституційної ери аж до наших

днів, до виборчої реформи до австрійського парламенту, віддало і віддає нас польській шляхті на матеріал для відбудовання історичної Польщі, зрозуміло, що сим разом мусить своєму союзникови сказати: „Годі!“ Коли не хоче ту границю, яка ділить Росію від решти Європи, перенести з границі російсько-австрійської на австрійсько-німецьку і австрійсько-швайцарську. Одним словом як широкі круги суспільности, так і правительство зрозуміло, що тут коїть ся щось таке, до чого за ніяку ціну допустити не можна.

Не зрозуміла сього тільки польська шовіністична преса, більшість польської суспільности і польсько-шляхетське правительство Галичини. І через те, що львівський суд не зрозумів відразу положення, зараз тоді, як тільки появила ся серйозна заповідь голодного страйку і не уступив заздальгідь, зберігаючи за собою цілу славу справедливого й вирозумілого суду, — мусів опісля уступати крок за кроком, аж до дозволу на збори арештованих в тюремних мурах, до офіційальних нарад над резолюціями зборів і до випущеня всіх арештованих. Зроби він се перед голодним страйком, всі славили б його за вирозумілість супротив „горячих голов“, а так памятна неділя 24 лютого, день випущеня всіх арештованих на свободу, була днем його упокореня.

Памятна неділя 24 лютого 1907 року... Справді памятна неділя для української суспільности! В ряді змагань і боїв людськості була то мала й незначна подія, але для нас, що від часів польсько-козацьких війн не можемо записати ані одної побіди над нашим історичним ворогом, який усе тільки побивав нас: і в своїй державі й потім, після поділу Польщі, під австрійським панованем, як за часів абсолютизму, так і в конституційній ері, — для нас се була після довгого-предовгого ряду розгромів перша побіда. І тим поясняє ся таке сильне вражіння від сього факту в галицькій суспільности.

Очевидно, що ся побіда тільки ще більше розлютила тих, які в польсько-українській боротьбі привикли бути тільки побідниками. Розлютила до такої міри, що вони втратили всякий політичний такт і зовсім „пустили ся берега“. Тон польської шовіністичної преси підчас голодного страйку й опісля був просто негідний культурної преси. А фарисейство її, як і фарисейство польської суспільности було занадто очевидне, щоб можна було

його уважати чим іншим, як тільки фарисейством. Маю на думці те удаване святого обурення за „нарушенє судейської незалежності“, яке зазначило ся червоною ниткою і в пресі, і в інтерпеляції в соймі, і на засіданю ради міста Львова.

Коли польська преса, зараз після демонстрації українських студентів на університеті, кричала одним згідним хором: „Кари на гайдамаків!“, коли делегація професорів львівського університету благала того самого у галицького намістника, коли резолюція ради міста Львова, ухвалена також голосом д. Гудеца, домогала ся того самого, тоді ніхто в тих кругах не обурював ся на „нарушенє судейської незалежності“, навпаки, польська преса з задоволенем констатувала, що суд нарешті послухав публичного голосу і є надія, що „напад на польський університет“ не піде „гайдамакам“ безкарно. Але коли віденська й українська преса почала домогати ся увільнення арештованних і коли в справу вглянуло міністерство судівництва, отже висша власть над львівським судом, тоді ті самі круги, які кликали суд покарати українських студентів і сами хвалили ся, що суд їх послухав, страшно обурили ся на „нарушенє незалежності польського суду“. Обурив ся і д. Гудец, — дарма, що центральний орган австрійської соціальної демократії, віденська „Arbeiter-Zeitung“, просто завзивала центральне правительство, щоб не допустило до голодної смерти в львівським слідчим арешті, — і солідарно з цілою радою міста Львова знов запротестував против „нарушеня судейської незалежності“. В обороні „польського суду“ д. Гудец знов знайшов ся на одній дошці з усіми шовіністами ради міста Львова.

Коли не вдало ся заставити суд поступити з гайдамаками так, як сього хотів проф. Гломбінський і „Słowo Polskie“, всепольські круги порішили справити ся з „гайдамаками“ власними силами. Взірців до сього пукати не прийшло ся, вони вже були готові, переняті варшавськими всеполяками від російських „истинно-русскихъ“. Не хотять „гайдамаки“ нам корити ся, так ми їм — погром.

Те, що писало ся в польській шовіністичній пресі протягом цілого тижня після випущеня на свободу українських студентів, те, що говорило ся 3 марта на польських зборах під покровом всепольських вершин польської суспільности, все те носить на собі виразний характер „погромної літератури“, погромових про-

мов. А те, чого допустили ся всепольські студенти в порозуміню з професорами на університеті 4 марта, — викинене українських студентів з університету, — се як дві каплі води подібне до „подвигів“ „истинно-русскихъ бѣлогвардейцевъ“ на одеськім університеті.

І знов всеполяки перечислили ся. Кому закон замикає всі шляхи, той не має иншого виходу, як у боротьбі за свої права вийти за межі закону. Але коли за межі закону виступає той, хто має закон і власть у своїх руках і через те, вже сповняючи букву закона, допускаєть ся насильства, — тоді самоволя й насильство вже занадто кидають ся в очи. І всепольські круги, які задумали були з демонстрації українських студентів викувати перед Европою оружие против українських домагань, арештованем демонстрантів, доведенем їх до голодного страйку, і нарешті по промом на університеті викували оружие против себе — не тільки перед Европою, але і серед власної суспільности. Прочитайте тільки, що писав соціально-демократичний львівський „Głos“ про польсько-українські відносини на львівськім університеті після демонстрації українських студентів, і що писав той самий „Głos“ після устроєного всеполяками погрому на львівськім університеті, — а побачите, як під впливом всепольського хуліганства наступає отверезіне польських соціальних демократів, як вони починають розуміти, в яке болото готова їх завести спільна із всеполяками оборона „narodowego posiadania polskiego na kresach wschodnich“.

В цілім сїм епізоді боротьби за український університет у Львові українська суспільність показала, що розуміє вагу хвилі. На жаль, також у великій мірі аж під впливом становища противника.

Коли я в минулім році на сїм місці нашого журналу висловив погляд, що хто не хоче покірно ждати, той мусить добивати ся фактичного права на український університет власне таким шляхом, на який тепер пішла наша молодіж, виступив „Руслан“ з предовгою філіпікою против мене, доказуючи, що поза шляхом покірного дождання й продукції доцентів нема спасеня. А коли я, хочачи справу вчинити доступною ширшим кругам, переніс дискусію на ту тему на шпальти „Діла“, стараючи ся збити докази й виводи „Руслана“, тоді на національно-демократичнім з'їзді дістало ся редактору „Діла“ від одного (як опісля писало само

„Діло“) „ветерана-патріота“ за поміщуване таких „нелегальних“ та „неморальних“ статей.

Тай після демонстрації 24 січня „Діло“ виступило дуже обережно, — як опісля зазначило само, против своїх поглядів, тільки не знаючи, який настрої серед суспільности, — а „Руслан“ під першим вражінєм заспівав був уже згадану пісеньку про шкідливість демонстрації для справи українського університету.

Але завдяки становищу противника настрої суспільности і становище преси швидко змінили ся: і суспільність і преса стали рішучо на бік молодіжи.

А тепер, після демонстрації 24 січня зі всіма її наслідками, всякий бачить, що вона посунула справу українського університету тай загалом українську справу в Австрії на стільки наперед, що виводи з сього на будучність стають кожному ясні. Досить того, що про заложене українського університету починають думати й говорити як про актуальну справу. І не може бути инакше, бо коли спільна наука Поляків і Українців стала неможливою, — а що вона неможлива, се тепер кожному ясно, — то мусить стати окремий університет для Українців. Очевидно, до сього ще не близько, але дуже багато ближше, як перед демонстрацією 24 січня і польським погромом 4 марта.

На шляху до здійснення домагання українського університету жде нас іще важка боротьба за столицю галицької України, за Львів, бо Поляки, як се видно і з дотеперішніх голосів, коли й будуть примушені згодити ся на заложене українського університету, то ще всіма силами боротимуть ся против заложення його у Львові, який вони хотять на віки вдержати „польським містом“, а з другого боку Українці за ніяку ціну не можуть допустити, щоб штучно спольонізована столиця галицької України остала ся польською кріпостью серед української людности. Та се ми тільки зазначаємо, бо докладне обговорене справи українського університету в звязку з справою польсько-української боротьби за Львів виходить поза рами сеї статі-огляду.

І так, як уже було зазначено, українська суспільність у Галичині зрозуміла вагу хвилі. Се показала своїм становищем, солідарним зі становищем студентів-демонстрантів, своєю жертволюбністю, своїми відносинами до арештованих, якими опікувала ся як синами народу.

Тільки — бажало ся б, щоб те її становище не було тільки хвиливым під'емом духа, щоб не переходило властивих меж, які

зничайно переходить усякий хвилевий під'єм духа, щоб не вінчало досмертним, а може й безсмертним вінцем героїства за одне зусиле в боротьбі й не давало права спочивати на раз добутих лаврах, — і з другого боку, щоб те становище не минало, як минає усякий хвилевий під'єм духа, і не перемінювалося в повну байдужість до змагань і жертв, які покриває сіра буденщина. Скажу просто: арештованих доглядали в тюрмі, як тільки може найліпша мати доглянути свого сина, так само доглядали їх після виходу з тюрми. І за се честь і дяка всім тим, що опікувалися ними як синами народу. Але скільки разів товариші арештованих, від найстарших поколінь аж до нині, і певне не один таки з-поміж самих арештованих пропадали в холоді й голоді, були визискувані як чорні воли на роботі може й неодним із теперішніх щедрих жертводавців, ломилися і пропадали в боротьбі життя, пропадали і для себе і для суспільности, — і ніхто не пригортав їх, не огрівав, не нагодовував, не подавав помочи. До великих жертв, у хвилях загального під'єму духа, на очах цілої суспільности маємо багато здібних, — але в щоденнім життю як же мало щирих, добрих душ... Очевидно, не тільки серед нашої суспільности, а скрізь, і підносячи се, я не роблю спеціального закиду нашій суспільности, але здається мені, що ніколи не зашкодить поставити перед людські очі такі контрасти життя — в тій цілі, щоб люди старалися, аби їх було менше.

В кінці мушу висловити жаль, що російська поступова преса не зрозуміла загального значіння сього епізоду для польсько-українсько-російських відносин. Занята своїми справами, з притупленими нервами від усіх тих страхіть, які їй доводиться переживати щодня і щогодини, вона змірила його своєю мірою, мірою незначного епізоду, який не варт нічого більше крім хронікарської уваги.

Се тим сумнійше, що російська реакційна преса зрозуміла справу дуже добре. Прочитайте хоч-би статі „Кієвлянина“ і побачите, що „истинно-русскіє“ розуміють добре, о що тут ходить і готові кожної хвилі подати руку „истинно-польскимъ“, щоб спільними силами приборкати Україну й далі панувати над нею.

А коли „истинно-русскіє“ і „истинно-польскіє“ подають собі руки, то против них повинні зеднатися всі ті, хто хоче, щоб на сьвітї, а поки що на тім кусні землі, на якій ми живемо один коло другого, панувала не національна ненависть, а міжнародня згода і братерство.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З російського життя.

„Приготовання“ до виборів. — Ера реформ. — Мрії й надії бюрократії. — „Богатирі“ новітніх часів. — Тактика опозиції. — Результати виборів.

Вибори до державної думи скінчились і вже три тижні минуло, як двері в Таврійському палаці знову повинні були відомкнуті ся перед народніми послами, і навіть в нім стеля вспіла завалити ся...

Мало не вісім місяців пусткою стояв похмурий Таврійський палац, непевний, кого йому доведеть ся вітати: чи давніх своїх пожилців — пенсіонованих старих фрейлін, котрі ніколи й нічим не турбували його спокою, чи знову його старезні мури будуть трясти ся від голосних і гнівних промов народніх заступників, котрих пошле сюди народ-страдник, змучений завзятою боротьбою, голодом, безправем, знущаннями та сваволею бюрократії.

Умови, за яких відбували ся вибори до першої думи, були незвичайно тяжкі. Народ ішов до тих урн вперше на своєму віку, неприготований до політичного життя, темний, малосвідомий. Бюрократія певна була, що знайде в сій темній і заляканій народній масі міцну піддержку і за помічю її укріпить свої позиції, зруйновані хвилию недавнього осіннього руху. Тим то тактика лівих партій, що закликали народ до бойкоту виборів, зустріла з боку бюрократії енергичний опір: уряд не обмежив ся на тім, що встановив досить сувору кару за „нарушеніє порядку“ на виборах, агенти поліції залякували людей карами за ухилянне од виборів, а як се не помогало, то силоміць зганяли людей по селах на вибори. Натуральна річ, що в таборі борців за волю і добробут народа, взагалі серед свідомих людей панували страх і небезпека за результати перших виборів, а разом з тим і за результати всього визвольного руху. Але небавом виявилось, як прикро помилилась бюрократія: народ, на котрого вона поклала ся, вчинив їй „Цусіму“ незгірше від Японця, з тою тільки ріжницею, що ся „Цусіма“ була морального характера. Бюрократія, що з давних давен вспіла визволить ся з неприємних кайданів принципів етики і взагалі всякої моралі, недовго думаючи спорудила

розгон думи. Роспуск парламенту річ — досить звичайна. Але в країнах дійсно конституційних він означає апеляцію вищої влади до народу. Дарма, що про нашу бюрократію говорять, ніби вона „нічого не навчилася і нічого не забуває,“ — в результатах перших виборів вона мала для себе добру науку і зразу зрозуміла, що з її апеляції до народу нічого доброго для неї не вийде, бо народ і вдруге устами своїх нових заступників голосно на увесь сьвіт прокричить, чого він хоче і чого йому треба. Не скликать же знову думи і вернутись до старого ладу, — не можна ніяким чином. І от перед бюрократією, що не бажала віддати самохіть своєї позиції, постало завдання: зробити рішучу спробу силоміць примусити народ послати в нову думу тих, на кого вона може покласти ся. До сеї мети бюрократія йшла кількома шляхами. Слідом за розгоном першої думи починаєть ся ера „успокоєнія“. Бюрократія щедрою рукою бере з свого багатого арсеналу всі випробовані нею знаряддя і засоби „успокоєнія“: знищує пресу, обявляє всі опозиційні елементи громадянства революціонерами, замикає людей по тюрмах, кольонізує далекі краї засланнями, ділить Росію на автономні сатрапії, надає представникам місцевої влади повне право над життям і смертю підданців, заводить военно-полеві суди. Виставивши таким чином проти моральної сили визвольних змагань народа грубу фізичну силу і намагаючись задавити нею живі, рухливі сили сьвідомих верств громадянства, щоб позбавити народ його ідейних проводирів, бюрократія звертає свою увагу на темну масу і намислює наділити її суррогатами реформ, щоб привернути до себе.

Починаєть ся відома ера реформ. На підставі 87 ст. основн. законів, бюрократія за короткий час сьміливо і відважно розв'язує цілий ряд питань, що десятки літ перед сим порушувала й обмірковувала прогресівна частина громадянства, вказуючи шляхи, котрими треба простувати до розв'язання сих питань. Бюрократія ж, наперекір голосови народа, розв'язує їх по своєму, ідучи темпом presto: через місяць по розгоні думи, 12 серпня видано закон про продаж селянам через банк земель удільних; минуло два тижні потому і 27 серпня велено тим же самим способом спродувати селянам землі скарбові; в кінці вересня виходить голосний „Наказ землеустроительнымъ комиссіямъ“; указ 5 жовтня касує деякі закони, що обмежували в правах селян; 14 тогож таки жовтня зменшено платежі селянам; указ

9 листопада касує общину; нарешті 17 листопада селянському банкові дозволено позичати гроші під заставу надільних земель.

Не покладаючи одначе великих надій на бажаний вплив на селян названих новель в сфері аграрного питання, міністерство захожуєть ся коло реформи виборчого закону. З дня 7 жовтня починаєть ся слава в історії російської конституції ера сенатських „разъясненій,“ що позбавили сотні тисяч народу виборчого права по всіх демократичних куріях: селянській, робітничій і мійській. Поруч з сим вжито героїчних заходів для організації темних сил чорної сотні. Народніх грошей сипалось на се сотні тисяч і були часи, коли діяльність чорносотенна так розцвила, а опір їй з боку прогресівних гуртів громадянства, загнаних і приголошених нелюдськими переслідуваннями урядовими, був настільки млявий, що виборчій кампанії загрожувала серйозна небезпека. За результати виборів брала ще більший острах пильна „чистка,“ коло якої заходилась всюди адміністрація напередодні виборів а потім нова інструкція, уложена „выборныхъ дѣлъ мастеромъ“ — д. Крижановским, після якої повними хозяїнами на виборах робилась чорна сотня.

З сього коротенького перегляду реформаторської діяльності кабінета і його передвиборчих заходів можна бачити, як попилньувала бюрократія завдання, котре постало перед нею після розпуску першої Думи. Вона стала до виборів узброєна з голови до ніг; виборця ж вспіла опутать також з голови до ніг, окрім того одним виборцям поперекопувала шляхи до виборчих урн, другим загородила їх „проволочными загражденіями,“ третім — „вовчими ямами,“ а всіх вкупі поставила під догляд десятків тисяч видимих і невидимих очей. Одно слово, — все, здавало ся, віщувало побіду бюрократії. Бо й справді, кожний деталь виборчої кампанії було виміряно і обмірковано і обраховано як найкраще. Бюрократії здавало ся, що помилки в її обрахунках не може бути, що все віщує їй на нових виборах певну побіду, і вона розпочинала вибори вірючи в свою „щасливу зізду“. Та й як його не вірити, маючи на оці такий простий арифметичний підрахунок: зі всеї європейської частини Росії селянська курія посилає на губерські виборчі збори 2424 виборців; курія земельних власників — 1,952 і курія мійська — 1,351. Сі три курії повинні обрати 412 послів, а з царством Польським — 449, тоб-то — $\frac{6}{7}$ загального (524) числа членів думи. Самою небезпечною курією, як виявило

ся на виборах минулого року, була курія мійська; але в сьому році її нічого боять ся, бо одно те, що сенат її „роз'яснив“, друге те, що вона малочисленна і нарешті третє, — що після сената її повинна ще „роз'яснити“ місцева власть з поміччю чорної сотні. Друга курія й торік не була небезпечна, а в сїм році й поготів: сенат „роз'яснив“ усі небезпечні демократичні елементи, — се одно, друге ж те, що в сїй курії найбільший помічаєть ся абсентеїзм, а нарешті, — хоч би того абсентеїзму й не було, то все ж обранне уповноважених від дрібних власників не загрожує небезпекою, бо в повітових з'їздах, де сполучають ся уповноважені від дрібних власників з великоземельними панами для обрання виборців, абсолютна більшість здебільшого на боці великоземельного панства. Лишаєть ся нарешті найчисленніша і найнебезпечніша третя курія — селянська. Але й тут шанси на побіду більш-менш забезпечені, бо 1) перша стадія виборів в сїй курії віддалена від останньої настільки, що виборець-селянин не почуває ані найменших безпосередніх звязків з тою величезною масою народа, заступником якої він являєть ся; 2) зо всіх станів людности на на сю тільки одну курію посипав ся в осени рясний дощ „благодѣяній“ бюрократії; 3) до дощу „благодѣяній“ додано було вітру сенатських „раз'яснєній“ і чорносотенної агітації і 4) ся курія найтемніша і найкраще забезпечена від „тлетворного“ духу передвиборчої агітації і пропаганди революціонерів. Зводючи до купи всі отсі данні бюрократія не могла не рахувати як що й не на повну перемогу своїх ставлеників на виборах, то принаймні на такий результат їх, який би окупив більш-менш затрати грішми і працею, що поклала бюрократія на справу виборчої кампанії.

Приготувавшись таким способом до виборів, бюрократія довгий час не призначала строку і дня виборів, очевидно маючи на мислі застати виборця неприготованим і погнати його до виборчих урн з завязаними очима. І напевне можно сказати, що коли-б техніка виборів не вимагала того, щоб строк виборів було оповіщено заздалегідь, то бюрократія не вагаючись оповістила б про вибори в самий день виборів. Власне кажучи, воно мало що й не вийшло на те, бо з оповіщенєм про строки виборів міністерство спізнило ся настільки, що органи самоврядування і комісії, котрі повинні заряджувати справами виборів, не мали змоги в протязі визначеного терміна вправити ся з передвиборчою роботою. Нарешті міністерство, призначивши 12 січня як найраніший тер-

мін для обрання уповноважених, само не забарило ся змінити свій наказ, звелівши робітничій курії в Петербурзі обрати уповноважених 7 січня і оповістивши про се робітників 5 січня по обіді, на передодні великого свята, очевидно для того, щоб не дати робітникам змоги порозуміти ся і прийти до згоди. Про сей замір бюрократії не може бути двох думок через те, що вибори послів у Петербурзі та Москві були призначені аж на останці, знову ж таки для того, щоб сі дві столиці не „задали тону“ виборчій кампанії на провінції, як се трапило ся торік. Між иншим і ся на перший погляд невеличка деталь являеть ся характерною рисою для сучасних виборів: вона служить певним доказом, як уважно бюрократія готувала ся до виборів.

Але дійсність не забарила ся розбити й зруйнувати дощенту всю немудру політику бюрократії і повернути на нівець всю її і „усмирительную,“ і „реформаторскую“ працю. „Крушення“ плянів бюрократії почало ся швидче, ніж вона гадала. *Ex oriente lux!* Перша блискавиця перед громом, що затого мав загуркотіти над головою бюрократії, блиснула на сході, в Асхабаді. В Азії вибори, як відомо почали ся раніш через те, що там всю технічну передвиборчу роботу зроблено ще торік, але вибори не вспіли там відбутися, бо було розпущено думу. Взагалі в середне-азіятській країні держави, за Каспієм опозиційний настрої людности прокинув ся так раптово і рішуче, що вже на перших стадіях виборів можна було бачити, що перемога буде на боці опозиції. Хоч для бюрократії се напевне було і несподіванкою, але їй не довело ся довго й даремне голови собі ламати, щоб одгадати сю дивну загадку: і сліпому, а не то що видющій бюрократії, як в день виділо, що тут „Персія подгадила“ своєю конституцією. До останнього часу бюрократії у всіх її „благихъ начинаніяхъ на пользу русскаго народа“ раз-ураз „гадилъ“ Німець або Англієць, а тепер вже дожили ся до того, що й Азіят-Персіянин почав „гадитъ“...

Що ж до великих просторів європейської Росії, то тут деякий час — що правда, не довгий — бюрократія могла себе тішити ілюзіями побіди. Власне сама бюрократія могла обійти ся й без ілюзій, а вони потрібні були для заспокоєння нечемних і неймовірних закордонних банкірів і міжнародньої біржи. З початку виборчої кампанії піддержувати сі ілюзії було легко. Виходячи з тої безперечно глибокої й справедливої думки, що Росія йде

до прогресу своїм „глубоко-самобытнимъ и необычайно оригинальнымъ путемъ, чуждымъ Западной Европѣ,“ бюрократія дала всього на всього дві директиви: одну місцевій адміністрації, а другу — „С.-Петербурскому Телеграфному Агенству“. Першій вона наказала не дозволять споружать передвиборчих зборів нікому, окрім членів союзів „17 октября“ та „Русскаго народа“ і попилньувати, щоб опозиційна преса і нелегалізовані партії не сміли не тільки агітувати і ширити списки своїх кандидатів, а навіть позбавити їх права брати у виборчих комісіях бланки. Агенству ж було наказано про всіх уповноважених і виборців публікувати, що вони або „монархисты“, або „правые,“ або „умѣренныє,“ „октябристы“ і тільки вряди-годи „прогрессисты“ або ж „мирно-обновленцы“. Обидва накази, як відомо, додержувано пильно. Вибори по селянській курії і дрібних власників відбувались усюди без агітації і передвиборчих зборів, що ж до курії мійської, то тут подекуди робилися спроби спорудити збори, але не можна із усеї виборчої кампанії на всьому просторі величезної держави навести й жадного прикладу, де-б воля передвиборчих зборів здійснила ся як слід і як того вимагає закон і важність справи. Але не вважаючи на все се, незабаром виявилось, що бюрократії не стали у пригоді ані густий невід, сплетений з сенатських пояснень і таємних та нетаємних інструкцій й наказів що до порядку виборів, ані високі тини і загати на шляху виборців до виборчих урн, ані бюлетені агенства. В нерівній боротьбі народ спроміг ся стати переможцем. Ефект побіди народа над бюрократією вийшов тим блискучіший, що підготовка й організація народніх сил відбувала ся не на очах у всіх, як се звичайно робить ся по конституційних державах під час виборів, а по потайних закутках. Часи, що переживала Росія перед самісенькими виборами, були, здається, чи не найглухішою добою після розгону думи. Мертвою пусткою тхнуло навкруги. Не тільки по глухих кутках далекої провінції, а навіть по чималих губерніяльних центрах не помітно було ані найменших натяків на те, що держава на передодні моменту величезної ваги і значіння. Через се не було ніякої змоги вгадати заздалегідь результати герцю, що мав відбутись між народом та бюрократією. Що правда, в тих кількох щасливих оазах, якими були під час виборчої кампанії Петербург та Москва посеред величезних німих просторів імперії,

досвідчене око могло постерегти де-які симптоми, що віщували заходам бюрократії недобрий кінець, але вони були настільки незначні, що не могли окрилять опозицію певними надіями.

Як тільки бюрократія переконалась, що в таборі чорносотенців є тільки самі погромники і „богатыри“ кулака, „богатырей же мысли и духа,“ немає й духу, і що армію сю можна держати тільки в арієргарді, вона в авангарді поставила „союз 17 октября“ з чотирьма „богатырями“ на чолі: Гучковим, Плевако, Бобрищевим-Пушкином та Половцевим, приставивши до їх за джуру Єропкина. На жаль через брак місця й часу ми не маємо змоги переказувати докладно про лицарські герці сих „богатырів“ старшого і де-яких з молодшого ціклю з „Жидовинами“ та „Зміями-Гориничами,“ та іншими „ворогами“ землі Руської, а занотуємо тільки в їх богатырських походах те, що нам впало в око як саме характерне. „Вороги“ землі Руської охоче приймали бій з „богатырями союзу 17 октября,“ але після кількох таких герців трапилась дивна дивина, — „Земля Русская“ почала втікати від своїх богатырів-лицарів до ворожого табору. Ось як, наприклад, описують московські газети мітінги, що споружали октябристи. „Союз нещодавно розіслав величезну силу запросин пожилыцям великого мясницького району, але на сі запросини одгукнулось тільки 65 чоловіка! Президія вийшла на естраду і обявила антракт „изъ уваженія къ интересамъ опоздавшихъ избирателей“. Невідомо, скільки саме тяг ся той антракт, але по антракті виявилось, що „опоздавшихъ не оказалось“. Але тільки що один з ціклю октябристських богатырів розпочав кидати з свого лука стріли в кадетів, як і ті 65 чоловіка один по одному почали зникати. Предсідателєві довелось закрити збори, що він незабаром і зробив, проказавши ієреміяду, котру ми подаємо в оригіналі: „Болѣе 1000 повѣстокъ было разслано избирателямъ... Но... г.г. кадетамъ угодно было на тотъ же вечеръ собрать мясницкихъ избирателей на другое собраніе, — вотъ они засѣдаютъ сейчасъ по сосѣдству съ нами... А быть можетъ просто сильный морозъ помѣшалъ сегодня собраться нашимъ избирателямъ,“ — утішаючи себе, сказав на останці предсідатель. Воно таки справді того дня мороз був добрий... Але ще більший припав ся на той день, як зібрав ся скликати мітінг сам Ілля Муромець „союза 17 октября“ — д. Гучков: знайшло ся, як оповідають „Рус. Вѣд.“ тільки 6 чоловіка, що відважили ся прийти на той мітінг.

Нам здаєть ся, що сих двох прикладів і геть-то досить для того, щоб зрозуміти їх сімптоматичне значінне. Зрозуміло також кожному й те, через віщо „союз 17 октября“ не спроміг ся згуртувати під своїм прапором більш-менш численні лави людей. Він сам, власною рукою наніс смертельний удар своєму моральному престижеві в очах виборців. Досить було на двох-трьох мітінгах, скликаних союзом, виступити навіть незначному кадетови, щоб зірвати з октябристів легеньку конституційну накидочку, довести перед виборцями його кривість з сучасним урядом і з такими представниками бюрократії як Гурко, Фредерікс е tutti quanti, його потуранне політиці військово-польової юстиції і „карательныхъ експедицій,“ щоб виборець з огидою одвернув ся од сеї партії „последняго правительственнаго сообщенія,“ як її влучно прозвав кн. Трубецкий.

Побачили октябристи, що програють свою справу, тай зробили спробу підмалювати обличче своєї партії фарбами лібералізму. Але од сеї спроби становище їх тільки погіршало: прогресівного виборця фальшованою красою октябристи не привабили, за те всі групи правих партій нею геть від себе відштовхнули, навівши на них жах своїм лібералізмом. Взагаліж треба сказати, що ся партія виявила повний брак організації, здатности й уміння хоч би для того, щоб принаймні використать ту незвичайну корисну позицію, в якій вона опинилась: вивіска, котру вона собі почепила, її становище єдиної легалізованої партії, якій уряд не ставив перепон, — існування певних буржуазних груп суспільства, для котрих маніфест 17 жовтня се справжня magna charta libertatum, — сього всього октябристи не зуміли використати. Підмальовуючи, наприклад, обличче своєї партії фарбами ліберальних фраз, октябристи в одному місці викликають проти себе „анафему“ з боку союзників, а в другому братають ся з поліцією і чорною сотнею, яка кричить на передвиборчому зібранню „вонъ!“ навіть такому виборцеві як д. Стахович, а як він не схотів вийти, то поліціант Длужневский — без соромка казка — схопив його за груди.

Про передвиборчу агітацію партій: „союза русскаго народа,“ „монархистів“ та інших чорносотенців говорити не приходить ся: вони галасували і бундючились в осени, ще геть до виборчої кампанії, як тільки ж оповіщено було про вибори і почали ся передвиборчі збори, чорносотенці зрозуміли, що їм личить кра-

ще озброїть ся паліччем і „резиновими ціпками“ і силою ударів, а не словами доводити справедливість своїх ідей, бо на сьому полі конкурентів в їх не може бути. Більш заможні організації союзників пересилали резинові ціпки менше заможнім з міста до міста, під час виборів з чорносотенців набирали ся „дружини,“ які разом з поліцією тероризували передвиборчі зібрання, так що предсідателям зборів не раз доводило ся „взывать кь гражданскому мужеству“ виборців, щоб примусити їх говорити. Але навіть і такі заклики і вмовляння мало помогали, бо поліція попередю, ніж дати дозвіл промовляти комусь із присутніх, нагадувала йому, що окрім „гражданского мужества“ промовник повинен мати при собі цей так званий „третій необхідний елемент людської істоти в Росії“, тоб-то паспорт. Але й се не могло служити ані найменшою гарантією свободи думки й слова, бо на передвиборчих зібраннях рішуче заборонено було промовляти щось про партії і їх програми; забороняла ся критика уряду, урядових особ і їх вчинків і поведіння; невільно було також називати на ймення людей прогресівного напрямку і намовляти присутніх подавати на виборах свої голоси на їх. Сумна історія передвиборчих зборів пересипана фактами чудових куріозів чисто анекдотичного характеру. Наприклад, на одному передвиборчому зборі у Саратові ніхто з виборців довго не насмілювався промовляти. Голова зборів почав усовіщати присутних і закликати до промов: „Граждане! отъ васъ зависить наша дальнѣйшая судьба. А потому прошу васъ: говорите, высказывайтесь!“ — вмовляв голова зборів. Де-хто з присутних обяснив голові, через що ніхто не наважуєть ся говорити і попрохав його, щоб він, аби не дати поліції приводу втручати ся в дебати, наперед сказав, про що не вільно говорити. Голова подав індекс „отреченних“ пунктів. Вийшло, що ні про що говорити. Тоді один із присутних запитує в голови: „Господинъ предсѣдатель! А о покойникахъ говорить можно...?“ Раптом до промовця підскакує поліціант, щоб дознати, чи він має паспорт. Другий приклад. В томуж таки Саратові поліція зробила пересторогу за те, що промовник помянув Гурка. Тоді голова зборів пораяв промовцеві замьсць „Гурка“ казати „огурецъ,“ бо, мовляв, по німецькому воно як раз приходить ся „Гурко“.

Навіть у Петербурзі, де адміністрація, маючи на мислі по-сварити опозицію, вмисне попустила віжки і дала де-яку волю

передвиборчій агітації, про те і там на одному зібранні оратори мусіли казати так: „подавайте, горожане, голоси за представників тих партій, яких не можна тут назвати“! Взагалі ж на обов'язку поліції лежало довершити на місцях те, чого не встигла або не передбачила зробити вища центральна бюрократія. І треба віддати честь поліції: вона справила ся з своїм завданням як найкраще, памятаючи добре наказ преславної пам'яті д. Дурново помпадурам усяких рангів: „Помните, что вы будете отвѣчать не за избытокъ усердія и енергіи, а за недостатокъ ихъ“. Не дозволяючи передвиборчих зборів, закриваючи їх з різних дрібних приводів, або й цілком без приводу, поліція попереду зробила все, щоб й ще після сенатських пояснень позбавити тисячі людей змоги стати до виборів: мало не скрізь вона систематично не розсилала виборцям оповісток цілими сотнями й тисячами. Мало того, — живих залічувала до мертвих, а мертвих воскрешала і давала їм право виборчого голосу.

Взагалі як звести до купи всі „мъры“, яких вжило міністерство д. Столипін перед виборами до другої Думи, то передвиборчі маніпуляції попереднього міністерства Вітте-Дурново треба признати за дитячу забавку. Добрий геній д. Столипін, його товариш д. Крижановский, якого послала йому доля, використав „всю полноту власти“ свого патрона, щоб скликати „законопослушну“ думу.

Але ніщо так не допомогло зростови і силі опозиції, як ужити міністерством „мъры“ і треба занепасти хиба на спеціальну, присущу тільки одній російській бюрократії сліпоту, щоб не розуміти того, як кожний ступінь бюрократії, кожний її захід, кожен рух, котрий вона пробує робити „для блага ввѣреннаго ей народа“, насторожує людей, гуртує їх в опозиційні лави, зміцняє опозицію і прибірає її навіть у відповідні форми. Пильні заходи бюрократії зразу якось встигли протверезити геть усі сьвідомі опозиційні сили од краю і до краю. Опозиція, з рядів якої рукою бюрократії після сенатських пояснень було вирвано сотні тисяч найбільш сьвідомого елементу, зразу зрозуміла, яка величезна небезпека загрожує виборам до другої думи, а разом з тим і долі всього визвольного руху. Сьвідомість сеї небезпеки помогла їй швидко орієнтувати ся, стати на певну позицію, залишити партійні свари й чвари, виробити загальний лозунг і міцно тримати ся його. Опублікованне міністерством нової „інструкції о выборахъ“, що давала право тільки „октябристам“ та

„союзови русскаго народа“ розсилати друковані бюлетені з прозвищами кандидатів, позбавивши сього права геть всю опозицію, мало значіння рішучого момента для всеї виборчої кампанії. Бо до сього моменту соціал-демократія, особливо ж фракція „большевиковъ“, засліплена незвичайною узістю і фанатизмом партійної догми, яка не дає людям бачити далі свого носа, весь час твердила що, ніякої небезпеки немає. Після ж „інструкції“ і сліпим стало видно, що небезпека є та щей велика. Давши право розсилати друковані бюлетені тільки одним чорносотенцям, бюрократія дуже добре зуміла „учесть“ значінне одної з найгірших болячок наших, — абсолютну неграмотність і малограмотність народа. Бюрократія гадала сим козирем, найдорожчим своїм козирем, дякуючи якому вона щасливо і без прогришу для себе грала і вигравала цілий свій вік, — сим козирем вона думала виграти і вибори до другої Думи. Але бюрократія, увійшовши в азарт, забула ся, що в азарті можна зарвати ся і „переграти“. Сей останній козирь бюрократії попсував в значній мірі справу. Після його вся геть опозиція зрозуміла, що вона повинна поступити ся друг перед дружкою всім, чим тільки можна поступити ся во імя надвичайної ваги історичного моменту величезної драми, яку переживає стосорокаміліоновий народ і рушити на спільного ворога тісно збитими лавами. Момент одностайного прийняття сього лозунгу наперед рішив кінець всеї виборчої кампанії. А що воно й справді так, се показали результати виборів по тих місцях, де партійний фанатизм, короткозорість і узість не дали змоги опозиції прийти до згоди, поєднати ся і одностайне стати, як от приміром трапило ся у Казані, Білостоці, Києві то що, де взяли гору кандидати правих.

Говорючи про самі вибори, не можна намалювати їх одними й тимиж фарбами: кожда стадія виборів по кожній курії відзначаєть ся своїм особливим характером і що до числа людности, яке стало до виборів, виконуючи свій горожанський обовязок, і що до свідомости і політичної зрілости народніх мас, степені їх організації і дисципліни. Дослідити вибори зо всіх зазначених нами точок — хоч се й цікаво, — ми не маємо змоги. Тому ми обмежимо ся тільки на тім, що зазначимо де-що найхарактерніше. Спинимо ся, наприклад, трохи на селянській курії. Тут на теперішніх виборах, як і на виборах до першої думи, найменше помічало ся присуще виборам по всіх навіть культурних краї-

нах лихо — абсентеїзм. Що правда, через недбайливість нашого телеграфного агенства немає змоги подати певних цифр, скільки явило ся уповномочних на волосних і сільських сходах, щоб виконати свій обовязок, але все ж на підставі газетних відомостей вираховано, що на названих сходах число уповномочних було між 65 — 85%. Сі цифри показують, як селяне серіозно поглянули на свій обовязок. Газетні кореспонденції з самих глухих закутків провінції потвержують не тільки факт серіозного відношення селян до виборів, а й глибокої сьвідомости їх. В кореспонденціях про вибори до другої думи не можна зустрінути вже ніде оповідань про такі випадки, що трапляли ся на торішніх виборах, котрі сьвідчили про те, що селяне цілком не розуміли, що саме й для чого воно робить ся, часто виявляли чисто дитячу наївність в поглядах і думках про думу й її завдання, заздрили ся на десять карбованців щоденного заробітку в думі і всі як один виставляли свою кандидатуру, а де-які з тих, котрим пощастило бути обраними, навіть цілували в руку пана-голову виборчої комісії. Таких абож подібних до їх фактів на сьогочасних виборах не було вже й в помині. І в міру того, як виборча кампанія по селянській курії посовувала ся наперед, темні й страшні хмари, що бюрократія вспіла за сім місяців своєї ліберальної конституційної діяльності нагнати на політичний обрій, починали розходити ся і надії, що народ не дасть ся з кожним днем зростали чим дуж. Телеграфне агенство, піймане на подаванню брехливих відомостей про результати виборів, почало подавати ще гірш плутані відомости, вигадуючи для характеристики політичного credo обраних такі терміни, з яких нічого вже не можна дознати. Зрештою таки виявило ся, що вибори по селянській курії дали опозиційного елемента не тільки не менше проти минулого року, а навіть далеко більше, до того ж елемент сей геть ріжнobarвнійший і колоритніший проти торішнього. Вибори на останній стадії не забарили ся потвердити сі відомости.

Варто також сказати кілька слів про курію дрібних земельних власників. Насамперед треба зазначити, що „разьяснивши“ сю курію, сенат зробив з неї справжню руїну. В сій курії сенат позбавив виборчого права сотні тисяч народу. Для прикладу досить назвати одну Полтавщину, для якої сенатські пояснення явились сущим погромом. Позбавляючи найбільш сьвідомі елементи виборчого права по курії дрібних власників, адміністрація вжи-

ла всіх заходів для того, щоб ся курія дала самих правих. На перший погляд досягнути сього було і геть не трудно. Вже на минулих виборах абсентеїзм в сій курії кидав ся у вічі; тепер же, після сенатських пояснень і „мѣропріятей“ готової по всяк час до послуг поліції, він повинен бути ще більший. Щоб забезпечити обрання правих, треба було подавити тільки одну пружину, щоб мобілізувати армію духовного воїнства — попівство. Синод не забарив ся дати строгий наказ духовенству взяти діяльну участь у виборах. І духовенство на всіх єрархичних щаблях церковної драбини пильно додержало даний йому наказ. Вища місцева духовна власть в образі архієреїв подбала, щоб „усугубити“ суворість синодського наказу і давала зразки енергійної і добросовісної праці під час виборів. Відомий факт, як один архієрей одної з губерній північно-західного края після молебня і слова про вибори, впав перед селянами навколішки, закликаючи їх обірати тільки „истинно-русскихъ и православныхъ“. Діяльність духовенства на Волині і роля Почаївської лаври на чолі з Іліодором занадто відомі усім, щоб про них треба було багато говорити. Щоб примусить сільське духовенство брати участь у виборах по курії дрібних власників, архієреї подекуди загрожували батюшкам карами і штрапами (по карбованцю з десятини ружної землі). І вибори показали, що заходи духовної власти не пішли марно. При величезнім абсентеїзмі в названій курії, духовенство мало не скрізь складало величезну більшість присутніх на виборах. А який великий абсентеїзм був на сьогочасних виборах по курії дрібних власників, можна бачити з наведених цифр, що підвернули ся нам під руку. В Псковській губ., в Торопецькому повіті з 400 виборців прибуло тільки 4, в Островському повіті тої ж губ. — з 1200 тільки 160; в Симферополі — з 1625 прибуло тільки 65 чоловіка; в Черкаському повіті Київської губ. — з 4287 тільки 132; в трьох повітах Харківської губ. з 9204 — тільки 295; в Сумському повіті тої ж губ. — з 5600 прибуло всього 60 чоловіка! Причини такого величезного абсентеїзму по курії дрібних земельних власників, що переносить нашу думку до тих часів англійської історії, коли на вибори прибувало один-два власники і сами себе обирали до парламенту, вже зазначено і оцінено торік: далечінь пункта виборів від селидѣби, брак свідомости, жах перед репресіями урядовими. Але окрім сих причин треба зазначити ще цілу низку й інших, нових, котрих то-

рік не було. В пресі можна зустріти чимало звісток з багатьох губерній, що комісії навмисне обирали для виборів не центральні пункти, а глухі закутки, пізно сповіщали власників про день або й зовсім не сповіщали; наприклад в Сумському повіті з 5600 власників на вибори прибуло тільки 60 через те, що ніхто про вибори не знав. Окрім того виявило ся, що сільська адміністрація, одібравши оповіщення про вибори від земської управи, потаїла їх од виборців. Дехто з прибувших на вибори протестували проти такого незаконного вчинку, але предводитель дворянства не зважав на протест і вибори відбули ся. Вмисне також на той самий день призначали ся вибори уповноважених і од дрібних власників і од волостей для того, щоб позбавить дрібних власників змоги бути на виборах, через се в деяких місцях дрібних власників сього року було втрое-вчетверо менше проти минулого року. В Казанській і Тавричеській губ., де найбільше Татарів, вибори од дрібних власників було призначено на день великого свята мусульманського — байрам і в обох сих губерніях Татари участі у виборах не брали. В нас би не вистачило місця, як би ми заходили ся докладно списувати всі хитрощі і маніпуляції, на які пускала ся адміністрація, щоб задавити голос опозиції на виборах уповноважених від курії дрібних власників. Курія ся була предметом особливої уваги бюрократії через те, що вона вкупі з курією великоземельних власників, реакційність котрої безперечна, повинна була, по думці бюрократії, паралізувати на останній стадії виборів можливу перемогу лівих по курії мійській, залучивши до свого табору частину темного селянства. І треба віддати бюрократії справедливість: заходи її що до сеї курії в значній мірі „увінчались успіхом“ Д. Голубев на сторінках „Товарища,“ подаючи цифри про результати виборів в 27 губ., підрахував, що на 2.637 уповноважених по курії дрібних власників священників і ксьондзів обрано 1490 або 56%. Воно й не дивина: з'їзди дрібних власників для обрання уповноважених часто й густо складали ся здебільшого з духовенства. В самій тільки, наприклад, Мінській губ. їх обрано було 85; в Казанському повіті з 47 прибулих на вибори 34 були священники. Духовенство взагалі мало *privilegia odiosa*: напр., у Валківському повіті дозволено було брати участь у виборах навіть і тим панотцям, що прибули на збір після 12 год., тим часом як иншим того не дозволяли; а в Костянтино-

градському повіті Полтав. губ. за три дні до виборів, як шанси лівих стали відомі, вписано було 186 батюшок. Невважаючи на все „крамола“ проте знайшла способи просочити ся навіть і всій курії: наприклад в повітах: Бахчисарайському, Теодосийському, Акерманському, подекуди навіть у Київщині на виборах дрібних власників пройшло чимало кадетів і лівих.

Вибори по мійській курії раптом і рішуче повернули всю виборчу кампанію в бік побіди опозиції над реакцією. Але результати виборів в сій курії викликали нові репресії: з одного боку почали ся масові арешти уже вибраних людей; відомі факти, коли вибраних дома або ж на вокзалах сочила поліція і зараз же по приїзді арештувала; з другого боку починаеть ся касація виборів: в одному наприклад тільки Тверському повіті касовано вибори в 8 волостях; в Нижегородському — в 9 волостях; відомі факти, коли земські начальники своєю властю касували вибори, як трапило ся, напр., в Гомельському повіті, де селяне обрали за уповноваженого людину з вищою освітою. Нарешті адміністрація почала просто глумити ся над громадянством наприклад в Чернигові губернатор заборонив публікувати реєстри виборців через те, що він, мовляв, не знає, „для какой цѣли печатается просимое объявление и въ какомъ количествѣ“. В Полтаві, що вкрила своє славне імя соромом, проваливши на виборах Короленка, адміністрація ввесь час не давала дозволу впоряжати збори, нарешті дала, але під умовою: не пошувать ніяких політичних питань.

От якими тернистими шляхами довело ся йти народови до виборчих урн підчас виборів до другої Думи. І народ-страдник не тільки йшов до них, а ще й зумів утримати в своїх руках бюлетені з прозвищами кандидатів лівих партій. Бюрократія в нагороду за всю свою реформаторську діяльність, за всі зусилля ледве-ледве збрала кількадесят послів, що ладні підтримувати її політику. Народ же вдруге голосніше й дужче ніж вперве на увесь сьвіт через безмір залізних дверей прокричав присуд свій справедливий над бюрократією і її пануванням. Нові вибори довели, що всі заходи бюрократії не тільки не вбили в народі бажання скинути з своєї шиї ярмо політичної й соціальної неволі, а навпаки ще зміцнили їх.

ЗАКОРДОННИЙ.

За границею.

Розділ церкви від держави у Франції.

Перша між католицькими державами до великої революції, Франція, й після неї стала в суті річи такою самою. Там, на вершинах ума і духа, повставали нові ідеї, кидали ся нові кличі, які підхапував жадно цілий цивілізований сьвіт, але на низинах, над умом і духом сірої маси панувала далі католицька догма і її „слуги“ — чи скоріше пани: духовенство. Ціла країна була покрита сітю духовних конгрегацій, які користуючи ся свободою навчання, позакладали цілий ряд шкіл, у яких виховували в своїм дусі молоді покоління... І так у новочасній, республіканській і демократичній Франції повстала така могутня сила, як католицька церква, сила ворожа й републіці й демократизмови.

Зломити ту силу, знищити ту державу в державі, довести до того, щоб церковну організацію позбавити всякої матеріальної сили і влади, лишаючи їй тільки чисто моральну владу над душами вірних, — се була ціль, до якої йшли всі передові уми республіканської Франції. Але аж до початку XX-го століття ніяке правительство не відважило ся виступити з конкретною програмою для здійснення сеї ціли та спробувати провести сю програму у своїй політиці.

Взяв ся до сього аж кабінет Комба, який обняв правління після кабінету Вальдек-Руссо в 1902 р. і продержав ся аж до початку 1905 р. Програма Комба, яку він поставив для визволення французької республіки від пановання католицької церкви, обнімала: розділ церкви від держави, розділ школи від церкви, знесенє конкордату, знесенє бюджету на духовні потреби і знесенє посольства при Ватикані. Одним словом, Комб дбав про те, щоб для Франції як для держави не існувала ніяка церковна організація, рівноядна організації державній, тільки щоб вірні заспокоювали свої релігійні потреби на основі загально-державних законів.

Діло визволення французької республіки від пановання като-

лицької церкви Комб почав від знесення конгрегацій і конгрегаційних шкіл. За його правління наступило також дипломатичне зірване зносин з Ватиканом.

Коли з початком 1905 р. Комб уступив, кабінет Рувіє, який обняв після нього правління, повів далі почате ним діло. Ми не будемо спиняти ся довго на всіх фазах, які переходила ся справа; зазначимо тільки, що нарешті з кінцем 1905 р. великою більшістю був прийнятий у французькій палаті закон про розділ церкви від держави, вироблений соціалістичним послом Арістідом Бріаном, який разом з провідником французьких соціалістів Жаном Жоресом найбільше потрудив ся, щоб довести діло до кінця.

Кабінетови Клемансо, в якого склад увійшов міністром просвіти й віроісповідань також автор проєкту розділу церкви від держави Бріан, лишила ся тільки задача перевести закон у жите, — задача, признати треба, найтрудніша в цілій справі розділу церкви від держави.

Против закона, прийнятого французьким парламентом, виступила з цілою силою свого божеського авторитету римська курія і по її наказу все католицьке духовенство Франції. Відносини між католицькою церквою й французькою державою були оперті ще від наполеонських часів на конкордаті і римська курія стала на тім, що ті відносини можна змінити тільки на основі обопільної умови. А що з одного боку правительство рішило не признавати церковної організації рівнорядною собі властю, а з другого боку церква на таке становище, в яке клав її згаданий закон про розділ церкви від держави, ніяк не могла згодити ся, то конфлікт між сими двома властями був неминучий.

Щоб довести до своєї ціли, себто до визволення держави з під панованя церкви, а разом з тим лишити повну свободу віруючим в виконуваню своїх релігійних практик, французьке правительство думало покликати до житя конфесійні асоціації. До сих асоціацій мали б перейти всі дотеперішні церковні маєтки, сі асоціації вдержували-б собі духовних, одним словом — основою релігійного житя горожан були-б конфесійні асоціації. Але римська курія на се не згодила ся, виходячи з того становища, що духовенство і церква не можуть бути залежні від своїх вірних. В призначенім законом часі не утворила ся ні одна конфесійна громада і правительство стало перед питанєм, що робити далі.

Правительство бачило, що церква усіма силами веде до того, щоб відіграти роль мучениці, і порішило зробити все можливе, щоб не допустити до того. Коли не утворилися конфесійні громади, які переняли-б на себе церковні будинки і церковний маєток, правительство рішило сконфіскувати церковні будинки і маєтки на власність громад. Але щоб дати вірним змогу виконувати свобідно релігійні обовязки, церковні будинки мали бути віддавані громадами на церковні відправи на правах закона про збори. По французькому закону про збори, про кожні публичні збори треба дати знати наперед властям. Отже Бріан зробив для церковних відправ таку уступку, щоб про церковні відправи доносити властям тільки раз у рік, а опісля тільки взагалі раз на завше.

Римська курія, очевидно, й на се не згодила ся. Тоді Бріан, щоб усе таки дати змогу відправляти богослуження на основі загально-державних законів, змінює цілий закон про збори в тім напрямі, що публичні збори можна скликати без попередного повідомлення властей. Сей закон ухвалює парламент і таким чином завдяки церковній політиці правительства Франція дістала повну свободу зборів.

Але римська курія все таки стояла при своїм. В кінці з'їзд єпископів, який відбув ся з початком сього року, ухвалює за згодою папи, що богослуження можуть відбувати ся тільки тоді, коли між церковною і світською властю буде заключений контракт, на підставі якого церковні будинки будуть віддані для богослужень. На таке поставлене питання правительство в принципі згодило ся й якийсь час уже здавало ся, що таким шляхом дійде до щасливого кінця в справі розділу церкви від держави. Питане було тільки про юридичну формулу того контракту. Над сею формулою почали вже були наради префект Сени і архієпископ Парижа. З сього приводу правительство мусіло перебути велику дебат у про церковну політику, дебат у, з приводу якого сподівали ся навіть парламентарної кризи. Але під час дебат у кабінет здобув побіду: велика більшість палати послів схвалила його церковну політику.

Одначе на формулу контракту, пропоновану Бріаном, церква не згодила ся. Церква стала на тому, щоб такий контракт був уложений обовязково у всіх громадах рівночасно і щоб у контракті була признана церковна єрархія, а саме, щоб на

місце пароха, з яким уложено контракт, без відновлення контракту вступав кожний інший духовний, якого єпископ замінує парохом. На се, очевидно, правительство не могло згодити ся. Воно не могло обмежити свободи громад в укладаню контрактів і не могло признати церковної єрархії. Через те й розбили ся переговори між префектом Сени і архієпископом Парижа.

На сїм поки-що й стала справа розділу церкви від держави. Завдяки впертости церкви остаточне полагоджене сього питання безперечно припізнить ся, але з другого боку можна бути певним, що правительство знайде щасливий вихід з того положення.

Цілою своєю політикою в справі розділу церкви від держави французьке правительство дало наглядний доказ, що воно має на щїли тільки визволене французьких громадян з під панованя церкви, зовсім не думаючи насилувати совість або робити які-небудь перешкоди свобідному виконуваню релігійних практик. І ціла боротьба, яку веде церква, се боротьба не за свободу совісти, свободу віри, тільки боротьба за вдержане тих привілеїв, якими доси користувала ся церква. Вона не вдоволяєть ся моральним панованем над душами своїх вірних, — ні, вона хоче матеріяльного панованя, матеріяльної сили і власти і тільки для того веде таку завзяту боротьбу против розділу церкви від держави.

ВІД РЕДАКЦІЇ.

З IV книжки будуть друкувати ся огляди українського житя д. С. Єфремова (З житя і письменства). З V кн. зачнеть ся друкувати повість Ів. Франка і статі проф. Грушевського з економічної історії України.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільольогії й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік XVI, 1907. Кн. I. Т. LXXV.

Зміст: 1) М и х. Г р у ш е в с ь к и й, Памяти Никандра Молчановського. Ст. 5 — 13. — Подавши декілька коротких біографічних заміток про пок. Никандра Молчановського, проф. Грушевський переводить оцінку його наукової роботи на полі української історіографії, починаючи від перших років університетських студій покійника аж до останньої хвилі його життя. „Будчи і в науці істориком - економістом і економістом - істориком, каже автор, він лучив інтереси до української історії з інтересами до сучасного економічного, суспільного й національного життя України. Подолянин з роду, він особливо інтересувався минулістю й сучасністю України західньої“ (ст. 9). „Національні й культурні відносини Галичини, органічно звязані з аналогічними відносинами правобічної України, інтересували його дуже живо: він розумів їх, чув свою моральну близькість з тою культурною й національною стихією, з суспільно-політичною й національною боротьбою Галичини, і горячо співчував культурним і політичним змаганням тутешньої української народности. Живо інтересувався науковим рухом, який розвинувся з 1890-х років в Наук. Товаристві ім. Ш., в своїх оглядах його видань неустанно вказував на потребу наукової роботи на українській мові і був zarazом представником ідеї тісного зближення з культурним і науковим життям Галичини“. Стаття написана горяче, перенята великим співчуттям до покійника та гірким жалем на ті обставини, які звихнули наукове життя на Україні в останніх десятиліттях, і кінчить ся горячою апострофою до сучасної молодіжи, молодих adeptів науки. 2) Др. І в а н Ф р а н к о, Студії над українськими народніми піснями. Ст. 14 — 84 (далі буде). — Сею розвідкою, якої надруковано тут тільки початок, підняв ся др. Ів. Франко нової великої праці — подати монографічне оброблення чи то поодиноких пісень, чи більших їх груп, яке, опираючись на правила новійшої історичної та літературної критики, перебрало би текст за текстом, варіант за варіантом, віднайшло й усталило їх взаємний звязок, вяснило ріжниці та розгалуження редакцій і дозволило повязати ті пісні скільки можна з певними територіями нашої країни, з певними історичними традиціями, з культурною й політичною еволюцією нашого народу. Правда, наукові студії над українськими народніми піснями робили ся ріжними авторами й дотепер (др. Франко подає на вступі їх бібліографічно-критичний огляд), одначе вони не все стоять на висоті сучасної науки. Найліпші з них, ви-

дання Антоновича й Драгоманова, переважно займають ся піснями, як історичними пам'ятками, не вдаючи ся глибше в критику їх тексту. Не вдаючи ся в загальні міркування ані системи, автор бере текст за текстом опублікованих пісень, або перехованих в рукописах, переводить над ними детальні студії, розширюючи в міру потреби дослід на сусідні краї, притягає до порівняння матеріял прозовий, старі друки, взагалі все, що може причинити ся до як найповнішого зрозуміння даної пісні. На перший раз подає д. Франко 6 таких порівняно-критичних монографійок: I. Штефан воевода, II. Іван і Маряна, III. Батько продає дочку Турчинови, IV. Брат продає сестру Турчинови, V. Турчин купує сестру-полонянку, VI. Теща в полоні у зятя. — 3) Олександр Грушевський, По катастрофі 1708. — Конфіскація земель у Мазепинців. Ст. 85—95. — Автор характеризує політику російського уряду по переході гетьмана Мазепи до Шведів, яка виявила ся між иньш. в загальній конфіскації земель у т. зв. Мазепинців, себ то прихильників Мазепи і в роздаванні сих поконфіскованих земель на Україні московським й иньшим зайдам, з виразною метою — ввести своїх людей в місцеву українську адміністрацію та утворити серед українського землеволідіння бюрократично-російське, яке було б на завсіді підпорою царського уряду в його ближших і дальших цілях. — 4) Др. Василь Щурат, Увільнення злочинця дівчиною в Бродях 1727 р. Ст. 96—103. — У згаданій статі подав др. В. Щурат інтересний документ з актових книг галицького міста Бродів 1727 р., що дуже релефно ілюструє звичай народній звичай увільнення дівчиною засудженого на смерть, та упадок сього звичаю, коли польське право перестало його признавати. Все-ж таки був він на Волині ще в першій половині XVIII ст. дуже популярним, коли ізза нього прийшло було в Бродях поміж народом і репрезентацією властей до досить навіть острого конфлікту, який мало що не довів до розруху з закраскою національного бунту. Ніякий з оголошених доси документів не кидав на той правний звичай так багато світла, як брідський. — 5) Др. Володимир Перетц, Кияне в світлі єзуїтських донесень. Ст. 104—116. — На підставі нововиданої петербурською Археографічною Комісією єзуїтської кореспонденції про Росію кінця XVII і початку XVIII ст. (Письма и донесенія іезуитовъ о Россіи конца XVII и начала XVIII вв.) автор характеризує єзуїтських учених, суперників Киян, що переселили ся були в тім часі до Москви і розвивали там живу педагогічну і літературну діяльність. З єзуїтських листів виходить, що відносини між Киянами і згаданими католицькими теологами були теплі і прихильні і вони знаходили в собі взаємно ту сферу, де могла відітхнути душа Європейця, що стужила ся в напів варварському краю за європейськими людьми, за європейським способом веденя розмови, спорів й ин. — 6) Miscellanea. Ст. 117—130 а) Лист Мазе-

пи до гетьмана коронного Гієр. Любомірського з 1703 р., подав Федір Голійчук; б) Причинок до історії останніх днів панщини в Галичині, подав Ів. Кривецький; в) З кореспонденції Миколи Устияновича, подав Мих. Мочульський. — 7) Наукова хроніка: Новіші праці по історії вел. кн. Литовського в XV віці, нап. Б. Бучинський ст. 131—166. — Тут подано критичний розбір і оцінку нових праць по історії Литви XV ст. Б. Барвінського, Копистянського, Прохаски й Папé. — 8) Бібліографія (рецензії й справоздання) ст. 167—213 — де обговорено 18 (з „науковою хронікою“ 25) українських, російських, німецьких і польських наукових праць з української й славянської історії, літератури, фільольогії, етнографії й ин. Вкінці — 9) — Показчик до тт. LXIX—LXXIV, ст. 214—235. — 10) — зміст тт. I—LXXIV Записок (по німецьки), ст. 236—247).

І. Кривецький.

Часопись правнича і економічна. Правничі і економічні розвідки історично-філософичної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Редактор др. Станіслав Дністряньський. Рік. VI, том IX. У Львові 1906.

Отсей новий том органа правничої комісії при Науковім Тов. ім. Шевченка містить крім цікавих випадків „Із судової практики“ та оцінок кількох нових книжок три більші розвідки, а власне В. Панейка про трести, Миколи Бодруга Про заклади позбування і Правника Реформа виборчого права в Австрії. Статя д. Панейка знайомить нас із тою формою спілок великих капіталістів, що здобула собі певну славу пробами — захопити всю продукцію в якійсь одній чи кількох галузях промислу і регулювати, зглядно підвисшати ціни по своїй уподобі. Се була причина, за для якої американське правительство було змушене виступати против деяких трестів.

Простора статя д. Правника про виборчу реформу в Австрії не зовсім вірно вбачає значіне виборчої реформи лише в національнім огляді; трохи чи не важнійше її значіне для зміни духа й напряду соціального законодавства. Автор говорить загалом про репрезентаційну систему та її ріжні форми, а потім переглядає ріжні форми народної репрезентації в Австрії від XVIII в. до остатньої, недавно ухваленої.

І. Франко.

О. Олесь. З журбою радість обнялась. Поезії т. I Спб. 1907. Ціна 1 р. 50 коп.

Весною дише від сих віршів. Виступає молода сила, в якій уже тепер можна повитати майстра віршової форми і легких, граціозних пісень. Майже кождий його віршик так і просить ся під ноти, має в собі мелюдію.

Болить душа моя, болить,
Пекучий біль її проймає...

А день за днем пливе, біжить,
 А там і смерть страшна чекає.
 Я жив... а що кому зробив?
 Куди я дів чуття і думи?
 Коли й чие життя зогрів?
 Кого на світ я вивів з стуми?
 Бажав я тільки і співав
 Про ніч землі, про сяйво неба,
 І в люде пісню посилав
 За мене здійснити, що треба.

Крихітку пошліфованя не вадилоб, щоб не пускати такі мельодійні звороти, як „вивів з стуми“ і такі банальні звороти, як остатній у сьому віршику. Та се не часто трапляється; звичайно віршики бездоганні що до форми, звінки як акорди і закруглені артистично. Се моментальні настрої, радощі й жалі молоді душі, переривані картинками сучасної російської боротьби, трактованими так само загально, як і поетичні картини природи.

Вони — обідрані, розбуті,
 Бліді, голодні і німі,
 В кайдани, в сталь міцну закуті,
 В кривавих ранах і ярмі, —
 Сьогодні більше не раби:
 Лунають гасла боротьби!

Ще вчора йшли вони за ґрати,
 Терпіли мовчки глум катів,
 Ще вчора їх могли топтати
 І сікти дротом батогів —
 Раби — сьогодні не раби:
 Блестять знамена боротьби!

Вони — гроза, вони — герої,
 Їх гнів героями зробив,
 І верх за ними буде в бої —
 Сам Бог попереду рабів.
 Ти чуєш грім? грімлять раби:
 „За нами поспіх боротьби“.

Є в тім крихітка живого вражіння, але заснована фразою, шаблоном, якого воліло б не бути. Здається, живі вражіння у автора повинні б бути сильніші, рисувати ся плястичнійше. Він дуже гарно характеризує свою поезію віршиком:

Як зграя радісна пташок,
 Легкі і сніжно білі
 Пісні мої під небом десь
 Літали і дзвеніли

І з неба кликали вони
 До братства, до любови...
 Та час проносячись бризнув
 На їхні крила крові.

Не більше кількох крапельок, для декорації й ефекту. Най-
 любійші його мрії — природа і люба дівчина.

Вір мені, сестро, в натурі одній
 Певнее жерело втіхи,
 В вічній, нетлінній, по вік молодій
 Щастя і покій і ліки.

Наш автор висловляє свою любов при помочи контрастів
 у настрою природи:

Цілий день ти нудилась в кімнаті своїй,
 Цілий день і країна нудилась:
 З чорних хмар розмивали ся струмні по їй,
 З чорних вій моїх сльози котились.

А ти вийшла — і стало ся чудо якесь:
 Та земля затремтіла, засьяла,
 Солов'ї засміялись, заплакали десь,
 І душа моя арфсю стала.

В иншім місці автор на камені над морем співає морю, а потім

Проспівав я пісню морю,
 Ліг на камінь і лежу...
 Ніби пісня ллеть ся море,
 Ніби рими хвилі бють.

Гарно! А он знов:

Дві хмароньки зустріли ся
 У досвіта колись,
 Зустріли ся, спинили ся,
 За рученьки взялись.
 Хотілось їм зостати ся,
 У місті бути вік,
 А вітер злий сьміяв ся вже
 Десь з боку біля їх.
 І стали тихо плакати
 Дві хмароньки ясні,
 І сльози їхні падали
 Сріблясті і рясні.
 А трави в свої рученьки
 Ловили радо їх
 І гралась ніби в кремнях
 Сльозами хмарок тих.

Можна тут бачити вплив Лермонтова, алегорію, чи симбо-
 ліку — автору про се байдуже. Він сьміло може сказати про
 себе з німецьким співаком:

Ich singe wie der Vogel singt.
 Зрада милої навіває на нього сум і романтичну думку:
 Зрадила та, що любила,
 Зрадила мила мені!
 Пусто у серці без неї,
 Сумно, як в темній труні.
 Падає листя з берези,
 Капають роси з гилля...
 Сам би я плакав, та сльози
 Всі уже виплакав я.
 Падає листя з берези,
 Все навкруги уміра.
 Ніби і в серці у мене
 Вогник життя догара.
 Впасти б на землю і спати
 Сотні і тисячі зім,
 Думать про милу зрадливу,
 Марить минулим усім.

Один із найкращих віршів присвячує „срібній хвилі“, що при місяці гуляє по озері і дурить та наповняє жалем ясені, лози, квіти та вітер, що закохані в неї, а вона тільки шуткує з ними. Радісним упоєнем життя дише пісня „Чари ночі“:

Сьміють ся, плачуть солов'ї
 І бють піснями в груди:
 Цілуй, цілуй, цілуй її!
 Знов молодість не буде.
 Ти не дивись, що буде там,
 Чи забуття, чи зрада!
 Весна іде назустріч вам,
 Весна в сейчас вам рада.
 Як іскра ще в тобі горить
 І згаснути не вспіла —
 Гори! Життя єдина мить,
 Для смерти ж вічність ціла.

Досить тих зразків Олесьового співання. Гарне воно і со-
 лодке, як справді соловейкове цвирінкане. Автор вправді в од-
 ній вірші жалується: „на що думки мене спалюють, мучуть?“
 але в отьому томі думок він не показав ніяких. Може будуть
 у другім. А не будуть, то й то не біда, з соловейка досить його
 співу.

І. Франко.

„Січовий орел“. Історична драма у 5 діях. Г. В. Доброскок.
 Катеринодар. 1906 р. Ціна 20 коп.

Український театр мандрував вельми важким, тернистим
 шляхом, доки здобув права на існування і на шанобу; через
 особисті умови, як і українська література, він мусів шукати

змісту в життю народа, в його історії. Перші драматурги наші спинилися на самих родинних відносинах, ледве торкаючись інших сфер життя. Бідні на ідею, та й з артистичного боку, українські драматичні твори складалися з танків, пісень, мельодраматичних ефектів та шабьонових типів, — ні значних порухів душі, ні умілої аналізи, ні художницького смаку в них не побачите. Але відколю талантовитий драматург Карпенко-Карий своїми безсмертними зразками справжньої серйозної комедії та драми поставив на потрібну височінь драматичню умілість і дав їй новий зміст, почалося виховання української театральної публіки: її вже не задовольняє ярмарковий „балаган“, і замість гопака вона зацікавлюється громадянсько-економічними темами. На жаль і українська література і українська умілість розвивалися в таких умовах, що зовсім перешкоджали безпосередньому впливові її на маси. Наслідком був той факт, що значній частині української публіки бракує національного виховання і національного художницького смаку. Для таких „жерців умілости“ написана мабуть і драма д. Доброскока, що тішиться значним успіхом у Катеринодарі. Се було б небажаним в інтересі д. Доброскока, бо все ж він людина не без божої іскри, а писання шабьонових драм — шлях непевний.

„Січовий орел“ — твір, яких багато, до того ще й історичний, бо для писання історичних драм не треба бачити ні психологічної аналізи, ні типічних дієвих осіб, — зміст їх завжди однаковий: лицарство, горілка, гопак, співи, знов горілка і кров, знов гопак. Автор „Січового орла“ як найкраще скористувався з цих дійсних прикмет історичної драми: ви не знайдете в його творі жадної типічної особи, не побачите єдиності дії, навіть драми не відшукаєте, бо не є ж справді драмою випадкова смерть кількох чоловіків, — за те в „Січовому орлі“ 15 разів співають, 6 разів танцюють (раз навіть перед смертю), двічі з рушниць стріляють, 6 разів витягають шаблі, наміряючись битись, двічі справді б'ються, одного убивають на герці, другого забивають кіями, третій сам карає себе смертю. Сього досить, щоб публіка нагороджувала автора оплесками. Отже не треба б було брати таких дешевих ефектів, та більше звернути уваги на психіку героїв, змалювавши їх якимось дотепніше, а то січовий орел скидається більше на якусь ворону, а інші дієві особи нагадують манекіни. Вони не живуть, вони тільки грають ролю на театральному помості, ще й грають зовсім не здатно, бо перед нами не типічні якісь Запорожці, а „люди нежданного образу мислей і внезапного поведіння“, мовляв по московському. Гордій, Андрій, Колот, Гарагуля, Рева, Гаранжа, — що вони, коли не „звук пустой“, бліді тіні без усякого вигляду? Лихі вони, чи добрі, лицарі, чи якась нікчема, не вгадаєте. За Сірка й казати нема чого: по волі автора він являється лише для того, що не може-ж бути історична драма без історичних осіб.

Прочитавши „Січового орла“ хочеть ся поспитати: де-ж тут драма? Коли вже отаман Очерет, головна фігура, — орел, та ще й січовий, він повинен відчинити нам свою велику душу, показати її муки, захопити ними глядачів, а він ховаєть ся з своєю провиню зовсім не по орлячому і нарешті карає себе смертю. В усьому тому остільки драми, скільки психології в хірургічній лікарні, де пораненому відтинають палець, а він голосить що є духу. Краще було-б, аби автор не розбавляв водою свого твору, не розтягав його на 5 дій, а написав би невеличкий малюнок, що мав би не таке гучне назвисько. Та ще треба частійше заглядати до української граматики, щоб не робити таких помилок мало не на кожній сторінці, як от: приятелей, тият, душей одніей, мислю лукавой, бришу, стріленні і рубленні, наказуйти, розвирни, миннали, і т. д.

II. *Капельгородський.*

Т. Г. Шевченко. *Кобзарь. ВЪ переводѣ русскихъ писателей.* Радакція Ив. Ал. Бѣлоусова. Изданіе второе, значительно дополненное и исправленное. Съ портретомъ и биографіей, составленной Ив. Ал. Бѣлоусовымъ. С.-Петербургъ, 1906, 1 — XXVII, 1 — 362, in 8°. Изданіе товарищества „Знаніе“.

Мало не рівночасно з виходом першого повного в Росії „Кобзаря“ вийшов і „перелицьований“ на мову російську. Працювало над ним багато літ багато великих і малих поетів російських, славно-звісних і „невѣдомыхъ міру“... Очевидно російські поети і віршомози певні в тому, що з „хахлом“ церемонії не великі: що не стули, то все буде гарно; як не перекути оригінал „малоросійскаго нарѣчя“, то на „языкъ“ воно буде краще. Особливий нахил до „лицювання“ Шевченка має д. Ів. Белоусов, який вже багато літ мордує українського великого поета і ніяк не хоче вгамувати ся... А що з того виходить, то нехай читачі самі бачать (подаю приклади, які попались мені на очі, і застерігаю, що проглянув не більш третини книжки):

„Грянетъ“ „Грицу“ (!) да „Веснянку“, „Захотали зубоскалки“ (нехрещені), „пѣвень“, „пѣтель“, „дума змѣемъ вьется“ (як гадюка, а не змій). В „Катерині“: — сусіди плещуть на „Катерину“ та на її матір:

У тебя красotka дочка
И не одиночка:
Няньчить, холить у запечка (?)
Москаля сыночка.
Чернобровымъ завелася...
Вместь, звать, цъшили!..

Хотів би я знати, що уявляють собі читачі про відносини москаля до матері Катерини... І певно, нікому з них (хто не знає українського оригіналу) не спаде на думку, що се має значити:
Мабуть, сама вчила...

„Катерина“, прогнана з дому, іде в Московщину „въ свиткѣ худенькой, въ заплахахъ, въ лаптяхъ и съ клюкою“. Ну, чим не малюнок!

А онъ будто и не видитъ —
 Все коня торопить.
 „Посмотри — ужъ я не плачу“,
 Катерина *вѣритъ*.

А се чим не поезія! Я вже не кажу про те, що „ученый людъ поправитъ солнца не боятся“. Чи не про гамбургського Німця тут мова, що робив з дуже паскудного матеріялу місяць? Шукаю відповіді в оригіналі, але там стоїть: „сонце навіть гудять“. Перекручено властиві імена: Пулацкаго, „Вильшаны“, Смоляншина (скрізь так), Боровики; „гомоніла“ — скрізь „бушевала“; „бушевала Украина“, „козацтво гуляе, байрак гомонить“ — перекладено: „вольныхъ запорожцевъ бушуеъть потокъ“... „Даже жены съ рычагами ушли въ гайдамаки“... „Нашли ямы раскопали“ — так ніби то „льох“ — все одно, що яма. „За Вкраїну його замучили колись“ — перекладено „Онъ за Украину на чужбину когда-то загнанъ былъ враждой“; „Не в Україні поховаютъ“ — „не въ Украинѣ *схоронюсь*“ (?!); „сподівані“ — „удалые“ (?!), „марно“ — „пышно“, „безталанний“ — „родный“, „позички ззіли“ — „стужей захватило“, „як сам здоров знаеш“ — „всѣ тебя тамъ знаютъ“ та таке інше. На прикінці подам ще один зразок з поезій редактора збірника, д. Белоусова:

ОРИГИНАЛ.

А поки те да се, да оне
 Ходімо просто — навпростець
 До Ескулапа на ралець:
 Чи не одурить він Харона
 І Парку-прялку?.. — І тоді,
 Поки б химерив мудрий дід,
 Творили б, лежа, епопею —
 Парили б скрізь по-над землею,
 Та все б гексаметри плели,
 Та на горіще б однесли
 Мишам на снідання... А потім
 Співали б прозу — та по нотам,
 А не як небудь...

Се вже гірше як „куча прози“!.. Та папір усячину терпить. Але чи стане терпцю тому читачеві, що, на лихо, знає справжнього Шевченка?

Біографію Шевченка подано з фактичними помилками.

В. Доманицький.

Stanisław Tokarski, Na wzburzonej fali. Powieść współczesna. Lwów 1907, 8°, 202 стор.

ПЕРЕКЛАД.

А пока и *то и се*, —
 Просто къ доктору пойдёмъ
 Польчиться; — дань ему,
 Другъ мой милый, отнесемъ.
 Можеть онъ обманеть Парку
 И Харона — старика,
 И съ *лькарствами* своими
 Старый возится пока, —
 Будеть время позаняться
 И стихами снова (!) нам, —
 Напишам бъ кучу прозы (*sic!*)
 На съѣденіе мышамъ.

Звичайно не читаю галицько-польської белетристики „на біжучі теми“, поучений сумним досвідом минулих літ, коли я не раз мусів читати й обговорювати її. Та сими днями вхопила мене в очи книжечка виставлена в польській книгарні з сензаційною реклямою на обложці: *Senzacyjna nowość! Powieść aktualna osnuta na tle stosunków rolnych we wschodniej Galicyi i agitacyi za reformą wyborów.* Що робити, купив я книжку за 3 корони і прочитав за 3 години. Ну, тай книжка! Подумайте собі автора, що пише своє оповідане „на тлі рільничих страйків“ і не має ані найменшого поняття про ті страйки, їх характер і причини, не знає життя ані селян ані панів, але скомпонувавши собі з панів ангелів малює селян чортами. Про примітивність і наївність того малюнка українському читачеві не можу дати ніякого поняття — у нас нема такого дрантвого та бездарного твору, що міг би служити скалею до порівняння. Зрештою п. Токарський навіть не пробує заглянути не то в душу, а хоч би лише в хати тих селян, не портретує ані одного з них крім зовсім виідеалізованого Шимка, ніби то парубчака, якого панич із двора виратував від смерті, потім возив із собою по сьвіті і який за те палає безмежною любовю до панів. Зрештою характеристику селян заступають глупі тіради взяті з польських щоденних газет про здичине, *rozwydrzenie* та гайдамацькі пориви того люду, про його лінивство, грубість та безхарактерність, яка зрештою при кінці оповідання переходить у прекрасну гармонію. Рільничі страйки в східній Галичині на думку автора були впливом лінивства, а агітація за загальним виборчим правом—дикою претензією темної і грубої маси. Усі глупі екскурси переплетені не менше плиткими і брехливими фразами про „*miłość ojczystej ziemi*“. І се пише не якийсь приватний ідіот, а ц. к. шкільний інспектор!

Ніколи я й не думав, аби польська сучасна повість „на біжучі теми“ могла так низько впасти. Цікаво, що в однім місці, вичислюючи кількох селян по імені, автор дає їм самі польські імена і прозвища (ст. 46 і 47), не вживані Русинами, але потім говорячи загально про селян видає їх за Русинів. Се лиш один доказ повної нетямучості автора в тих кругах, про які взяв ся писати, та сліпої, безпричинової, з газет виссаної ненависти його до сільського люду.

І. Франко.

Л. Піменова. „*Автономія і цілість держави*“. Переклав Олекса Коваленко. Видавництво „Ранок“. 1907, ц. 3 к.

Брошура ся зявила са на російській мові з очевидною метою широкої популярізації в народніх масах того питання, яке в ній трактується. Недавнечко з'явив ся у продажу і український переклад її. Які ж основні питання висуває д-ка Піменова у своїй брошурі? Вона дуже заклопотана тим: які найбільш відповідні обставини можуть сприяти патріотизмові? І як найкраще можна досягнути дежавну могутність у царстві, що складається з „корінної“, державної народности та народностей підбитих?

Припускаючи таке нещастє, що хтось звоував би „руський народ“, який зараз являєть ся державним, авторка каже: „Ніколи і ні в якому разі ми не повинні були б забувати, що ми руські“. Сей обовязок авторка дозволяє плекати і націям упокореним. Таким чином захованне та плеканне власної національності се са ма ціль. Авторка вважає цілі народи ворожими один другому: японець виходить ворогом „руського“, пригнічена нація трактуєть ся, як „підбитий ворог“, і головний зміст національних суперечок вбачаєть ся в тому, що „покорений ворог“ намагаєть ся „помстити ся над переможцем та пошкодити державі“ (стор. 6).

Але д-ка Піменова вважає несправедливим, щоб державний уряд народа-переможця вимагав від „прилучених силою громадян такоїж слухняности і вірности, як і від своїх коріних мешканців“. Про підбитий народ вона цілком вірно гадає, що він „не може ж зразу змінити ся“. Авторка певна, що покорений народ повинен служити державі, що покорила його, а тільки „живосилом... не можна примусити служити собі вірою й правдою“. І от вся увага авторки скупчуєть ся на тому, як упокоривши собі якусь країну, держава могла б мешканців тієї країни із ворогів переробити на слухняних та вірних своїх друзів. На те має служити даруванне покореним автономії.

Що таке автономія, у чому її істота, д-ка Піменова сього власне ніяк не з'ясовує (згадуєть ся тільки між иньшим, що автономія се ніби-то „широке самоурядованне“). „Зібранне, — каже вона, — виборних людей, що зветь ся сеймом, радою, чи думою... обмірковує усі місцеві справи“... Які то повинні бути місцеві справи, про се тут не згадуєть ся. Далі говорить ся про те, що сейм „видає обовязкові постанови, які мають силу закона“... Тільки межі того законодавства зазначає центральний уряд.

Далі (на стор. 11) розповідаєть ся уже про те, що в автономних країнах місцеві потреби будуть задоволені „місцевими законами, виданими місцевим же законодатним зібраннем“... У дальшому розвою думок д-ки Піменової домінуюче місце займають пильні докази того, що автономія ні в якому разі не може пошкодити цілости держави: „боятись автономії нема чого“, навпаки вона примусить „чужі народи“ „підтримувати єдність і могутність держави“ (стор. 16).

Цілковиту безпечність автономії авторка доводить прикладом Швейцарії та Північно-Американських Сполучених Держав.

„Повна самостійність кантонів, — каже вона, — їх автономія не загрожує жадною небезпекою цілости Швейцарської держави... Другий приклад того, що автономія ніяк не шкодить єдности навіть величезної держави, ми бачимо на Сполучених Державах Північної Америки. Про Американців ніхто не може сказати, що в них нема патріотизму“... І далі се доводить ся прикладами блискучих побід Американців над Еспанцями.

З юридичного визначення федерації ми знаємо, що се вільний договір „окремих держав“ проміж собою, які поступаючи ся де-якими своїми правами визначають певні межі для законодавства спільного центрального уряду. У всіх же інших сферах державного і громадянського життя, які не відмежовані для центрального уряду, кожна „окрема держава“ кермується своїми власними незалежними законами. Тим часом істота автономії містить ся у тому, що центральний уряд сам визначає для окремих країн, у яких межах вони мають право видавати свої закони. Межі ці можуть бути поширені чи звужені з волі центрального уряду. Таким чином між автономією і федерацією велика різниця; у д. Піменової ж вони перемішані до купи з самовладанням.

В. Великий.

Протоколи Объединительнаго Съезда Россійской Соціально-демократической Рабочей Партіи, состоявшася въ Стокгольмѣ, въ 1906 году. Москва. 1907. Ціна 1 р. 25 к.

Стокгольмський „об'єдінительний“ з'їзд Р. С.-Д. Р. П. зібрав ся в дуже поважний для пролетаріату і для Росії час. Конфлікт між народом і бюрократією дійшов до свого найвишого розвитку. Коли до того часу де-не-де ще знаходили ся оптимісти, що вірили у можливість „полюбовного“ розв'язання сього конфлікту, то в ті часи, коли відбувався з'їзд, таких оптимістів уже не було. Прокинулись навіть самі темні та забиті елементи країни — селяне. Уся Росія — „от хладных финских скал до пламенной Колхиды“ — була зворушена до самих глибин. І видно було, що вона не заспокоїть ся, доки не будуть розв'язані усі найбільш пекучі питання: аграрне, політично-правне, національне і інші подібні.

Російський пролетаріат, який до того часу йшов на чолі визвольного руху, мусів і тепер дати певну конкретну відповідь на усі питання, висунуті життєм на авансцену історичного моменту. Мусів — бо інакше міг опинитись не на чолі, а в хвості руху.

Та політичний проводир російського пролетаріату, його авангард — Р. С.-Д. Р. П. — не стояв на висоті свого призначіння. Боротьба клясова, боротьба з спорохнілими формами державного ладу, концентрація та організація пролетаріату — ці звичайні завдання усякої пролетарської партії—серед Р. С.-Д. Р. П. уступили місце ріжним чварам та гризні між двома фракціями, на які розколотась партія—„большевиками“ та „меньшевиками“. Звичайно, ці чвари не сприяли зміцненню партії, а навпаки з кожним днем усе більш і більш хитали її престиж у пролетарських масах.

І от Стокгольмський з'їзд партії повинен був дати конкретну відповідь на найбільш пекучі питання історичного моменту— з одного боку, і зробити край тій фракційній боротьбі, яка вже третій рік роздирає партію — з другого.

Як же з'їзд виконав сі обидва завдання? Звертаючись до „Протоколів“, ми бачимо, що на превеликий жаль з'їзд в значній мірі не зробив того, що міг і повинен був зробити. Розміри нашої замітки не дають нам змоги докладніше спинитись на тих пунктах „порядку денного“, які на нашу думку лишилися не цілком розв'язаними. Як на приклад можемо вказати на аграрну програму, ухвалену з'їздом, та на відносини з'їзду до національного питання взагалі і до національних організацій пролетаріату зокрема. Що до першого, то від ясного, консеквентного в цілому і в частинах проєкту Маслова (муніципалізація), в резолюції ухвалені з'їздом лишилися одні „рожки да ножки“, до такої міри усякі „поправки“ та „поправки до поправок“ змінили його фізіономію і зміст. Що ж до національного питання, то тут справа стоїть іще гірше. Не вважаючи навіть на приклад західно-європейських пролетарських партій (австрійської та архі-ортодоксальної німецької) з'їзд не знайшов в собі стільки сили та здорового політичного розуміння, щоб радикально і на віки розірвати з „позицією мертвої точки“, на яку партія стала що до національного питання на II з'їзді (1903 р.). Правда, в інтересах з'єднання з національними організаціями (С.-Д. П. і Л., Л. С.-Д. Р. П. та Бундом) з'їзд зробив їм де-які уступки. Але усі отсі уступки носять характер чогось незакінченого, неконсеквентного, недоговореного: у кожному пункті умов з національними організаціями так і видно бажання — кажучи словами Щедріна — „и правосудіе получить, и водки напиток ся“...

Нарешті звертаючись до головної мети, яку мав з'їзд: ліквідація фракційної колотнечі, — ми бачимо, що і ся мета лишилась неосягнутою. Після з'їзду розпочалась в партії така, прямо таки ганебна фракційна боротьба, якої Р. С.-Д. Р. П. не зазнала навіть в часи окремого існування обох фракцій. І досить пригадати події останніх днів — хоч би конфлікт на петербурській конференції, — щоб переконатися, що роля з'їзда в справі дійсного з'єднання обох фракцій нічого не варта. З'їзд не дав того, чого від нього сподівалися. Але все ж таки не треба зменьшувати його значіння. Не треба забувати, що завдяки Стокгольмському з'їздові соціалдемократія в Росії зробила значний крок наперед. Досить взяти на увагу одно з'єднане російських соціальних демократів з трьома найбільш видатними соціалдемократичними національними організаціями — С.-Д. П. і Л., Л. С.-Д. Р. П. та Бундом.

Що до самих „Протоколів“, то вони видані досить гарно; шкода тільки, що ціна — 1 р. 25 к. — занадто висока, і через те найбільш зацікавлені у сій справі — робітники — не матимуть змоги купувати їх.

М. Гехтер.

Книжки надіслані до редакції.

Мих. Грушевський. Памяти Никандра Молчановського. (Відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, т. LXXV). У Львові, 1907. Ст. 9, 8⁰.

Др. Василь Щурат, Увільнення злочинця дівчиною в Бродях 1727 р. (Відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, т. LXXV). У Львові, 1907. Ст. 8, 8⁰.

Др. Володимир Перетц, Кияне в світлі єзуїтських донесень. (Відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, т. LXXV). У Львові, 1907. Ст. 13, 8⁰.

Календарь Просвіти. Рік перший. 1907. (Товариство „Просвіта“ у Києві. Ч. 4). Київ, 1906. Ст. 176, мал. 8⁰. Ціна 15 коп.

Український календарь „Рідний Край“ на 1907 рік. (Видання часопису „Рідний Край“). Полтава, 1907 р. Ст. 132, 8⁰. Ціна 15 коп.

Е. Тимченко. Українська граматики. Часть I. У Києві, 1907. Ст. 179. Ціна 60 коп.

Українські казки для дітей. Упорядкував Б. Грінченко. З малюнками. (Бібліотека „Молодість“, т. II). У Києві, 1907. Ст. 272, 8⁰. Ціна 65 коп.

Борис Грінченко. На распутті. Повість. (Видання друге). У Києві, 1907. Ст. 292, 8⁰. Ціна 75 коп.

Борис Грінченко. Перед широким світом. У Києві, 1907. Ст. 320, 8⁰. Ціна 1 карб.

Т. Хуторний. Читанка. Перша книжка після граматики, з малюнками. Видання друге. (Видавництво Є. Череповського). У Києві, 1907. Ст. 140, 8⁰. Ціна 35 коп.

Звідомлення Товариства „Просвіта“ у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. У Києві, 1907. Ст. 74, 16⁰.

Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815 — 1906 р.). Зібрав і впорядкував М. Комаров. Одеса, 1906. Ст. VI+232, 8⁰. Ціна 1:20 руб.

Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. (Руська письменність IV). Видане товариства „Просвіти“. У Львові, 1906. Ст. 493+2 нен., ціна 1 кор. — гарн. опр. 1:50 кор.

М. Kociubyński. W pętach szatana. Tłómaczył N. M. Brody, 1906. Nakładem Feliksa Westa. Str 219.

Др. В. Щурат. Два письма еп. Іннок. Винницького. Причинок до історії западно-руської церкви XVII. в. (Відбитка з Шематизму еп. Перемиської на 1907 р. Жовка, 1907. Ст. 15+VIII, 8⁰

Др. Северин Данилович. Чого хочут радинали. Поясненб програми укр.-руської радикальної партії. (Бібліотека „Громадського Голосу“. ч. 2—3). Львів, 1907. Ст. 40, 16⁰.

Новий виборчий закон, вибори до Державної Ради. Популярно пояснив Др. Евген Олесницький. Львів, 1907. (друге доповнене видання). Ст. 55, 8⁰.

Виборча програма (чого руські послы мають добивати ся в Державній Раді). Написав Вячеслав Будзинівський. Львів, 1907. Ст. 14, 8⁰.

Наші округи виборчі і нові закони до Ради Державної, Львів, 1907. Ст. 52, 8⁰.

Шематизмъ всего клира гр.-кат. митрополичої архієпархії Львівської на рік 1907. Жовка, з печатнї оо. Василян. 1907. Ст. 282.

Звіт товариства „Краєвий Союз Ревізийний“ у Львові з діяльности за 1906 рік. Львів, 1907. Ст. 16, 4⁰.

Порадник для лісних робітників. Написав Олександр Котис. (Видавництво тов. „Просвіта“. Ч. 316). Львів, 1906. Ст. 52, 8⁰. Ціна 40 сот.

Гостинець з Америки або наука про се, як жити в світі. На основі розмов в читальни написав Любомир Селянський. (Видавництво тов. „Просвіта“. Ч. 318). Львів, 1906. Ст. 88, 8⁰. Ціна 50 сот.

Звіт з діяльности філії товариства „Просвіта“ в Мостисках за час від 1 січня 1905 до грудня 1906. Львів, 1907. Ст. 32, 8⁰.

Про українських козаків, татар та турків. Зложив М. Драгоманов. З додатком про життя Драгоманова. (Товариство „Просвіта“ у Києві. Ч. 1). Київ, 1906. Ст. 64, мал. 8⁰. Ціна 8 коп.

Земельна справа в Новій Зеландії. (Товариство „Просвіта“ у Києві. Ч. 2). Київ, 1906. Ст. 16, мал. 8⁰. Ціна 2 коп.

Як ратувати ся при наглих випадках та каліцтвах. Написав лікар М. Левицький. (Товариство „Просвіта“ у Києві. Ч. 3). Київ, 1906. Ст. 24, мал. 8⁰. Ціна 3 коп.

Кость Курилло. По дорозі. Поезії. Львів, 1907. Ст. 32, 16⁰.

Денис Січинський. Пісня без слів, на фортеп'ян. (Українська накладня. Ч. 33). Липськ-Львів, 1906. Ст. 4, 4⁰. Ціна 60 сот.

Я. Ярославенко. Мав я рожу, слова Д. Млаки, на один голос в супроводі фортеп'яна. (Українська накладня. Ч. 34). Липськ-Львів, 1906. Ст. 4, 4⁰. Ціна 60 сот.

Базилевич О. Рідна мова. Український букварь. Полтава, 1907. Видання книгарні Г. І. Маркевича. Ст. 76, 8⁰. Ціна 20 коп.

Кашенко А. Запорожська слава. (Дієписне оповідання). Полтава, 1906. Ст. 63, 8⁰.

Грім, просвітно-популярний місячник, виходить раз на місяць у Чернівцях (ул. Панська, 13). Річна передплата: 1· 20 кор.

Жало, злобно-насьмішливий додаток до „Громадського Голосу“, з яким разом коштує річно 8· 50 кор. Виходить раз на місяць у Львові (ул. Ліндого, 8).

Іскра. Літературно-наукова, народна часопись. Виходить 10 і 25 кожного місяця в Чернівцях (На Буковині). Річна передплата: в Австро-Угорщині 3 кор., в Росії 2 карб., в Америці 1 дол.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1907 ГОДЪ

на ежемѣсячный литературно-историческій журналъ

„Вѣстникъ Иностранной Литературы“

Всѣ г.г. подписчики на 1907 г. получаютъ отдѣльное бесплатное приложеніе въ пяти томахъ: „Происхожденіе Современной Франціи“ Ипполита Тэна. Кромѣ того, въ „Вѣстникъ“ въ 1907 году появятся съ отдѣльной нумераціей страницъ слѣдующія произведенія: 1) „Искушеніе св. Антонія“, Густава Флобера. 2) „Тайный Кабинетъ Исторіи“, очерки д-ра Кабанеса. Во второй половинѣ года съ отдѣльной нумераціей страницъ будутъ напечатаны слѣдующія произведенія: 1) французской романистки Рашиладъ „Маркиза де-Садъ“, 2) Жориса-Карла Гюисманса „Тамъ внизу“, 3) нѣмецкаго философа Фейербаха „Сущность Христіанства“

На страницахъ „Вѣстника Иностранной Литературы“ въ 1907 г. появятся: 1) Новѣйшія произведенія писателей, завоевавшихъ міровую извѣстность. 2) Наболѣе выдающіяся произведенія молодыхъ авторовъ, отмѣченныя печатью ума, таланта, оригинальности. 3) Статьи, очерки, мемуары, путевыя письма, этюды. 4) Заграничная хроника съ многочисленными рисунками.

Подписная цѣна: на 1907 г. безъ дост. и пер. 5 р. 50 к., съ дост. и пер. 6 руб.

Подписка принимается: въ С.-Петербургѣ — въ Конторѣ Редакціи, Морская ул., д. № 17, въ Москвѣ — въ конторѣ Н. Н. Печковской, Петровскія линіи; г.г. иногородніе благоволятъ адресоваться въ редакцію — въ Петербургъ, Морская ул., д. № 17.

Редакторъ-Издатель *А. В. Швыревъ.*

Продолжается подписка на 1907 годъ на ежедневную газету

КІЕВСКІЙ ГОЛОСЪ

Подписная цѣна съ доставкой и пересылкой съ 1-го марта до конца года 7 руб. Допускается разсрочка: при подпискѣ 2 руб., къ 1 апр. 3 руб., и къ 1 авг. 2 руб. или при подпискѣ 1 руб. и по 1 руб. въ теченіе слѣдующихъ 6 мѣсяцевъ.

Для сельскаго духовенства и сельскихъ учителей и студентовъ (въ городѣ) при непосредственномъ обращеніи въ главную контору установлена слѣдующая плата: за 1 мѣс. — 75 к., за 2 мѣс. — 1 р. 40 к., за 3 мѣс. — 2 р., за 4 мѣс. — 2 р. 70 к., за 5 мѣс. — 3 р. 40 к., за 6 мѣс. — 4 руб. Подписка принимается только съ 1 числа каждаго мѣсяца и не далѣе, какъ до конца года. За перемѣну адреса 40 коп. При перемѣнѣ адреса необходимо сообщить прежній и новый адресъ.

Отдѣльные номера газеты по 5 к.

Адресъ редакціи и главной конторы: Кіевъ, Прорѣзная ул. № 14.

Відкрита передплата на
Рідний Край

тижнева українська часопись політична, економічна, літературна і наукова.

Хто підпишесть ся на цілий рік, той получить такі додатки: I. Дві картинки звісного українського художника П. Ю. Сластіона: 1) КОБЗАРЬ, 2) ГАЙДАМАНИ.
II. Український календарь „Рідний Край“ на 1907 р.

Передплата за часопись: на рік 3 карбованці, на пів року 1 карб. 80 коп. на 3 місяці—1 карб., на місяць 35 к. з пересил., окремі числа по 8 коп. За кордон на рік 4 кар. Для закордонних братів українців передплата на „Рід. Кр.“ значно зменшена: 1) на рік замість 5 карбов.—4 карб. для окремих передплатників: 2) Просвітам, народнім і шкільним читальням, товариствам: Січ, Сокіл і ріжним народнім просвітним товариствам на рік—3 карб. 25 коп.

Книгарям комісійним за передплату на рік 5⁰/о. За продаж окремих №№ — 25⁰/о.

Листи і гроші засилати треба на адресу: Полтава, Протопоповська ул., № 41, редакції часописі „РІДНИЙ КРАЙ“.

Редактор-видавець М. Дмитрієв.

Почавши з 1907 р., буде видавати ся у Киві журнал

„Україна“

ЗАМІСТЬ „КИЄВСКОЙ СТАРИНЫ“.

Журнал цей буде складатись з двох част., які будуть входити у кожную щомісячну книжку: 1) наукова, де знайдуть собі місце статі присвячені розслідам историчним, літературним, етнографічним, економічним і соціальним; 2) літературно-публіцистична, яка буде давати, крім української белетристики, статі про сучасні питання, особливо-ж про ті, що мають звязок з життям України.

Статі друкуватимуть ся переважно на українській мові.

Журнал буде виходити що-місяця книжками аркушів 10—12.

Передплата на рік з доставною — 7 карб., а без доставни — 6 карб., за границу — 9 карб.

Адреса редакції: Кив, Троїцьн. площ. Народний дім.

В 1907 р. редакція „УКРАЇНА“ буде видавати „Словар українського языка“, зібраний редакцією журналу „Кієвская Старина“. Цей „Словарь“, під редакцією Б. Грінченка, заслужив 2-у Костомаровську премію від Російської Академії Наук. Весь „Словарь“ буде уміщатись на 150 друківаних аркушах середнього октава. Поділений він буде на 4 томи. Ціна за всі томи — 7 карб., а для передплатників журналу „УКРАЇНА“ — 5 карб., коли гроші ці будуть вислані разом з передплатою на журнал. Кожний том висилатиметь ся передплатникам зараз після виходу його з друку. Перший том вийде в марті місяці 1907 року.

Редактор-видавець В. Науменко.
